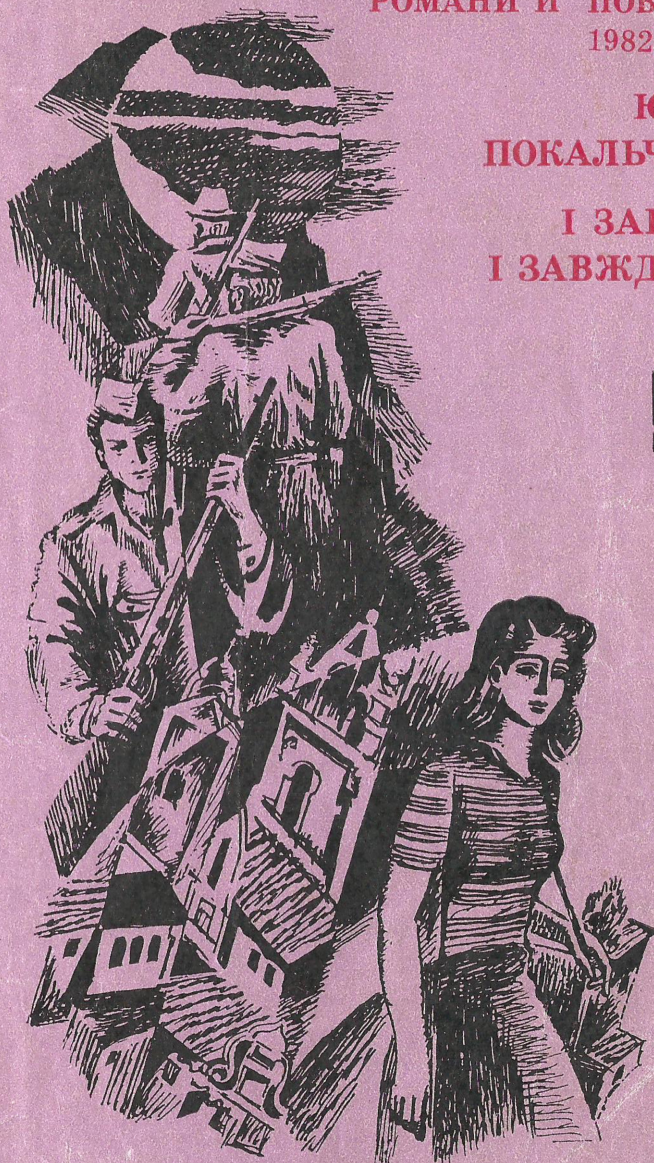

РОМАНИ Й ПОВІСТІ
1982, №6

Юрій
ПОКАЛЬЧУК

І ЗАРАЗ,
І ЗАВЖДИ...

СЕРІЯ «РОМАНИ Й ПОВІСТІ»

1982, № 6

Юрій ПОКАЛЬЧУК

І ЗАРАЗ, І ЗАВЖДИ...

Роман

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1982

В романе «И теперь, и всегда...» украинский советский писатель Юрий Покальчук, используя исторически реальные факты, как бы исследует духовные и моральные возможности человека. Его герой Андрей Школа семнадцатилетним юношей в составе Интербригады воюет против фашизма в Испании. Затем участвует во французском движении Сопротивления. После Победы возвращается на родную Волынь, возглавляет колхоз. Автор подчеркивает, что даже самые тяжкие испытания не поколебали веры этого человека в истинный гуманизм, в высокие коммунистические идеалы.

І, дивлячись з дна ущелини крізь тунель, що утворювали дерева, на небо і білі хмари, гнані вітром, я так любив цю країну, що був щасливий, яким буваєш після близькості з коханою жінкою... І якщо ти любив за своє життя жінку або країну, вважай себе щасливим, і хоч потім ти помреш, це вже нічого не міняє.

*Е. Хемінгуей.
«Зелені пагорби Африки»*

I

Я давно вже не знаю, скільки мені років. Я забув усе, що було раніше, я іспанець, я воюю, я поранений, я загинув... А може, я народився знову? Інший, уже не відомий собі і чужий своєму минулому. Сторонній... Що там було? Що було за дві тисячі років до нинішнього дня? Лише те, що сталося тут, я пам'ятаю добре. Це не стирається, це залишається назавжди. Я старішаю з кожним днем в останні півроку. Не знаю, чи помічають це, мабуть, але щось висихає у мені, вмирає, і тягар, що впав на плечі, дедалі важчає. З кожним боем, із кожною смертю поруч, з кожним метром землі, яку ми віддаємо ворогові... Скільки ще лишилося таких групок, як наша? Хіба це загін? Але таки загін, бойова одиниця, що не тікає, а відступає зі зброєю в руках. Майже три роки сподівань, віри, надії... І зятягості! Но пасаран! Я забув усі інші мови. Тільки цією розмовляю, дихаю, мислю, бачу. Но пасаран! Скільки загинуло під цей клич, під цю клятву! Нас зраджували, продавали, підступно били в спину, і лишалося нас усе менше й менше. Але й сьогодні ми одні з останніх, усе ще йдемо іспанською землею, захищаючи її, зігріваючи її своїми тілами, поливаючи кров'ю — як землю омріяної людством свободи і справедливості, як землю, де всі народи злилися у єдиному стремлінні — боротися проти зла, проти нелюдськості, проти фашизму.

Ми пробираємось горами — уламок колись сильного і численного загону, який кілька тижнів тому підготували до відправки за межі Іспанії. Був парад у Барселоні. На центральній

вулиці, що має дивну назву Паралель, іспанці прощалися з інтербригадівцями. Було гірко. Ми мусили залишити країну протягом цього тижня за наказом республіканського уряду. Бо війна програна. Майже програна. Та раптом звістка про новий прорив франкістських військ тут, недалеко від Барселони. І ми просто з параду йдемо в атаку. Як плакали іспанські жінки, благословляючи нас, «кращих людей світу»,— так називали іспанці інтербригадівців. Скільки загинуло в тому бою? Скільки потім виїхало до Франції? Але знайшлося чимало хлопців, які лишилися з Республікою до кінця. Я теж. Я вже не міг поїхати: жити інакше просто не варто. Мій загін, мої товариші так само залишились зі мною: іспанці, французи, мексиканці, поляки, японець і я — Андрій Школа, українець.

Ми відступали і врешті настав час Барселони. Це був кінець. Нас було розбито.

Ідемо нині горами. Неймовірним здається усе, що ми пережили. Та минуле знову і знову зринає в пам'яті, ніби то був не я, а все трапилось з кимось...

Зараз щось починаю згадувати, осмислювати, бо небезпека позаду,— ще кілька днів і ми доберемось до кордону. Санчес іде перший, бо добре знає тутешні Піренеї. Пако попереду, раз у раз озирається. Його погляд осяває мене: я йду останній і вірю, що поранені дійдуть, ми встигнемо приєднатися до своїх нехай навіть перед кордоном.

Мали б загинути у мальовничій, чимось дивно схожій на Львів, тільки екзотичнішій Барселоні, яку я полюбив з першого погляду.

Протягом тижня обороняли ми оті чотири будинки у парку. Бої точилися по всьому місту, ми чули стрілянину, і трималися теж. Але що вдієш проти танків?! Тоді мені раптом стало спокійно, у мареві попливло мое життя, майбутнє, якого не буде, минуле, якого нема...

Була ніч, і я вирішив, що залишаюся з кулеметом, а Санчес нехай виводить усіх, куди зможе. Але вони стали стіною: «Ні, Омбре¹, або всі, або ніхто — і немає про що говорити!» Хто переконав мене? Високий, худючий Санчес, спритний і хижий, мов дикий кіт, каталонський пастух, котрий знав місцеві гори, як свій дім. Старий Санчес називали його, певне через борідку, пойняту сивиною. «Хочеш, щоб ми всі загинули?» — спитав він просто. І все. Вузькі очі глянули на мене крізь потріскані скельця окулярів. Сато нічого не сказав, але я зрозумів: не піде. А тоді трохі скептична усмішка Збишека, його погляд —

---

¹ Чоловік (використ. як звертання). (Ісп.)

боже, якою минувшиною ми зв'язані,— боляче, не хочу. Поросле рідкою рудуватою борідкою, вимазане кіптявою, пилюкою тонке обличчя Збишека, і раптом кілька слів по-польськи (ми вже давно говоримо тільки по-іспанськи): «Не виглуплюйся, Анджею, разом і тільки разом!» Він знав більше від інших, він почував за собою право сказати щось таке, він мав це право, чорт забирай, та й не мав його, бо поруч була вагітна Ізабель, і він мусив іти заради неї, заради їхньої майбутньої дитини. Я так почав було, однак Ізабель мене перебила, вона остаточно й переконала мене:

— Ми вже й так втратили надто багато. Ми вже одне ціле, Андрес, ти знаєш. Без тебе ніхто не піде. Всі, то всі!

— Всі й загинемо — сказав я.

— А може, ми вже загинули? Вчора, сьогодні чи півроку тому,— сказав Збишек по-іспанськи.— І якщо ти командир...

Я був командиром. Я. Чому я? Колись це сталося, давно, і зараз я командир, відповідаю за людей і готовий віддати за них життя. Що змусило мене сказати — я залишусь? Щось важливіше, ніж я сам, те, що світило усі ці роки, визріло, народившись у мені тут, і буде зі мною завжди, допоки серце, допоки дихання, допоки людина.

Чи знав я, що вони скажуть — «ні»?

Не думав про це. Хотів зберегти їх, дати їм той єдиний шанс... Нехай ціною власного життя. Але в глибині душі я хотів ще раз переконатися у відданості моїх товаришів, прагнув цієї любові, довіри, які тримали мене на одній хвилі з ними і дозволяли жити...

Тільки в одні очі я не міг дивитися. У тих очах була єдино можлива відповідь. І це було найгірше — віддати смерті Пако. Він був моєю тінню. Мій Пако не лишить мене самого, хоч би що сталося... Я хотів наказати. Як командир. Але за цих обставин не міг. І я вагався, що ж робити?

Санчес мав план. Він їх мав завжди. І, на наше щастя, всю війну був наче заворожений від куль. Зараз він теж мав план: ідемо не до кордону, де фашисти особливо лютують, намагаючись знищити республіканців, які прориваються до Франції, а рушаємо назад, у тил. Через окуповану Барселону.

Нас було чотирнадцять. Вагітна жінка, двоє підлітків, четверо поранених.

З першого погляду план Санчеса здавався божевільним. Та що тоді не здавалося бежевільним?

Пішли спершу вп'ятьох. Санчес, Олів'є, Збишек, Пако і я — всі, хто був у мадрідському розвідувально-диверсійному загоні.

Танкісти спали. Вартові походжали довкола. Від їхнього табору віяло спокоєм переможців. Для себе вони вже вирішили: завтра атака — і нас немає. Місто вони окупували пополудні, а коли ми підбили тих два танки, вже звечоріло. Тож розправу з нами вони відклали на ранок. Не хотіли поночі возитися з якимись чотирма будинками, що губились у гущавині парку. Табір вони розбили за пальмами. Ми були оточені й знали, що нової атаки не витримаємо. Бо й гранат і набоїв у нас лишилося мало. Старезні стіни невеличкого мальовничого палацу з колонами і мінаретиками в мавританському стилі та прилеглих до нього будівель ще с'як-так ховали нас. І ми трималися.

Ми лежали під самим носом у вартових близько години. Танки стояли метрів за десять один від одного. При зміні вартових чулася німецька мова.

Ми зі Збишеком поповзли до одного танка, а Санчес і Олів'є — до другого. Вартові перемовлялися, стоячи між танками. А ми вже лежали біля сталевих велетів і я чув залізний запах гусениць, метал пахнув брудом, холодом і смертю. Але це був наш єдиний шанс.

Вартові розійшлися у різні боки. Мить — і, повернувши за танк, вартовий нас побачить! Але Пако, який залишився в парку, кашлянув, потім ще раз. Вартовий насторожився, поправив на грудях автомат.

Я метнувся на фашиста з ножом, затиснув заслинений рот рукою, і відчув як від удару ножа різко стрепенулось і обвисло тіло ворога. Ще кілька ударів додав Збишек. Все, кінець!

А Санчес? Кинувши погляд на сусідній танк, бачу високу постать. Переодягається в мундир фашиста... Ага, все гаразд, Санчес, як завжди, несхибний. З'являється Пако. «Вертайся — і всіх сюди. З собою тільки зброю». Збишек теж переодягнувся в форму убитого фашиста. Ще мить і вони йдуть із Санчесом назустріч один одному як вартові. Все гаразд. Постояли, порозмовляли, вертаються до танків. Незабаром зміна. Де ж наші, чорт забирай?!

Та ось Пако і всі інші. Так. Тепер розділитися. Зі мною Пако, Збишек, Ізабель і Антоніо, поранений у ногу. Сюди його несли, щоб добратися безшумно, але зараз він іде сам. Ще Родрігес, наш механік-танкіст, наша надія. Вони, з Олів'є і його сином воювали в Інтернаціональній танковій роті. Та двоє мексиканців — Фернандо і Беніто. Беніто поранений, із забинтованою головою. Це наш веселун. Тихо, тільки тихо. Ше-стеро в танкові навряд чи помістяться! Гаразд, назовні ми а

Фернандо. Пако? Ні, досередини. При кулеметі Збишек і Антоніо.

Бачу Санчеса. Ще раз розминаємось, як вартові. «Готово,— каже Санчес.— Тепер нехай бог нам допоможе!» Вже поміг! Не бог, а Санчес. Тепер — уперед! Танк Санчеса — перший, другий веде Олів'є. Тримаймося! Салют!

Наші танки (тепер такі наші) круто розвернулися на табір фашистів, трошчачи все, що потрапляло під траки, а ми розстрілювали ворогів автоматним і кулеметним вогнем.

Вихопилися на Паралель і помчали Барселоною. Треба поспішати. Буде погоня. Але ми невимовно щасливі, ми ожили. На кілька хвилин здалося, що не все втрачено, що цей прорив, ніби триумфальний марш над переможеним ворогом. Та за нами вже показалися машини з фашистами. Загурчали танки. Ми зім'яли кілька будинків, пройшли двома парками навпростець крізь дерева на «китайський квартал». Машини відстали. А ми виграли кілька хвилин. Проскочили місто і мчимо дорогою в гори. Нарешті танк Санчеса зупинився. Наш теж.

Спітнілий, у німецькому френчі, Санчес був дуже кумедний, я відзначив це несамохіть. Кинув оком на інших. Між нами не було Раміреса. Забитий кулею, він упав на ходу з танка. Антуана поранено в плече.

— Омбре, пора!

Мені не вірилося, що годину тому ми дивилися смерті в обличчя.

...Я ніколи не думав, що зима в Каталонії аж така холодна. Власне не в Каталонії, а в каталонських Піренеях. Ми йдемо вже три дні. Вчора Беніто сказав, що якби до нашого вогнища отой танк, який ми підпалили, ото б нагрілись. Але розмовляємо мало. Немає часу, немає сил.

Чи дійдемо до Франції? Як дійдемо? Санчес каже, що до кордону близько ста кілометрів. Горами — вдвічі більше. А ми давно вже в дорозі. Харчів мало. Імо один раз у день. Невідомо, що далі, чи витримаємо? Поранені, Ізабель...

Пако молодець. Ні слова про втому, хоч бачу, що ледь не падає з ніг, але й далі у всьому безвідмовний. Вдивляюсь у його обличчя,— ніч, розпалили багаття,— і він здається мені значно старшим, навіть дорослим чоловіком, що багато пережив, що вже має за собою життя. Йому п'ятнадцять років. Чи має він за собою життя? Ні. Але смертей бачив багато.

Спимо на гілках з дерев. Приморозок. Спимо по двоє — так тепліше. Збишек й Ізабель. Треба дійти. Олів'є з сином. Антуанові вісімнадцять, поранений. Пішов на фронт шістнадцятилітнім. Вертається. Треба дійти. Сато Такаакі — невисокий

кругловидий японець вчився у Франції, юрист, в Інтербригаді з перших днів. Провчився в Парижі два роки, а воює вже три. Його знання дзю-до знадобилися нам ще в Мадриді. Мовчазний, зосереджений і чіткий. Ще не бачив, щоб злякався. Мексиканці. Обидва мої ровесники. Студенти з мексиканської Гвадалахари. Два роки в Іспанії. В обох є наречені — я бачив фото. Я все знаю про кожного. Ми вже рідні. Ми — одне ціле.

Призначаю вартового. Антоніо. Найсильніший з нас. Могутній велет-баск, був поранений, вилікувався в полоні, утік. Родина, здається, вже у Франції. Дружина, п'ятирічний син і мати. Де? Шукатиме. Треба дійти.

Санчес не лягає. Підходить до мене. Нема що їсти. «Я піду, Омбре, подивлюся. Десь тут повинна бути отара. Здається. А може, й ні. Але спробую». Де в нього беруться сили? Родину закатували фашисти. З найбідніших. Синові було дванадцять, доньці чотирнадцять — привіз до Барселони, щоб допомагали вчити неписьменних. Почалася оборона, відправив їх назад у рідне село. Фашисти розстріляли і дружину, і дітей. Рік тому. Санчес здебільшого мовчить. Він діє. Дон-Кіхот грізний для ворогів. Грізний Санчес.

— Я піду з тобою, *viejo*¹,— кажу йому.— Самому не варт. Та й взагалі.

Він не заперечує.

— Я теж,— схоплюється Пако. Хоч він уже спав.

— Ні, *hermano*², ти влаштуй нам місце для ночівлі. Я повернуся.

Дивлюся в обличчя Пако і прочитую страх. Єдиний в його нинішньому житті страх — що я можу не повернутися. Що зі мною щось станеться. Я вже знаю ціну цьому страхові, знаю його силу, і підходжу до хлопця.

— Тут немає фашистів, *tuschacho*³, спи. Все буде гаразд.

Він мовчки дивиться на мене і ніби вірить мені. Сон змагає його.

— Я чекатиму, Андрес,— бурмотить він,— я чекатиму, будь обачний.

Він уже спить.

Ми рушаємо з Санчесом угору, і я дивуюсь, що взагалі ще ходжу, а зовсім не тому, що ми пробираємося в Піренеях гірським лісом, де на кожному кроці небезпека: провалля, скеля, осип. Довго бредемо і врешті виходимо на галявину. Світить

¹ Старий (*исп.*).

² Брат (*исп.*).

³ Хлопче (*исп.*).

місяць, і ледве помітна стежка серед примерзлої трави веде вперед.

— Не помилився,— радіє Санчес.

А я був переконаний, що він не схибив. Коли це він помилявся? Не виважуючи усе, давно б загинув, ще тоді, в мадрідській групі.

Знайшли отару. І пастух дав нам усе, що мав,— сир, хліб, кілька цибулин.

— Ти такий молодий ще, хлопче,— сказав пастух мені,— а говориш, як старий. Якби не бачив тебе, то подумав би, що волосся у тебе геть сиве.

Я не боявся цього діда, не боявся його зради, і Санчес теж спокійний.

— А я тебе знаю,— примружився до нього старий,— ти Дієго Санчес, за твою голову дають п'ять тисяч песет. Висока ціна.

— Хочеш заробити, Ауреліо? — спитав Санчес.

— Я вже застарий, щоб дати тобі ляпаса, але ж і ти мене знаєш, Дієго. Тільки чи відомо тобі, що коли розстріляли твою родину, то з нею і мого брата, і усю його рідню?

— Відаю,— сказав Санчес.— Я думав, ти не впізнав мене. Не кажи нікому, що бачив. Нехай вважають, що я вмер.

Пастух мовчки дивився в гори.

— Я повернуся,— сказав Санчес,— аби віддати борг. Я багато винен фашистам. Мушу повернути, якщо житиму.

Коли зібралися йти, старий зупинив нас:

— Важко,— сказав він.— Все важко. Візьміть овечку, щоб ти повернувся, Дієго, щоб зміг повернутися!

Ми прийшли у табір майже на світанні. Сато клацнув до нас з-за дерева затвором гвинтівки, та, пізнавши, радісно усміхнувся. Перехвилювався. Думав — уже біда.

Тепер, здається, зможемо дійти.

Іжу — на ранок. Зараз — спати. Вже четверта. Вийдемо о восьмій.

Отже, поснідати є що. Тепер ми, напевне, дістанемось до кордону, днів за два чи три. Якщо не наткнемось на фашистський патруль. І війна для нас закінчиться.

Втома так давно сиділа в мені, що я вже ніби й не відчував її, а може, те, що ми роздобули харчі підняло мені настрої, і я з приємністю ліг на гілля поруч з Пако, який спросоння запитав:

— Todo está bien? ¹ Ти повернувся? — і знову поринув у сон.

---

¹ Все гаразд (*исп.*).

— Спи, брате, я змерз.

Я примостився біля його худенького тільця, зовсім дитинного, особливо зараз, уві сні, біля єдиного тепла серед холоду гір, біля людини, якій був зобов'язаний поверненням до життя. Пако вмощувався зручніше, притискаючись спиною до моїх грудей. Від нього віяло зовсім дитинною безпечністю, незворушним спокоєм... Боже, що за цим словом, є ще воно, що воно означає? Я обійняв Пако і мав би спати, бо сон змагав мене, мені було майже добре, все складалося вдало. Від Пако віяло рідним, лагідним затишком. Відрослий чуб Пако лоскотав моє обличчя, вже давно я засинаю, відчуваючи цей знайомий запах, вдихаючи його, як тепло життя. І ось зараз, поринаючи в сон, я раптом збагнув... І судом стисла горло, і пам'ять вдарила по всьому, що жило в мені і вмирало довго, конала в пекельних муках. Я притиснувся до Пако, рятуючись, хапаючись за соломинку, я обіймав його, наче живу тінь чогось давно втраченого, наче живий спогад, що міг ураз щезнути, наче саму сутність мого буття... Нічого в світі немає ріднішого за Пако, за те, що було з ним і за ним. Позаду — мое довжелезне зламане життя, що складалося з хвилин і годин, миттєвостей, днів і місяців, переплутаних у химерній мозаїці. Ніби довгий стогін — пам'ять тіла. Волосся Пако пахло так, як коса його сестри, Марії-Терези...

II

Скоріше б Лесик повернувся з міста. Якось нудно тепер стало на Зміїнці. Юрко Кушнірук ще малий. Звичайно, і з ним цікаво, він теж гарний приятель, однак Лесик... Швидше б вистрости і стати таким, як Лесик...

Лесик — Андрійків родич, приїхав з села, аби школу тут закінчити, бо в селі тільки початкова. Хоче мати повшехну¹. Дідові допомагає, а увечері йде до міста. Скільки йому років? Сімнадцять чи вісімнадцять. Не знає Андрійко. Але вже багато. Він гуляє з дівчатами. Бабуся лається, що пізно приходить. Лесик заприятелював з Юрковим братом Степаном, ходять на музички. Що вони на тих вечорницях роблять? Лесик сміється: «Ось підростеш — побачиш». Чому так довго ростеться? У Лесика хвилясте, трохи рудувате волосся, назад зачесане. От би такого чуба! А тут стрижуть наголо шоліта. Лиш узимку відростає невеличкий чубчик. Ні, що вони там роблять на вечорницях? Сидять? З дівчатами нецікаво, якісь

---

¹ Загальна середня школа (пол.).

вони... все про своє. З хлопцями є про що говорити. Андрійко допитується Лесика, той каже: «На танці йду». Андрійко знижує плечима — танцювати... А нащо?

— Га-га-га,— регоче Лесик,— ось підростеш, скажу...

«І коли я вже підросту?» — до всіх з цим запитанням. Бабуся жене: «Йди погуляй, не нудься в хаті». — «Хай Лесик зі мною погуляє». — «Йому з тобою нецікаво, ти малий, з Юрком он погасай». — «А з Юрком нецікаво, він теж малий». — «Ти диви, вже йому Юрко малий. То водою не розлити, а то малий».

Літо. Знов літо. Чогось Андрійкові не по собі. Тривожно, млосно. Не має де дітися. Ось бабуся загадала Лесикові згребти сіно. Гаряче. Лесик лягає на пахучу траву горілиць.

— Андрійку, згреби за мене сіно, ти можеш, вже великий,

— Еге, тобі загадали, ти й роби! — не такий дурний Андрійко.

— А ти згреби, я спати хочу. Знаєш, коли я вчора прийшов? О третій годині.

Андрійкові незрозуміло. Третя година — це глупа ніч.

— Що ж ти робиш? — допитується у Лесика,

— Еге,— сміється Лесик.— Ти ще малий.

— А сіно згрібати — немалий, о. Не буду.

— Ну, позгрібай! Скільки тут того діла!

— А бабуся казали, що в твоїй голові лиш гульки.

— То не твоя справа,— обурюється Лесик.— Я коли працюю, то знаєш як! То й нема чого базікати! Бабуся каже, аби сказати, а сама знає, що я їх дуже шаную. А що гуляти ходжу, то вже як хочу. Я в клуні ночую. Нікого не турбую, нікому не заважаю. І взагалі, ти хочеш бути мені другом?

Андрій хоче бути Лесиковим другом, дуже хоче. Але боїться, що той обдурить. А мати такого дорослого друга! Можна сказати — ось мій друг Лесик... І взагалі, в нього про все можна розпитати.

— Ти мені нічого не розповідаєш,— ображено бурмоче Андрійко.

— Ось збери за мене сіно, розкажу. Бо мені треба йти, а тут роботу загадали...

— Не йди завтра до міста, побудь зі мною.

— Добре,— погоджується Лесик,— охоче. Але сіно — в копичку. Гаразд?

— Про все розкажеш?

— Та розкажу.

— А коли? Сьогодні?

— От причепився! Завтра, а тепер я мушу йти.

— Обманюєш. Дай слово честі, що нікуди завтра не підеш, побудеш зі мною і про все розкажеш.

— Побачиш!

— Лесику, а ти справді будеш моїм другом?

— Ну, звичайно! Я ж сказав!

Лесик збирається хутенько, бо до міста таки далеко, йде пішки. Андрійко порається на сіножаті.

Остюки набиваються за комір. Андрійко роздягається. Усе б скинув, та сіно колеться. А запах від нього приємний. Андрійко возиться годину, дві... Думає про завтрашній день, про те, що тепер знатиме від Лесика про дорослих.

Андрійко лежить горілиць біля копиці і дивиться в небо. Сонячний серпневий день, світлі легенькі хмари пухнатяться, химерно змінюючи обриси, щедрий запах скошеної трави п'янить уяву. Андрійкова думка летить у далечінь. Ввижаються йому казкові дракони, крилаті коні, звірі, велетенські обличчя, постаті лицарів. Оживає казка. Повітря налите звуками природи. Дзеленчать коники, десь крикнула сойка, цвірінькають горобці, сорока озвалась. Світ звуків, якого не видно і не чути, коли ти в гурті.

Андрійко заплющує очі і думає про те, як це добре бути дорослим, все знати, бути самостійним, скрізь ходити самому, купувати усе, що захочеться. Швидше б вирости! Збишекова мама казала, що можна поїхати із Збишеком у Гданськ. От якби в мене була тітка у великому місті, хоч би у Львові. Тато обіцяв взяти Андрійка цього року до Львова. Але в тата якісь неприємності на роботі. Вони з мамою щойно приїжджали сюди, довго з дідом розмовляли. Андрійко просився до міста, але тато сказав:

— Ні, сину, зараз у нас важка пора. Нам з мамою важко живеться. Треба, щоб ти лишався на Зміїнці. Може, й до кінця літа. Я ще не знаю, як буде з роботою. У нас немає грошей. А тут дідусь з бабусею опікуються тобою, спасибі їм.

— А чому немає грошей? — питає Андрійко.

— Мене звільняють. А це означає, що я вже не одержуватиму платні в гімназії.

— А чому звільняють?

— Що тобі сказати? Люди мають різні погляди на життя. Часом, зовсім різні. Я вважаю, що наше становище в нинішній польській державі просто нікудишне. Українську гімназію дедалі більше утискують у правах, і я не витримав, відверто заявив про це директорові, а коли він побоявся чогось добиватися, тоді я з кількома колегами подав скаргу до міської управи. Справу передали до сейму. І ось наслідок — мене зви-

нувачують в антидержавній пропаганді, в тому, що я комуніст, шпигун. Отаке, синку. Ми ще посилалися на приклади розвитку освітньої справи в Радянській Україні. Тоді поставили питання про мою відповідність посаді викладача гімназії.

— Тату, а розкажи щось про Радянську Україну!

— Багато тобі розповідав, і ще матимемо час. Я вірю, що ти житимеш, коли Україна буде об'єднана, і житимеш краще за нас. А наразі пам'ятай: того, що я тобі розповідаю, ніхто не повинен знати. Зрозумів? А ми ще поборемося. Думаю, нічого зі мною не вдіють. Не посміють. Та й усі їхні звинувачення безпідставні.

— А ти не комуніст, тату?

— Це, синку, інша розмова. Ти передовсім повинен знати, що таке комуніст. Але поговоримо про те згодом. Не рюмсай і слухайся дідуся з бабусяю. То буде нам з матір'ю найкраща від тебе допомога.

Не все Андрійко втямив з того, що казав тато, але він питається, що батько розмовляє з ним, майже як з дорослим. Адже так, тато розповідав про свої справи, щиро, як рівному. Шкода тільки, що Андрійко не все второпав. У місті розпитає як слід. Хотілося виглядати старшим, все розуміти, а вийшло, що так і не знає, у чому ж таки батько завинив, за що його хочуть звільнити. Якщо він не винен, то до нього ставляться несправедливо. «Ось виросту,— думає Андрійко,— все робитиму по справедливості. Каже мама — як справжній лицар! А чому б ні? Тільки так — як лицар! Я тоді все зможу!»

Андрійко розплющує очі, не знає скільки минуло часу. Може, він спав, а може, тільки-но замислився. Хмари важчають, темнішають, збираючись вгорі у важкі темно-сині клубки. Але Андрійко певен — дощу не буде. Голу спину його легко поколює трава, він підводиться, озирає зелену пасмугу літнього луку, обтрушується і повагом простує до дідової садиби. Ще так далеко до вечора.

Це день сподівання. Андрійко рано йде спати, аби завтра скоріше встати і зустрітися з Лесиком.

А вранці довго чекає, доки Лесик нарешті прокинеться, чи бабуся скаже, аби будив «кавалера», як вона називає Лесика, бо снідати пора та й має для нього роботу.

Лесик вибирається із клуні заспаний. Умивається. Андрійко чекає. Аж після сніданку виходять у двір. Сонце. Кінець серпня. Пахоці скошеної трави. Вже й жовте листя на деревах.

— Ну, розповідай,— каже Андрійко...

— Про що? — лїниво питає Лесик.

— Як про що? Ти ж обіцяв. Про вечорницї.

— А-а? — тягне Лесик і усміхається — Гм... Ти ж скажеш бабусі або мамі. І мені тоді всиплють. Ти ж все їм видаєш.

Андрійкові незручно. Певне, що все. Так вони домовилися з мамою й татом. Усе, навіть, коли щось недобре. Мама казала: треба бути чесним — це головна якість у людини. Хоч щоб ти наробив, кажи, синку, правду. Бо коли щось приховаєш, провина твоя в багато разів збільшується. А коли скажеш правду, помилки можна уникнути. І всім тоді легше. Не проста це наука. Але Андрійко вже інакше не вміє. І тато каже — треба тримати слово. Мужчина має бути чесним. Ти ж мужчина!

А Лесик своєї: не все слід розповідати вдома. Як же бути? Мучить Андрійка сумління. Але виринає думка — не питатимуть, то й не казатиму. Хто знає, що Лесик наготував? А Лесик додає:

— Це моя таємниця. Я розповім, але ти — нікому. Як другові скажу.

Андрійко обіцяє — нікому. Нікому!

— Ай, не варт тобі признатися, — роздумує Лесик, — ти ж іще малий... Та й що там розповідати... з дівчатами гуляю... на забаву йду, танцюємо спочатку. Всі стоять. Дівчата з одного боку, хлопці з іншого. Тоді запрошуємо до танцю. А тоді кудись йдемо... Уявляєш?

— Уявляю, — каже Андрійко, і йому стає якось млосно в грудях... — А вчора? — питає Андрійко, хвилюючись.

— І вчора. Я мав гарну дівчину. І все!

Андрійкові цього зовсім мало. І просто нецікаво. Хоч не те, щоб нецікаво... Але він нічого в тому не второпав. Ну як же це? Танцювати з дівчиною — це він собі уявляє... А далі... Кудись ідуть, і навіщо?

— А ти ще розкажи!

— Ой відчепись, — відмахується Лесик, — досить з тебе. Облиш мене!

Андрійкові сумно. Він іде геть. Йому чогось за себе соромно перед Лесиком. Але все-таки він про щось довідався.

Йому й далі не по собі. Сідає під яблунею, біля собачої будки, гладить Топса. Лесик проходить мимо, не дивлячись у його бік. Що ж робити?

Та невдовзі Лесик знов має роботу — збирати яблука. Кличе Андрійка. Той радо біжить. Вони знову друзі. Тільки Лесик хитро позирає на нього і кепкує — почекай, і ти до дівчат почнеш бігати... Андрійко заперечує — де там! Навіщо йому ті дівчата? Але думає — ось виросту, сам все знатиму.

...Андрієві весело з Лесиком. У того гарний настрій. Співає пісень, і Андрійко регоче. Ну й пісні! Усе в Лесикові йому подобається. Ого, скільки він знає!

...Ой прийди, ой прийди, я там буду,
З твоєї спідниці зробим буду,
Із запаски зробим двері, полягаєм без вечері,
Будем ся любити, як холера...

Регоче Андрійко: «Як холера!..» Регоче. Оце так пісенька!
— Ти ж удома не співай такого, бо мене лятимуть.
Лесик дуже хороший.

— Ми ж з тобою друзі? — питає Андрійко.

— Авжеж, — відповідає той.

Приходять до хати.

— Я не вечерятиму, — каже Лесик, — мені треба йти. Тільки молоко вип'ю.

— Як? Ти ж обіцяв, що сьогодні увечері будеш зі мною? — Андрійко тетеріє з несподіванки. — Ти ж обіцяв! Слово честі давав! Так не можна, коли дав слово честі, треба його дотримати!

— Я дав і взяв. Я мушу бути в місті. І все.

— Лесику, це ж нечесно, так не можна! — Андрійко мало не плаче.

Бабуся сміється.

— Нехай іде, що тобі до нього! Настане і твій час!

— Ні, так не можна, Лесику, ти ж обіцяв! Будь чесний! — Андрійко вже в сльозах. — Будь чесний! Ось будь чесний собою! Так не можна!

Сміється Лесик, сміється бабуся.

— Ну й чого ти, малий?

Андрійко не в силі отямитися. Казав Лесик, що вони друзі, обіцяв... Вже його ніколи не любитиме. Але все ще не вірить, що Лесик піде.

— Будь чесний, Лесику, будь чесний!

Пішов Лесик.

Андрійко плакав, як давно вже не плакав. Гірко і важко. Бабусі не поясниш, і дідові не поясниш. Заходився дід утішати: «Ось я тобі покажу цікавинку». Нічого не хоче Андрійко, нічого в світі, тільки щоб Лесик був його справжнім другом, щоб не обманював, щоб був чесний. Бо коли нечесний, то який друг? То просто інше, то як усі, як у школі діти...

Важко в школі. Обманюють. Довелося вчитися жити з іншими, чужими. А цьому важко вчитися. Зараз уміє. Але ж то не друзі. А Лесик, великий Лесик з такою гарною чуприною

пообіцяв бути другом, і ось нема. Ніхто не зрозуміє, що плаче Андрійко не за Лесиком, а за обіцяною дружбою, за вірою в свого товариша, за тим, що вже не вернеться, як і Лесик не вернеться завчасу, а лише пізно вночі, як ніколи не вернеться цей день, як зник сьогоднішній ранок, а завтра буде інший. Завтра буде вже інший Андрійко, завтра буде інший день. Всі люди стануть іншими, і не буде в Андрійка друга Лесика, буде просто Лесик, його далекий родич, що живе у діда. Повернеться з Гданська Збишек. Все буде інакше. Але то буде завтра.

Дитинство моє, ласкава моя пора! Де закінчишся, де почнеться бурхлива юність? З чого? Може, й з обману, з втраченого друга, з відчайдушного бажання повірити й вірити, з бажання не зрадити і не бути зрадженним. Будь чесним, Лесику, але ти не будеш... Будь чесним, Андрійку! Зараз, сьогодні, завтра... Завжди...

III

Що знаєте ви про кохання? Що можете знати про кохання, коли вам не виповнилось і вісімнадцяти посеред війни, а завтра може настати усьому кінець? Коли ще сьогодні увечері ви повинні йти на бойове завдання, з якого не всі повернуться, коли небо таке паморочливо-блакитне, як просвітлена коханням душа, коли сонце спокійне та яскраве, й будинки і дерева припорошені випаленою пилюкою, коли на Мадрид щоденно падають бомби, а вам вісімнадцять років і ви не спізнали щастя любити?

Ми зі Збишеком трапили до мадрідського загону недавно.

Після бою під Теруелем п'ятох із нас було представлено до нагороди. Вітали перед строем, а потім комісар відклав убік і сказав, що товариш із Мадріда хоче з нами поговорити..

Сашевський і Войтек завагалися, а ми зі Збишеком погодились одразу. Власне, розмова була з кожним зокрема. Коли комісар довідався, як ми утікали з в'язниці на Волині, і про всю нашу одісею, то викликав ще й Волоха, і Леся Миколайчука.

...Микола Волох загинув у перші ж дні в Мадриді. Йому було тридцять п'ять. Лишилися дружина, двоє діток і старі батьки. Як повідомити про його смерть? У нас була складна система листування. Через Францію. Одіслали скорботну звістку. А поховати Миколу не змогли — Волох загинув у воро-

жому тилу. Не повернувся із завдання. Через місяць був поранений і Лесь і тепер відлежувався на базі. А ми із Збишеком і далі ставили наші знамениті міні-бляшанки.

Цього разу ми просто передали їх одному чоловіку, який мав почепити їх на грузовики. Але дві я підклав сам, на станції. Це не входило в плани. Збишек бурчав, мовляв, це не серйозно, а я віджартовувався — настрій у мене був піднесений, наші наступали, та й ми діяли непогано.

Наші справи пішли ще краще, коли в групі появился Санчес. Але то було згодом.

Ранок був чистий і прозорий, на диво тихий, ми вертались веселі, хоча й не спали всю ніч. На дорозі до міста нам стрілося кілька дівчат. Ми, звичайно, почали отой типовий чоловічий наступ. Куди? На яку роботу? А ми теж. А ви звідки? А ми тут живемо! А ви недавно в Мадриді?..

Мене заворожив її погляд, несила було опанувати себе, збагнути, що зі мною... Я поринув у вир чорних очей невисокої смаглявки непомітно для себе, мені-бо здавалося, що ми просто розмовляли, аж потім Збишек потвердив — ти закохався, Анджею, відразу ж по самі вуха! Я заперечив йому: де там, ти що? Але то вже було увечері, коли ми йшли на побачення. Збишек уподобав собі кругловиду Ізабель. Вони перемовлялись, сміялись, а я мовчав. Її звали Марія-Тереза. Я хотів було назвати її Марією, а вона поправила: ні — Марія-Тереза. Відтоді я кликав її Марією-Терезою.

Збишек ледве говорив по-іспанськи, та бесіда виходила у нього жвавою, а я ж ніби добре знав мову, а сказати нічого не міг, забував слова, плутався, ніяковів. Мені ставало важко, здавалося, що я смішний і незграбний, хотілося покинути все і втекти геть... Боже, а якби я не залишився, не переміг себе?.. Не було б Марії-Терези в моєму житті, не було б Пако, не було б нічого...

Але вона була, Марія-Тереза. Вона була... А чи вона гарна? Хто може сказати про людину, яку він кохає, чи гарна вона? Напевне, не найгарніша з тих, кого я бачив. Адже тут, в Іспанії, такі дівчата!.. Але вона мала незвичайні очі, незвичайні риси обличчя. Бо не було іншого обличчя, яке б з першого погляду здалося мені знайомим з дитинства, рідним, пошукуваним усе життя...

Як завжди, коли мені хтось дуже подобався, я не міг з ним одразу налагодити контакт... Всі слова здавалися порожніми, треба було інших, особливих, іншої мови, непересічної, не втомленої за мільйони літ вживання. Треба було власних слів, а вони не спливали отак зразу, і я мовчав, запинався, кленучи

себе і час, довший за усі чекання. Але й молив бога, щоб це тривало! Я хотів її бачити.

Дівчата жили в замісті, батьки воювали, матері працювали на фронт. Важко. У Марії-Терези двоє молодших братів. Пако, повне ім'я — Франсіско, але ми кличемо його Пако, так дивно скорочено, але так е... І Мігеліто, чотири роки. Пако вже мужчина, скоро тринадцять. А їй?.. Жінок не питають... Ну, але ще можна... Шістнадцять... Матері Ізабель легше — у неї одна дочка, доросла, працює.

Хотілося пити. В Іспанії завжди хотілося пити. Спека страшна, біла пилюка на всьому, курява, вітер війни жорстокий, колочий, гарячий...

Ми зайшли до маленького шиночка, все старезне, ніби ще з часів Сервантеса. Я сказав про це, дівчата засміялися. Сиділи люди. Хтось спитав:

— Русос?

— Поляко,— показав я на Збишека.— Українiano,— на себе.— З Інтербригади.

Інтербригада у величезній повазі, всі допомагають, ви — наші брати, ви — наші, ви за нас, ми за вас і за всіх чесних людей у світі.

За це ми воювали із Збишеком, за це загинув Микола Волох місяць тому, за це варто віддати життя.

— Зараз ми — іспанці,— сказав я.— Справжці іспанці. Ми воюємо за свободу землі, яка стала нам рідною, землі, освяченої кров'ю наших і ваших братів...

Тут я міг говорити, як звик ще вдома зі своїми, ще в гімназії. А в Іспанії в мене ніби виростали крила, коли я говорив з людьми і вони вірили в те, що спливало з моїх вуст. Я ніколи не говорив неправди, і, мабуть, це помічали, бо мене слухали.

— Україна — озвався хтось,— чому ж ти кажеш, що ти не советіко?

— Радянська Україна — республіка в СРСР, а я з іншої частини, що в складі Польщі. Західна Україна... Але я комуніст, і незабаром вся Україна стане вільною, об'єднаною, радянською.

— Іспанія теж буде вільною, об'єднаною і народною!

Розмова мовби перетворювалася в мітинг. Наші дівчата мовчки усміхались, але їм було приємно. Біля дверей на маленькому темному столику стояв великий брунатний глек з водою. Я знав, що його називають порроном. Скрізь так, у кожному іспанському шинкові є такий глек, поррон. Плaskий, з двома носиками по обидва боки. Носики — один коротенький, а дру-

гий довший і тонший. Глек підіймають над головою, і вода летить з тоншого носика вузькою цівкою просто в рот. Іспанці роблять це напрочуд вправно, а ми вже тут близько року... Я нахилив над собою поррон, щоб напитися, проте підступна цівка плеснула мені за комір, я облив собі ще й обличчя і волосся. Лиш кілька крапель потрапило до рота.

Шинок зайшовся реготом. Я опустив поррон. Сміялися Іспанці, Збишек, дівчата, сміялася Марія-Тереза. Моя чорнява Марія-Тереза, як гарно вона сміялася! Роздратування, викликане клятим глечиком та вибухом реготу, враз минуло, і я засміявся разом з усіма. Потім сміявся над Збишеком, який теж марно пробував напитися з поррона, потім дивився, як це роблять Іспанці. Вже не вперше я намагався напитися з поррона, але зараз ця дрібниця мала особливе значення. Зі мною Марія-Тереза. Ми сміялися разом. Ми сміялися, вже не дивлячись на Збишека, а тільки одне на одного, сміялися, і це й була та мова, якою нам розмовляти. Тільки очі і сміх, мова щасливого сміху, мова щасливих очей, наша мова... Наша спільна мова...

— Ти схожий на іспанця, ти добре говориш по-іспанськи, майже без огріхів, ти можеш залишатися з нами, в Іспанії, Андрес, ти як іспанець. А може, ти іспанець? А може, ти колись був іспанцем? А може...

...А може, ти колись народилася на моїй нещасній батьківщині, була козачкою, що чекала з походу чоловіка, жінкою гайдамаки, що пішов різати багатіїв, коханою січового отамана, Кармалюка чи Довбуша... Не могла ти бути просто дівчиною у минулому своєму, не могла бути звичайною! Ти ще могла бути Чураївною, бо те, що я чую у тобі, те, що бачу в тобі, чим живу в тобі... Це я... А я лечу над землею у пошуках бою, у пошуках правди. Я завжди літав. І лечу, і літатиму...

— І я з тобою...

Ми прийшли до її матері. За тиждень. Посріблена, у темній хустці, а ще молода жінка, приємна. Тверда посмішка, допитливий погляд.

— Я знаю про вас. Марія-Тереза казала. Рада познайомитись. Приходьте. Чоловік на фронті, важко нам, але друзі моїх дітей — друзі мого дому, ми вам завжди раді.

Стискаю долоню смаглявого підлітка, який дивиться мені просто у вічі, руку мою на мить затримує, а тоді сміється несподівано дзвінко, аж я здригаюсь. Він сміється весело, очі його блищать задерикувато, іскристо...

Це Пако, або ж Франсіско, брат Марії-Терези.

— Я вже тебе бачив,— каже він.— Ще в перший день. Аякже, сказали, що з твоєю сестрою русо пішов, я побіг подивитись. Я вже знаю, що ти з Полонії. Я теж піду на фронт.

— Тихо,— каже мати,— ще тобі до цього далеко, ось матері допомагай!

— А я що? — обурюється Пако,— не допомагаю?

— Та ні, синку, це я так! Не знаю, що б і робила без нього! Я на роботі, Марія-Тереза теж, батько на фронті, а Пако в нас — голова родини...

— Soy hombre¹,— каже Пако.— А що робити? Треба!

Тут і Мігеліто. З ним ще клопоту й клопоту. Та втішний. Дружна, гарна родина, легко мені з ними, просто. Я вже люблю їх, я полюбив їх усіх давно, ще до того, як побачив, і зараз радію, що вони саме такі. Що така мати, такий Мігеліто, смішний, картавить, і такий Пако, дуже схожий на сестру, лише мужніші риси, гарний хлопчик. Ось хто зводитиме дівчат!

— Вже зводить,— каже Марія-Тереза,— тут за ним таке...

— Гай,— каже Пако.— Досить, стара. Це мої справи.

Пако сміється й виходить, і мені шкода, що він іде. У повітря його сміх.

— Скоро тринадцять,— каже Марія-Тереза,— важкий вік...

— А ти? — сміюсь я.— А ти сама?

— А ти? — каже вона мені.— Тобі ж самому тільки вісімнадцять.

Я замислююсь — як усім нам мало років, які ми молоді. Чомусь давно не думав про це. Тут, на війні, всі однакові, вік не важить, має значення дія, навіть не розум, не освіта,— дія має значення. Я кажу про це Марії-Терезі.

— Звичайно,— відповідає вона.— Не тільки на війні. Дія — це чоловік. Упо es hombre o no². І все тут. Пако — справжній хлопець. Всі, хто знають Пако, так вважають. Ти не думай, що він малий. Обставини зробили його дорослим. Я його дуже люблю, і він мене теж. Андрес, ти любитимеш його, так?

— Я вже люблю його,— кажу я, і відчуваю, що це правда.— Я вже люблю його, і зараз люблю його ще більше, бо ти сказала, що він для тебе найближча істота. Твій брат — мій брат, у мене сестричка, я її майже не знаю. Ганя. Зараз їй дев'ять років. Якщо повернусь, я її не впізнаю. Якщо...

Марія-Тереза затуляє мені долонею рота, і я розумію чому, захиляюся на цьому слові...

---

¹ Я чоловік (*исп.*).

² Хтось або чоловік, або ні (*исп.*).

... Це війна. Це може трапитися сьогодні, учора. Я зустрів своє щастя на війні.

— Маріє-Терезо, завтра я знову іду...

...Минуло два місяці. Всі знали, що в мене є наречена, Марія-Тереза. Капітан Сергію, наш командир, часто відпускав мене. Марія-Тереза приходила до нас. Пако супроводжував її, залишав зі мною і, підморгуючи, йшов геть. Додому її проводжав я.

Напевне, тому, що я несподівано зникав і з'являвся, все відбулося саме так. А може, тому, що кохання переповнювало нас; може, тому, що воно ставало безмежним, як океан, як небо; може, тому, що довго стримувана пристрасть заплomenіла в мені, і я вже не міг спати, повертаючись після зустрічі з Марією-Терезою. Та на побаченнях не смів торкнутися її, боячись образити, боячись виглядати неделікатним, приземленим, бо все у нас мусить бути інакше. А може, тому, що Мадрид безугаву бомбардували, і ми під бомбами шукали прихистку, просто безпечного місця, тулилися одне до одного, найтісніше, найближче... А може, це Пако винний, Пако, який сказав мені: «Вона тебе любить, моя Марія-Тереза, аж занадто, чи ти не бачиш? Я заздрю, така дівчина, як моя сестра!»

Я спитав, що вона йому розповідає про нас. Марія-Тереза скинула бровами: «А що б я мала казати? Він непокоїться за мене, щось натякає, як всякий мужчина. Ти знаєш, тут всі так».

Я знову пошився в дурні, чого я питаю, до чого тут Пако і взагалі ці розмови? Для чого тут все це?

Гуркіт літаків застав нас у синьому надвечір'ї. Уже вкотре летіли бомбардувати Мадрид. Ходімо, сказав я. Вона покірною ступала за мною, злякано поглядаючи на небо, ще не було бомб, але ось-ось почнеться. Ми вийшли на пшеничне поле, і я повернув у гущавину посіву, між ділянки, намагаючись не пошкодити колоски, але простував все далі й далі вглиб. Місто бомбили, а ми вже загубились у далеких пшеницях.

«Ось тут,— подумав я.— Ось тут».

Чому саме тут, я не знав, і куди ми прийшли, теж не знав. Але тут щось мало статися, саме зараз. Чи тому, що на поле вже спадала смеркова прохолода, чи тому, що бомбили Мадрид, а ми були і в місті, і за містом водночас, чи тому, що вже не сила зволікати далі, чи тому, що сьогодні вночі я знову вирушав у тил ворога.

Я скинув шкіряну куртку, якою так пишався. Я приніс цей трофей після одного з походів у ворожий тил, куртка зовсім нова і дуже мені пасувала. Я навмисне одягав її для Марії-Терези, навіть коли було спекотно.

Вечоріло. Місто вже не бомбили, наліт був короткий, але ми не збиралися назад.

Ми стояли мовчки, вона тулилася до мене, чекаючи. Бачив — хвилюється, боїться. А я? Я поцілував її, як уперше, трохи не-сміливо, а потім впився вустами в її уста, майже втрачаючи свідомість від запаху її обличчя, її волосся, її шкіри... Руки мої шукали її, її руки шукали мене... Якись слова важко спадали з моїх вуст, але я мусив повести її, я хотів іти далі, ми обоє хотіли йти далі, далі, далі...

Потім я згадував слова батька, що він — один з найщасливіших чоловіків на землі, бо жінка, яку він пізнав, була його єдиним, першим і найбільшим коханням, бо ж торжество володіння мізерне, якщо його відокремити від почуття, якщо не зберегти себе. Більшість людей іде навпомацки, не знаючи ні себе, ні когось. Жінки щасливіші, бо переважно виходять заміж за свого обранця, люблячи чоловіка, і віддаються коханому. І тоді вперше пізнають насолоду пожертви почуттю. Це неповторно, нерозривно — любити і володіти. Ти вже втратив щось, Андрію, сам знаєш, але ти ще молодий, будь обачний...

Я думав про це не раз, згадуючи батькові перестороги і Барбару Шмідльову... Ні, я не маю на неї зла за свою ранню зрілість, я не маю на неї зла. Та хоч я щось набув, але щось у мені пропало. Добре, що все так скінчилося. Але я тоді ще не пізнав світ жінки... І тепер почував, що знаходжу те, чого не мав, чого б ніколи не знайшов навмання. Але може, все-таки краще знати? Я думав, що знаю.

Та що я міг знати! Все те — ніщо. Те колишне знання виявилось невартим, кудим. Я тільки був певніший себе, та хіба порівняєш світло сонця і світло лампи! Хіба можна описати безмежжя густої блакиті іспанського неба, прекрасного і чистого, як Марія-Тереза, як наше кохання...

Ми пливли далеко в морі, яке я вперше побачив в Іспанії, пливли на кораблі пристрасті, пливли у пшеничному морі, жовтому пшеничному полі з мого дитинства. Її очі світилися мов два маяки життя, як дві зорі, що впали до мене з неба, щоб назавжди лишитися, як частка мене самого, яку я загубив ще до народження й нарешті знайшов, і саме зараз, зараз, зараз я зливаюся з нею, провалююся з нею в тисячу проваль, де паморочиться свідомість, і підношуся вище за хмари, за обрій, де нікого й нічого нема. Бо ніхто на світі, крім нас, не знає, що таке щастя...

Вона лежала мовчки, її обличчя сповнене теплої радості, вперше я побачив її такою, боже, яка вона! Я народився, аби

любити її! Ми переможемо, я одружуся, буде вільна Іспанія, буде нове життя...

— Те quiero...

Ці слова, єдині, що зірвались з її вуст, в іспанській мові означають: я люблю тебе і я жадаю тебе...

Я зрозумів. Я зрозумів її так, як сам думав зараз. Цією мовою, цими словами я відповів їй — те quero...

Ми пливли, я невідривно вдивлявся в її обличчя і вигин шиї, в оту крапельку поту на лобі... Пшениця знову над нами ставала жовтим морем, я заходив у нього глибше, далі й далі, у безмірну глибину, з якої не виплисти, де лиш захоплено втонути, лишень розчинитись у ласкавому сонці, де тільки ти і я — разом, єдине, ми нероздільна істота, де тільки ми — найкраще на світі слово, і ми живемо, ми дихаємо, ми любимо, ми... я і ти... люблю тебе...

Я зітхнув і подивився на годинник. Пів на дванадцяту. О другій рейд. Марія-Тереза спала. Спала, як дитина, як маленька дівчинка, підліток і жінка водночас, жінка, втомлена коханням. Вона м'яко усміхалась уві сні, і мені шкода було її будити. Проте, настала пора, і я сказав:

— Despiertate, mi amor, hay que ir¹!

Вона прокинулася вмить, тільки не зразу опам'яталась, і усміхнулася тою своєю, єдиною на світі усмішкою.

— Te quiero, soy feliz, te quiero².

— І я понад усе тебе кохаю. Не турбуйся ні про що. Я кохаю тебе. Ми одружимося, ти народиш мені сина. Все буде гаразд.

У цю мить я збагнув, що одна з найбільших життєвих зваб для чоловіка — зробити жінку, яку він любить, щасливою, бачити її глибинну радість. Десь тут зливаються жіноче і чоловіче начала, десь тут ота сума рівноправних і зовсім різних складників, що творять людство і повнять життя розмаїттям почуттєвих барв.

Я бачив Марію-Терезу щасливою, і життя набувало для мене особливого сенсу. Існувати не лише для батьків, не лише для перемоги демократії і свободи, не лише для своєї батьківщини і для людей взагалі, для людства... Жити для неї, для цієї маленької жінки-підлітка, моєї дружини перед богом, а незабаром і перед людьми, матір'ю моїх дітей, для Марії-Терези...

Ми пішли до нашого будинку, бо я мусив дещо спитати у Сергію. Біля входу помітили маленьку згорблену постать, що сиділа, притулившись до стіни.

---

¹ Прокинься, моя кохана, треба йти (*исп.*).

² Кохаю тебе, я щаслива, кохаю тебе (*исп.*).

Пако.

Він, здавалося, не бачив нас, хоч мав би помітити. Він диввся кудись у ніч, що ставала чимдалі глибшою і чорнішою за нашими плечима.

— Perdoname, muchacho,— почав я,— Pero tenemos una novedad. Quero casarme con tu hermana¹.

Пако плакав. Я вперше бачив, що Пако плаче, сльози текли з його очей густими струмками, обличчя кривилося, він не міг говорити.

— Idiotas,— врешті вимовив він.— Porque hoy, idiotas? Hermana, para se murio. Hoy llego la carta...² Батько загинув... Я вже думав, що ви загинули під бомбами! Не міг вертатися додому! Мама послала — що сказати їй? А ви живі, слава богу, хоч ви живі! I por qué todo hoy, y todo como este?..³

Від батька Марії-Терези не було вістей вже два тижні. Я прочитав повідомлення, яке подала заплакана донья Хуаніта. Вбитий на полі бою.

Усі плакали. За дві години я мусив йти в рейд, у тил ворога. Тепер я лишався в цій родині за старшого. Я сказав це вголос їм усім. Марія-Тереза — моя дружина, Пако — мій брат, донья Хуаніта — моя мати. Я йду в рейд. Але від сьогодні я їхній, я вже давно іспанець.

— Хай тебе бог береже, сину,— сказала донья Хуаніта.

IV

Андрій, озираючись, протискався крізь строкатий натовп гданського осіннього надвечір'я. Торгова вулиця, центр старого міста, як завжди, була переповнена людьми. Крамниці по обидва її боки, вузькі різнокольорові будинки, щільно приліплені один до одного, з високими гостроверхими шпилями, створювали з першого погляду атмосферу ніби недалекого середньовіччя, живі залишки якого химерно перепліталися з сучасними вивісками і рекламами.

Поліщук ішов по іншій бік вулиці, трохи попереду. Андрій не спускав з нього очей, тримаючи водночас у полі зору і все довкруги. Він тільки поглянув на вітрину. Тільки на мить, він навіть не притишив кроків. Скільки спогадів пов'язано із цими місцями! Минулого року проводили із Збишеком тут останні

¹ Вибач, хлопче... але у нас новина... Я хочу одружитись з твоєю сестрою... (Ісп.)

² Ідіоти. Чому сьогодні, ідіоти?

Сестро, тато вмер. Сьогодні прийшов лист... (Ісп.)

³ І чого усе сьогодні, і отак як це?.. (Ісп.)

гімназійні канікули. На набережній біля старого костюлу мешкає Збишекова тітка, пані Малгожата. Тільки б її не зустріти! То було прекрасне літо, найкраще з усіх попередніх. А що в майбутньому? Зараз вони переходили на нову явочну квартиру. Тут мали виждати ще кілька днів, і прощай, Польщо!

На всякий випадок у Андрія з Поліщуком були документи на батька і сина Піонтковських. Та оголошення про втечу лущьких в'язнів друкувалися і в гданських газетах. Отже, розгулювати довго не слід, тільки за особливих обставин. Як зараз!

— Анджею! Це ти? Треба ж?

Андрій не встиг пірнути в юрбу, як вже Гражина й Ельжбета наперебій тараторили. Вони так і думали, що Анджей зі Збишеком і цього року прийдуть. Хоч і не домовлялись, але це доля. Так мало статися! Гражина ще вагалася: їхати чи ні, та Ельжбета наполягала — треба їхати, чого сидіти, і ось яка зустріч! Ні, вони його не відпустять, підуть разом до Збишека і разом відсвяткують цю несподіванку. Як колись. Гарно, коли зустрічаються старі друзі!

Боже, як це давно було. Наче торік, але й сто літ тому. Хіба це був він, Андрій, з цими дівчатами? З ось цією Гражиною?!

Він почав викручуватися. Поспішає до тітки на обід. Там і мама — приїхала. Так, так. І Збишек там. Він поспішає. Має ще дещо купити. Але домовляємось про побачення. Напевне, завтра. Він чекатиме ось тут, на Тарговій, біля книгарні. О, ще згадаємо минулі часи. Він підморгнув Гражині, краєм ока стежачи за Поліщуком, котрий зупинився на протилежному боці вулиці і поглядав на них.

Коли Андрій попрощався з дівчатами, Поліщук підійшов до нього. Очі напружені, суворі... Голосно запитав, котра година. Андрій дістав годинник. Поліщук прошепотів: «За тобою шпик. Тікай. Плутай сліди. Чекатиму біля порту. У під'їзді». Назвав вулицю й номер будинку. І пішов геть.

...Високий, повновидий, у сірому плащі й капелюсі, середніх літ чоловік не відставав ні на крок, і ти вже бачив, Андрію, що він іде за тобою. Ти хотів-скочити у трамвай, що саме підійшов, але вже в ту мить, коли ти ставив на підніжок ногу, він ухопив тебе під лікоть.

— Одну хвилинку, юначе!

Ти нервово шарпнувсь.

— Що таке?

— Не поспішайте і не зчиняйте галасу, — побалакаймо, я вас знаю, і вам краще не метушитись, спокійно.

Він говорив поволі, але чітко і впевнено, і ти раптом зрозумів, що все, ти програв, це кінець. Трамвай пішов, ти стояв на зупинці, намагаючись опанувати себе, дивився в кругловиде обличчя, що ніби приязно всміхалося до тебе, в колючі, запалі очі під скельцями пенсне, ледве чуючи, що вимовляли повні червоні губи.

— Ви, юначе, Андрій Школа, вас розшукують, я вас заарештую, ось моє посвідчення, якщо хочете... Незабаром ви будете у в'язниці— і все з вами. А мені шкода вас, такий юний, такий гарний хлопець — і така доля...

Він говорив ще щось, але Андрій чекав лише сюрчка і поліціянта, який зараз поведе його до криміналу. Все.

— Якщо ви не зчинятимете галасу, пане Андрію, то ми порозуміємось. Ходімо, трохи побалакаємо, може, до чогось і домовимось — вам ще жити і жити! Такий гарний хлопець — і таке сумне майбуття...

Йшли удвох вулицею. Шпик говорив про життя, про зваби, про дівчат, які ще чекають Андрія в його житті, все в нього ще попереду... Несподіваним рухом він зупинив візника — і жестом люб'язного господаря запросив Андрія. Той сів — надія на втечу, на порятунок все меншала.

Але шпик скерував візника до політехнічного інституту. Розплатився недалеко від парку, який оточував учбові корпуси і виходив на цвинтар. Рушили з Андрієм через цвинтар. Шпик говорив безугаву. Та Андрій думав тільки про втечу — глушина, западало на вечір, у сутінках, може, вдасться.

Шпик ніби прочитав його думки. І дістав з кишені револьвер.

— Нехай вам не приходить у голову, що зможете зі мною гратися в хованки. Без жартів! Бо я вас тут поховаю! Я маю право стріляти. Скажу, що намагався втекти — і все. Але я можу вас і відпустити, якщо порозуміємось... Бо ви мені надто сподобалися, юначе, щоб я вас просто засадив до криміналу...

Андрій уп'яв очі в гушавину, в затінені надвечір'ям крони. Щось увижалося йому неймовірно, чуже, грізне у шумі осіннього листя; хилячись під вітром, щось шепотіли йому зжовтілі верховіття.

Треба було стільки пережити, стільки витерпіти мук, біди і знегод, щоб отак, коли вже був близько до мети, втрапити на очі якомусь занудному шпикові! Все пропало! Боже мій! Перед Андрієм постало худе, вилицювате обличчя шефа луцької дефензиви Ліщинського з кошлатими бровами над набряклыми повіками, почервонілими очима, його вузькі губи, що раз

по раз розтягуються у гримасу, яка може означати й усмішку, і гнів.

Перший допит. Ліщинський почав лагідно, як і цей тип, але швидко зірвався з тону у відповідь на Андрієве: «Не знаю!». А потім несподівано зацідив Андрієві кулаком в обличчя. Андрій схопився з місця — ніхто ще ніколи не бив його безкарно. Та ще один удар звалив його з ніг. В дефі бити вміли, і хлопців туди підбирали не хирлявих.

«Не знаю, нічого не знаю, зайшов у гості до батькового приятеля, зайшов сказати, що батька заарештували, хотів довідатись, може, знають за що. Батько говорив, що пан Поліщук адвокат...»

Перший допит ще жартом виявився. А ось коли почали підвішувати за руки й за ноги, зв'язуючи їх разом, і заливати в ніс воду з чайника (називалося це «іхати в парагвай»), тоді кулак Ліщинського видався марницею.

Після першого «парагваю» Андрія занесли до камери. Тепер він з власного досвіду знав, що таке дефензива, що таке допит, що таке катування.

З допитів, які вів Ліщинський, ніхто не вертався без допомоги жандармів. Лець живого вкинули до камери Мирона Стаєцького. Поліщуківі дісталось, здається, найбільше.

Минали дні. Всі мовчали, всі товариші йшли крізь дефу з однаковою стійкістю. Ліщинський шаленів все більше й більше. З часом він немовби вгомонився, так нічого й не досяг. Усі мовчали. Передали, що заарештовано Корольчука, та що нібито він «розколовся». Поліщук стискав зуби, і обличчя колишнього адвоката кам'яніло, видно було, який сильний цей чоловік.

Він організував у камері політнавчання, сидів з Андрієм щодня окремо, до допитів, після допитів. Це був досвідчений підпільник, вже не вперше під арештом, тікав з тюрем, відбив Березу Картузьку.

Андрій ніби прокидався від сну. Де поділася романтика, де поділося наївне уявлення про героїку? Він навчився стійкості, навчився відчувати товаришів поруч.

Якось після «парагваю» Андрій довго відлежувався. Поліщук не відходив від нього. Підсідали й інші товариші, але Поліщук говорив. Ніби й прості слова, ніби й чуване від батька, та зараз все набувало іншого змісту, оживало.

Батько. Андрій не раз думав — що з ним? Поліщук попередив — готуйся до очної ставки.

Так, це було найстрашніше. Його ввели, коли батько сидів за столом, навпроти Ліщинського. Андрій відразу побачив на

батьковому лиці страхітливу втому і сліди побоїв. Стало боляче і тужно. В досі чорному, як смола, батьковому волоссі просвічувалася сивина.

Андрія вже переконували, що батько визнав себе винним, розповів про літературу і шрифти, які за його нібито дорученням Андрій носив до Поліщука. Андрій все заперечував.

Очевидно, й батькові казали те саме, мовляв, син зізнався. Коли їхні погляди зустрілися, Андрієві стало моторошно. Та за мить він усе зрозумів. Батько теж збагнув. І посміхнувся синові.

Вони ще намагалися упіймати їх на неточностях або й проковувати досить примітивно.

— На попередньому допиті ти сказав, що батько доручав тобі занести до Поліщука літературу.

— Неправда! — вигукнув Андрій. — Брешете! Я нічого, тату, не казав! Я нічого не казав!

Його били при батькові.

Потому били батька. Як тільки він витримав?

...Не знаю, Ольго. Оце розповідаю вам своє життя і сам собі дивуюся! Де у юнака з'явилися сили, щоб витримати усе те?..

Але як виводили Андрія, напівживого, до камери, батько сказав, ледве ворущачи язиком: «Добре, синку, я пишаюся тобою!»

Батька ще залишили на допиті, що з ним, як він? Відтоді Андрій його не бачив. Поліщуківі передали, що батькову провину не доведено, отже, надовго його не засудять.

— Нічого не доведено, Андрію, ти врятував його, розумієш! Могли б запроторити і на довічну каторгу, якби ти не мовчав.

— Хто? Я? Ви думаєте, я виказав би?

— Тепер не думаю, — сказав Поліщук. — Тепер знаю, що молодший Школа не слабший за старшого. Але ж ти ще такий зелений. Звідки мені було знати, що ти витримаєш? Я ж бачив тебе уперше.

Однак Ліщинський готував матеріали до суду. Всім, кого запідозрювали у зв'язках з КПЗУ, обіцяли найвищий термін. Як у тридцять четвертому, після вбивства секретаря Волинського окружного Степана Бойка та після відомого всьому світові процесу над комуністами в Луцьку, дефензивники нещадними розправами вирішили залякати народ. Щось схоже на-зрівало й зараз.

Замислили втечу. План розробив Поліщук. У кутку камери стояла шафа, збита з неструганих дощок. У ній виламали дно і почали копати. Перший поверх. Та й в'язниця украй благоденська. Все збиралися збудувати муровану.

Копали вночі й удень. Незабаром мав відбутися суд, після якого в'язнів розкидають у різні тюрми і можливість втечі втрається.

Куди ж землю подіти? Знову Поліщук. Смердюча бочка коло дверей, параша. Щоранку в'язні носили її до вбиральні. Хто в неї зазирає? Ось куди скидати землю.

Піднявшись до вікна на плечах товаришів, Андрій підраховував, скільки кроків від будинку до огорожі робить вартовий. Виходило десь по три з половиною метри.

— Чотири копатимемо, — казав Поліщук. — Щоб за мур. А там хідник. Копаємо під хідник.

Два тижні пішло на підкоп. Усе складалося добре. Тільки копати ставало дедалі важче. Мучила задуха під землею. Наприкінці ніхто не міг працювати більше, ніж півгодини. Нарешті! Мирон Стаєцький вернувся задиханий, щасливий:

— Вже, товариші, вже! Хідник! Над головою небо!

— Тихіше!

Тоді поліз Поліщук. Казав, що колись отак уже тікав, було таке. Повернувся спокійний, лиш очі блищали під окулярами. Вже пів на третю. Отже, можемо й сьогодні. На те, щоб розширити отвір, потратимо ще з півгодини, а тоді по черзі...

Тікатимуть не всі. Ті, хто має надію на невеликий строк, залишаться. Втеча — це поневіряння, підпільне життя, мабуть, еміграція. А коли піймають, то тривале ув'язнення. Не варт. До втечі підготувалися восьмеро з двадцяти...

Поліщук відмовляв Андрія — ти ще неповнолітній. Вони не мають доказів твоєї провини. Трохи потримають і відпустять. А може, й не судитимуть,

Та Андрій уперся. Нізащо! Він іде з ними, і все. Поліщук потім усміхнувся: «Знаєш, я радий, що ти з нами. На тебе можна покластися. Відмовляв, бо й справді не бачив для тебе загрози, але як товариш радий, що ти з нами».

І ось готово. На ліжка навинули клунків, понакривали ковдрами, ніби то в'язні сплять. Для вартового, який кожних дві години зазирає в щілинку.

Надійшла жадана хвилина. Вся камера завмерла в напруженому чеканні. Поліщук звернувся до товаришів. Спокійний зовні, стриманий, він назвав місце зустрічі. Суворі складки біля губ. Загострилися, аж ніби випнулися горбатий ніс і розділене підборіддя.

— Виходимо один за одним, без метушні. Я іду першим, потім Андрій, Мирон... Стась — останнім. Вибравшись на поверхню — попід стіну, до будинку, що навпроти, під дерева. Ще раз попереджаю: сувора дисципліна, чіткий порядок. Один за

всіх, всі за одного — це наша головна умова. Триматимемося купи, злагоджено діятимемо — і все буде гаразд. Ну, гайда! Прощайте, товариші, хто лишається! Тримайтеся! Ваш час прийде!

Поліщук пірнув у чорний отвір. Перед тим ще на мить озирнувся, і очі ніби прострілили темінь камери. Щез.

Андрій рахував до ста, як умовились, але його почало лихоманити, він лаяв себе. Ні, він не боявся, просто напруження давалося взнаки, — чекати найгірше... Сто... Окинув поглядом камеру. Вперед!

Коли висунувся з нори, ще хвилювався. Роззирнувся довкола — все, як було умовлено, підтягся на руках, і ось на вулиці. На волі! Після довгих місяців ув'язнення. Зітхнув на повні груди, мерщій за дерева. Тут його обійняв Поліщук: «Друже! Ось ми й на волі!»

Подалися на Гнідаву, далі на Забороль, поминувши більші містечка, такі, як Ковель, і взяли напрямок на Камінь-Каширський. Там була своя людина.

Так тобі випало, Андрію. Лісами, глухими закутками, перемовуючись вдень, йти вночі, далі й далі...

...Це була лише прелюдія, лише початок, а ти думав, Андрію, що це вже півжиття. У мандрах почав згадувати минуле. Кожна людина, лиш народившись, уже має минуле. А сімнадцятилітній, та ще й джигун? Чи міг він уявити собі щось подібне півроку тому? Тоді він був натхненним і радісним хлопчаком. Так, саме хлопчаком. Зараз він розумів це, міг про себе так сказати. Тоді ж мислив себе дорослим революціонером. А ще Барбара! Звичайно, зв'язок з нею додавав йому ваги у власних очах, щось відчували і його товариші. В чому він був старший, сильніший, досвідченіший. Та з часом зрозумів, чого варта таємниця, якої не знають інші, твоє власне, особисте. Відтоді особливо дбав, щоб про Барбару ніхто не довідався. Згодом для цього з'явилися й посутніші причини. Головна з них мала довгу русяву косу, широкі блакитні очі і називалася Надійкою Зінченко. Біля неї Андрій вперше знімався, розгубився, не знайшовся на слово. Вона вчилася на клас нижче за Андрія, батьки недавно переїхали до Луцька з Кременця. Дівча, як дівча, нічого особливого, але Андрій помітив, що чомусь саме до неї найчастіше підходять хлопці. Його теж почали вабити її вологі, глибокі очі і усмішка, що заливала обличчя, як сонячне проміння. Андрій шукав до неї шляхів, хотів їй сподобатись. Йому було соромно за свої зв'язки з Барбарою. Він прагнув усе забути, відійти від того усього й дивитись на Надю, завжди бути з нею. Бути з нею... Так, Андрія

вабило все у ній, все, він розумів, що дивиться на неї інакше, ніж інші хлопці. Але це його і лякало. І її теж. Вона сполохано ловила його погляд і внутрішньо мовби чогось сахалася. Та якось, коли вона знову натрапила на цей Андріїв погляд, він завважив в її очах цікавість.

Ще не сказав їй ніколи нічого, довго збирався, так і не зібрався. Тепер це минуло. А чи й було? Згадки про Надю плутались із спогадом про Барбару, як і перше, коли думав про Надю, а поночі заходив до Барбари, і сидів з нею мовчки, відчужений, заглиблений у себе. Аж вона якось сказала: «Ти маєш дівчину, я знаю, я це відчуваю, прошу тебе про одне: як їтимеш від мене геть, скажи завчасу, бо я не витримаю несподіванки...»

Скільки разів він поривався покинути Барбару, але це стало просто неможливо. Він уже збагнув, що без неї не може, не може надовго кидати будинок, у якому його чекає ця жінка.

Це нівечило його почуття до Наді, сплітало у важкий вузол всі його настрої, він не розумів сам себе, знав тільки, що Надя будить у ньому щось інше, ніж Барбара, щось більше...

Ти так ніколи Наді й не сказав нічого, Андрію, хоч ніби й з'ясував врешті, що з тобою коїться. Виїхала Барбара, і хоч ти шкодував за нею, але так було краще. Тепер все складеться інакше. Але й досі ти не смієш сказати Наді, що в її присутності стаєш кращим, що вона відроджує в тобі втрачене, що тобі соромно за Барбару, і ти хочеш почати все спочатку, бо ти не навчився любити, не вмієш сказати дівчині слово ніжності... Якось вона тобі кинула: «Батьки не дозволяють мені гуляти з хлопцями!»

Тоді ти образився — і до Барбари. Але ж Надя поглядала на тебе! Так не дивляться знічев'я. Ти не знав, як тобі бути. Ще після матури¹ якось ти зустрів її на вулиці. Несподівано вона сама звернулася до тебе по-дружньому. Про що ви говорили, що вона сказала? Яке це має значення зараз? Тільки ти й зрозумів, що не випадковий її погляд, криється щось у ньому. А тепер що вона думає? В газетах пишуть про втечу з криміналу небезпечних злочинців. У тому числі Андрія Школи. Небезпечний злочинець, сімнадцять з половиною років.

...Що з батьком? Мамо, матусю, любесенька матусю! Я йду в невідоме, вибач, що завдав тобі тривоги... Я писатиму... Я не забуду...

Знову підйом і вперед. Не хникнув ні разу, не поскаржився, що втомлений, що болить голова, що натер ноги, що хочеш

---

¹ Свідцтво про закінчення гімназії (пол.).

їсти. Дорослий. Поліщук сказав — ти дорослий, Андрію, ти вже не хлопчик, а наш товариш.

До Камінь-Каширського дісталися вночі. Поліщук пішов на явку з похмурим, високим Волохом. Вернулися до лісу через кілька годин, принесли їжу. Нарешті відпочинок. Спали в клуні, в затишку, у безпеці. То був вірний товариш. Три дні сиділи у нього. Читали газети. Поліція оголосила розшук. За кожного — десять тисяч злотих. За тиждень приїхав товариш з окружкому партії. «В Іспанію, хлопці! Партія посилає вас на передній край. В Іспанії громадянська війна, у боротьбу вступили Інтернаціональні бригади. Організуємо польську бригаду. Польська компартія посилає своїх товаришів. КПЗУ з ними в спілці, ми — інтернаціоналісти. В Іспанію посилаємо кращиків. У вас за старшого Поліщук. Це перша група».

Андрій: «Я поїду». Він зголосився перший. Товариш з окружкому заперечив: «Ти ж не знаєш, що таке зброя. Ось інші служили в армії». — «Але ж і Мирон не служив. Я навчуся. Я здоровий, я був спортсменом, я... я...» — «Не кажи так багато «я», Андрію, — спинив його Поліщук. — Нехай іде. Я відповідаю за групу, а цей хлопець вже встиг показати себе під час втечі...»

Андрій з вдячністю позирнув на Поліщука. Той усміхнувся.

Все лише починається, Андрію, все лише починається. Нам доведеться нелегально перейти три кордони. До Іспанії не пускають. Буржуазні уряди Європи — проти Республіканської Іспанії.

Розділилися. Андрій з Поліщуком поїхали на Люблін. Стаєцький, Волох і Миколайчук — на Краків. Писарський, Лахман і Лозинський — на Прагу.

Ті, хто їхав через Польщу, мали зібратися в Гданську й сісти на корабель. А ті, хто виїхав на Прагу, — пробиватимуться через кордон в Австрію, Швейцарію і далі. Поліщук відпустив борідку й вуса, і його зовсім було не впізнати. Андрій ще не голився, вусики темніли першим, хоч і виразним пухом. Тільки волосся відросло. І ось вони у Гданську. Розраховували за кілька днів сісти на корабель. А зараз...

...Андрій сидів на лаві, на яку вони набрали десь неподалік стежки, й не чув, що говорить шпик, — про людей і взаєморозуміння, про те, щоб Андрій залишився у Гданську, а він, його новий приятель (він назвався Адамом), допоможе йому вибрати правильний шлях у житті. «О, я багато можу, ти не думай. Я багато можу, і все у тебе піде гаразд». Шамотіння те було довге і нудне та марне, й Андрій почав втрачати почуття власної сили, власної мужності, плеканой з дитинства, втратив

І відчуття страху, що не полишало його від тої миті, коли шпик узяв його за лікоть на трамвайній зупинці. Він сидів, утупившись у жовто-зелені крони дерев, несилий ворухнутися, втекти звідси, втекти від цього чоловіка, від його слів, від його рухів, від його револьвера, що стирчав із кишені плаща, від усього, що хотів цей чоловік, що він почував і думав... Йому запамо- рочилося в голові. Важка хвиля рвонулася зсередини і вики- нула його за межі цього старого парку, за місто, геть із цього світу в минуле і майбутнє, в небуття, якому немає меж.

Коли він отямився, «приятель» Адам усе ще сидів поруч на лаві і дивився вбік. Побагровіле обличчя, зітхання, набряки під очима. Він повторив:

— Для тебе краще, аби наші дороги зійшлися. Подумай. Ось тобі моя адреса. Подумай і прихोдь. Бо з Гданська не ви- берешся, а заберуть інші, не я, тоді кінець... Можеш іти! Ти тільки про це й мислиш, я знаю. То можеш іти собі. Я не обма- нював тебе. Ось там на горі трамвайна колія, йди собі геть. І подумай добре про все, що тебе чекає. Ну, іди ж!

А якщо вистрелить у спину, тоді скаже, що убив, бо я хотів тікати? Андрій підняв комір і засунув руки у кишені френча.

— Не бійся,— сказав той Адам.— Іди собі, бо я передумую...

Андрій різко схопився і цей рух налякав того Адама, він теж підвівся і стояв, озираючи хлопця з ніг до голови так, ніби дивився наскрізь. Андрій не зводив погляду з ледь полискую- чих у темряві скелець пенсне, за якими темніли маленькі, ко- лючі очі, і раптом коротким, сильним ударом всадив ножа шпикові у живіт по саму колодку, вкладаючи в удар усю свою міць.

Перед цим він намацав у кишені свого великого складаного ножа, що його подарував йому в Камінь-Каширському госпо- дар оселі, де вони переховувалися. Андрій тоді так захоплено розглядав ножа, що господар розщедрився і віддав його Ан- дрієві. Ніж був не тільки красивий, а й зручний: міцна дере- в'яна колодка й велике широке лезо,— маючи його в кишені, хлопець почував себе ніби сильнішим — був при зброї. Коли він засунув руку в кишеню френча, пальці звично торкнулися колодки. Розкрив лезо просто в кишені, але наміру чи бажан- ня скористатися ним не мав. Він підвівся, справді збираючись піти,— там трамвай, свобода. Поліщук хвилюється, геть з Гданська, геть звідси... Ударив цього Адама несподівано, тіль- ки вдаривши, зрозумів, що в душі цього прагнув, що чекав цієї миті, що готувався до цього стрибка на ворога, на шпика, на весь бруд і нечисть людську, на всі «парагваї», на всю по- ліцію, на все людське зло...

Той Адам отетеріло стояв перед ним, не ймучи віри, тримаючись обома руками за живіт, ще мить — і впаде... Повіки шільно стулені, відразу став старий і побляклий... Знову розплющив очі і крізь темряву болю глянув на Андрія

— Навіщо?! — прохрипів.— Навіщо?!

Андрій ударив його ще раз і ще, вже не пам'ятаючись.

Адам лежав, скорчившись, просто на стежці перед лавою. Відчуття глибокої порожнечі заповонило Андрія, глибокої, як прірва. Бездонна пустка всередині, холодна і темна, як колодязь, як безмісячна ніч. Він стояв і дивився на Адама, не маючи сил бігти геть, ховатися, тікати, не почував страху перед содіяним, тільки пустка була в його душі.

Якусь мить ще стояв і дивився на безформне тіло перед ним, потім підступив, нахилився і витяг з кишені у шпика револьвер. Сягнув по внутрішніх кишенях — портмоне з документами. Хапливо витер ніж об плащ того, хто був Адамом, сховав усе разом, озирнувся навколо, вже не дивлячись на вбитого, і швидко пішов у ніч, туди, де дзенькіт трамваю означав продовження життя.

На місце зустрічі дістався зовсім пізно. Поліщука ще не було, Андрій постояв трохи, і думка почала вкручуватись у свідомість — Поліщука схопили. Нервово шарпонувся на кроки позад себе — Поліщук виходив з підвороття сусіднього будинку.

— Що сталося? Андрію, що з тобою?

Хлопця била пропасниця. Лиш тепер його поїняли страх і брид, і якийсь біль, майже розпач, підіймався зсередини важкою млосною хвилею.

— Я вбив шпика,— тихо промовив він, почувуючи, як разом із цими словами щось вмерло в ньому, а нове щось з'являється, чого поки що не сприймав, не усвідомлював, не тямив і не міг пояснити. Він убив людину, вперше в житті, вбив своїми руками. Звичайно, ворога, гниду, але вбив його він, хоч той просився — навіщо. Переступив поріг, Андрію, ти переступив ще один поріг життя, поріг, що стоїть між життям і смертю. Заповідь, якої вчили тебе в гімназії, замінена законом війни — вбити ворога і вбивати далі. Ти їхав на війну, Андрію! Це війна! Ось вона почалася, сьогодні.

— Так, так! — Поліщук все розумів.— Треба нам тікати, треба, Андрійку! Гданська поліція залютує. На корабель вже нам дорога закрита! З Гданська виїхати зараз не просто. Гайгай, а ти хоробрий, хлопче. Такий молодий, а отак!.. Я не дарма повірив у тебе! Нічого, тримайся! Мерщій на явку. Якщо

за тобою немає сліду, то все ще не так страшно. Переспимо, а вранці побачимо.

Два дні не виходили з квартири. У газетах з'явилися повідомлення: від нещасного випадку загинув працівник гданської поліції Адам Войцік. І портрет.

Їх врятували польські комуністи. В Гданську розпалювалась фашистська пропаганда. Відверта, нахабна. Лозунги, гітлерівські збориська, банди фашистських молодчиків. Все ж польські товариші посадили їх на корабель. Будь-куди, треба було будь-куди, аби з Гданська. «Зараз, хлопче,— сказав Поліщук,— аби тебе спіймали, мав би довівну каторгу...»

...З перспективи часу, Ольго Миколаївно, все бачиш інакше. Вам ще важко про це судити, бо ви молода, тільки з інституту, хоч вам і здається, що дещо пережили і дещо знаєте, але коли ваш сьогоднішній день відсунеться в часі на двадцять років, зрозумієте, наскільки умовні наші уявлення про себе в молодості... Та я знаю, що вам не сімнадцять! Але ж і не тридцять сім! Теж це не так багато — погоджусь. Але що за цими літами? Скільки чого за ними — от де вимір.

Як і обіцяв, розповідаю вам свою історію, є про що повісти, тільки оповідач з мене кепський. Розумієте, я навіть не можу сказати, що то був я. Вірніше, я був таким тоді, правда. Але ж зараз я і я — тодішній, це дві різні людини. Зараз я — вже хтось інший, тільки не той хлопчик сімнадцяти років, про якого розповідаю. То був хороший хлопець, трохи наївний і романтичний, хоча й чутливий до життєвих зваб, але чесний перед світом. Я розповідаю про нього, а не про себе, Ольго, тому й кажу — Андрій, він.

...Того, 1936 року, Андрій вчився в останньому класі гімназії. Наприкінці січня минуло йому сімнадцять, і час котився для нього зовсім по-іншому, ніж раніше. Весніло, треба було готуватися до випускних іспитів. Але це було в загальному плані бурхливих подій, що миготіли, ніби барвисті малюнки у химерному калейдоскопі. Дні летіли стрімголов.

Без Барбари Андрій почувався трохи самотнім. Він сумував за нею, поринаючи у вир химерних спогадів і настроїв, які не сила було долати. Але це вже панувало над його свідомістю, у пору юного квітіння, у пору змужіння. Лиш деколи, поспішаючи додому своєю спокійною вулицею, поглядав на будинок Барбари, шукаючи її обличчя, чи не майне за фіранкою у напіврозчиненому вікні, як бувало. Гей, Андрію! Куди поспішаєш?

Але то бувала мить, а в наступну ця думка зникала, поступалась перед іншими, важливішими й нагальнішими.

Усю весну Андрій виношував ідею про заснування у Луцьку Спілки прогресивної молоді, яка б об'єднала учнів чотирьох гімназій — української, російської, єврейської і польської. І, звичайно ж, слід було залучити до Спілки юнаків і дівчат, котрі закінчили гімназію і залишилися в місті, а також молодь з робітничого і селянського середовища.

Товариші ідею підтримали. У гімназіях почали розробляти статут. Гарна розмова відбулася під час обговорення його проекту. Гостра, вибухова, але гарна. «Нам треба збиратися, розмовляти. У місті багато молоді, але по закутках. Ти бачиш, Збишеку, якого резонансу набув наш задум!» Збишек усміхався: «Певне, що бачу. Але ж зачекай, як до цього поставиться влада?»

Влітку хотіли скликати нараду, щоб увійти до магістрату з клопотанням про створення Культурного осередку міської молоді (таку назву вигадали про людське око).

Де зараз Збишек? Що нового у світі? Що там, в Іспанії? За подіями на Піренейському півострові стежило все прогресивне людство. Перемога Народного фронту, ліві сили при владі, можливість утворення країни з народною владою.

Схвильований батько якось приніс газету. «Ні, ви погляньте, що наші «патріоти» пишуть! Великими літерами на першій сторінці: «Червоні бандити не лише в Іспанії, але і в Галичині». Нижче наклепницька стаття про діяльність КПЗУ. «Що ж,— сказав батько,— їм треба довести, що ми гідні порівняння з іспанськими комуністами. На Західній Україні буде своя Іспанія. Пovoюємо, пани добродії!»

Чим ти захоплювався тоді, Андрію? Важко згадати. Батько повторював: «Комуніст повинен бути всебічно освіченою людиною. Не лише політично освіченою, а всебічно розвинутою, сину. Ми покладаємо надію на вас, нашу молодь. Треба вчитись! І вчити інших! Але передовсім треба вчитись самому!»

Влаштували вдома літературні вечори, які часто закінчувалися розмовами на ті ж політичні теми.

Переважно обговорювали статті з «Месьончника літерацкогo» та з «Діла». Цікава вийшла дискусія про Гоголя. Почалася зі статті до століття «Ревізора», а дійшла до Богдана Залеського, приятеля Гоголя, теж українця, який писав про Україну польською мовою. Велика й цікава стаття Броніслава Данковського «Пісняр України» викликала інтерес до Залеського, Збишек зробив реферат про його творчість. Були розмови про Пікассо і Вламінка, про Маяковського і Горького. Гімназисти на очах ставали самостійними людьми, вже та самовизначеність кружляла невидимими німбами над їхніми головами,

І кожен вірив у право на власну опінію. Та сталася небезпечна пригода. Якось на уроці географії Андрій передав Славкові Андрущенко «Червону Волинь», а вчитель відібрав. Чимало неприємних хвилин пережив тоді хлопець. Головне ж, підвів батька. Адріан Школа ледве упросив директора гімназії не дзвонити до поліції. Та ще ж у батька репутація «червоного». А вже вдома Андрієві тоді влетіло! «Поводишся, як хлопчак! Я ж казав — до гімназії такої літератури не носи! З мене й так поліція очей не спускає. А я відповідаю не лише за себе і свою родину. Я відповідаю за справи партії!»

Андрій таки одержав матуру, а за два тижні сидів у криміналі. Батька заарештували раніше. Згодом з'ясувалося, що це провокатор видав його, нового секретаря окружному КПЗУ Адріана Школу, шойно обраного після арешту колишнього секретаря Панасюка.

Коли вночі загрыкали у двері, батько розбудив Андрія і сказав: «Підеш до Княгинкіна. Спитаєш Поліщука; скажи — видає наших Корольчук, запам'ятай: Корольчук. Віднесеш Поліщуків все, що у схованці, мати дасть. Але бережись, бо якщо з цим схоплять, то все,— кримінал... Там література і шрифти».

Обшук у квартирі Школи нічого не дав. Батька, однак, забрали. Через кілька днів Андрій вибрався до Княгиніних з портфелем. Зустрівся з Поліщуком. Та зненацька нагрнула поліція. Схопили. Господар як міг доводив, що портфель його і все, що в ньому, належить йому, Поліщуків, хлопець завітав у гості.

Нині можна сказати, що після батька Євген Поліщук був для Андрія одним з найголовніших учителів життя. Йому він довірився повністю, слухав, радився.

...Тепер у трюмі корабля Андрій з Поліщуком, втрачаючи лік часові, чекали, коли знімуть швартові. Чекування було довге і тривожне (але все ж не те, що в Гданську). Потім довго пливли. Врешті люк відкрили і хтось гукнув «камрадо!» Це був Копенгаген. Матрос, що стояв на вахті, одвернувся, вдаючи, що не бачить їх, а товариш, який їх супроводжував, підніс вгору кулак — ротфронт!

Тоді ти вперше осягнув значення цього вітання: солідарність народів. Солідарність борців усього світу за демократію, за правду, за свободу. Ротфронт!..

Як ти мріяв, Андрію, про подорожі, про далекі країни, про довгі життєві дороги, пригоди й небезпеки, які ти хоробро переборюватимеш! Та хто з нас відає, що воно таке насправді, те мрієво дитинства, що таке пригоди й небезпека, поки не

зіткнешся з ними віч-на-віч і не чигне над головою коса не буття? Лиш тоді осягнеш, що воно насправді — пригода, мрія нашого бездумного дитинства.

Данія видалася понурою і непривітною. Майже без грошей вони мусили добиратися до Франції. Головна небезпека була вже позаду. Тепер почалися вигнанські поневіряння. Відразу ж почали шукати роботу. Працювали чорноробами. Прибирали, мили палуби, носили вантаж — хапалися за все, що траплялось під руку, аби трохи заробити, аби швидше звідси. Так проминуло два тижні, — довгих, важких, неприємних два тижні, наприкінці яких нагодився французький пароплав, і Андрій з Поліщуком найнялися матросами за право проїзду.

Ось тобі, Андрію, і Франція. Не так ти мріяв сюди приїхати, не так мріяв побачити цю славу країну! Але зараз на думці було одне — швидше в Париж, на збірний пункт, з якого переправляють добровольців до Іспанії. Поліщук мав адресу.

У Франції відчули себе вільніше. Пригодилися Андрієві гімназійні студії. Андрій поволі, затинаючись, заговорив по-французькому. У Париж потрапили під вечір. Андрій всотував мову, як повітря, і настільки швидко орієнтувався, що подивував Поліщука. «Не думав, що ти так добре заговориш». — «Я сам не думав, — признався Андрій, — це в мене щось перше — само говориться».

Врешті жадана адреса в Парижі.

У названій Поліщукові квартирі було кілька кімнат, у кожній сиділо десь по десятку людей, які розмовляли між собою жваво, але пошепки.

Товариш, якого називали Андре, привітав їх із прибуттям, його сіре довгасте обличчя з великими мішками під очима, проте, не виявило ознак урочистості та схвилювання. Він співчутливо похитав головою, вислухавши коротку інформацію Поліщука про шлях до Парижа. Потім утомлено мовив: «Вам доведеться поїхати у Марсель. Краще сьогодні вночі. У Марселі вас зустрінуть. Виїжджайте нічним поїздом, він виходить о другій. Тут уже групи укомплектовані. Люди чекають тижнями. Вони підуть через Піренеї. А вам краще морем у Барселону. Париж переповнений. Уряд ще дивиться на нас крізь пальці поки що, але вже незадоволений. Так і пильнуй, прикриють усе... усю нашу діяльність тут. Треба поспішати — товариші в Іспанії вас чекають. Ви там потрібні. На всякий випадок ось вам ще адреса в Марселі, якщо не зустрінуть. Але, думаю, все буде гаразд. На квитки гроші маєте? Ну, добре. Тоді, товариші, в дорогу, вибачайте, але справ багато, надто

багато». Він раптом розгублено потер перенісся і ніяково по-сміхнувся: «Я теж поїхав би, але зараз потрібен тут. Я буду там рано чи пізно — може, колись ще побачимось. Рот-фронт!»

Коли усмішка освітила обличчя француза, стало помітно велику втому цього чоловіка і раптом здався він зовсім молодим, не набагато старшим за Андрія, щирим і трохи розгубленим через справді важливі справи на щодень.

«На цю квартиру йдуть тисячі людей з різних країн. Уявляєш, скільки у хлопців роботи! Добре, що в нас хоч документи які не які, а е, все ж зменшили їм клопоту», — Поліщук ніби намагався виправдати стриманість француза.

До Марселя їхали спокійно. Андрій заснув, тільки-но відійшов поїзд. Він бачив якісь химерні видіння, борсався і щось говорив уві сні, а потім снилося щось приємне, і обличчя його прибрало спокійного, майже дитячого виразу. «Зовсім хлопчик, а вже таке позаду», — думав Поліщук. Йому було шкода переривати Андрієв сон, але поїзд прибув на вокзал. «Вже, хлопче, Марсель».

Їх мали чекати на вокзалі. Йшли, роззираючись. Раптом протиснувся хтось з натовпу, вибачаючись, наступаючи на ноги, ще вибачаючись. Смішна борідка, без вусів, їжачок сивуватого волосся вперто стирчить угору.

І вже стискав їх в обіймах Стаєцький. Мирон Стаєцький! Свої! «Як добирались? О боже коханий!» — «Все розповім. Хто тут ще?» — «З наших усі, крім Писарського, його затримали у Празі». — «Але ж не в Польщі, випустять». — «Лахман з Лозинським прибули три дні тому. А ми з Волохом і Миколайчуком їхали під вагонами, еге ж, як зайці, у швидких поїздах. Через усю Німеччину, зо три дні майже нічого не їли. Тут багато німців-антифашистів, англійці, поляки... Поляків з двадцятєро, нас, українців, з вами — семеро... Ех, якби Писарський не попався, то б усі... Корабель в Іспанію вирушає через чотири дні. Спочинете. Тепер ми разом!»

Сяюче обличчя Стаєцького. Метушиться, розмахує руками — ну, підліток! Вже за п'ятдесят, але стільки енергії! Поліщук втомлено усміхався. «Все добре, група зібралася, повоюємо. Попереду війна, хлопці, смерть, біда. Я був на фронті, знаю. Війна — це біда. Випробування лише починаються. Але ж ми — комуністи!»

Так легко Андрієві йти зараз серед своїх, не ховатися, не лякатися кожного перехожого. Швидше б до Іспанії!

«Наш Андрій, — каже Поліщук, — показав себе високо. Приймемо його в партію, Мироне, еге ж?»

...То був останній злет дитинності, Ольго, хоч мене і в партію вже приймали. Настрій у Андрія тоді був щонайкращий. Все погане позаду. Попереду війна, яка для його сімнадцяти років була ще романтикою. Навіть поняття смерті. Вмерти за свободу — прекрасно. Він не знав ще тоді, що таке смерть, і що таке — вмирати. Але на цьому дитинному ентузіазмі і росла його сила, і кріпла, знаєте. Ще ж хотілось, аби швидше вирости справжні вуса...

Ех, Андрію, сонце тільки сходить, день попереду, що ж принесе він тобі? Бо ніби ось і все, Андрію, тепер ти йтимеш з ними пліч-о-пліч. Тепер ти, як комуніст, боротимешся з ними поруч, поруч з батьком. Ти вже дорослий, Андрію. Тебе переповнює гордість, але ти посміхаєшся і, хвилюючись, кажеш — якщо я заслужив на довіру... І знаєш, що заслужив.

Вже перед собою бачиш не гамірний Марсель, а героїчні бої в Іспанії, за ходом яких ви з товаришами й зараз стежите щодня. Нині в газетах основне — це Іспанія. Республіка кличе тебе, Андрію, як кожного добровольця. Но пасаран! Вже цей лозунг скандує уся прогресивна преса. Листи додому. Мамі, Збишекові... Ех... А Барбарі?..

Но пасаран! Ні, вони не пройдуть, коли ти, Андрію Школа, стаєш разом з друзями на захист Республіки! Но пасаран!

V

Залишається кілька днів до твого двадцятиліття, лише кілька днів, тільки хто сказав би зараз — скільки тобі років? Скоро Новий рік. Вороги теж святкують Новий рік. Санчес каже, що ми в оточенні, в тилу ворога, що треба пройти через лінію фронту, яка все ближче підходить до кордону. Війна програна. Добровольці в таборах. Жодна країна не приймає їх. Польща позбавила громадянства поляків. Франція відмовляється від французів. Хто ми?

Ми — іспанці!

Тисячі людей чекають відправки, тисячі тих, хто воював кілька років і має право повернутися на батьківщину. Навіть не право — наказ іспанського уряду... А ми?

Ми — іспанці. Ми зі Збишеком. І мексиканці Антоніо та Мігель. І Олів'є з сином. І японець Сато. Ми — іспанці, як Санчес, як Ізабель, як Пако... Як наше минуле...

Внизу село. Ми спускаємось. Не так холодно. І Санчес, знову, як завжди, має план. Іде в село. З ним Антоніо, Олів'є і мексиканець Фернандо. Розвідка.

— Пора вже щось з'їсти,— сказав Санчес.— А потім, може, ми вже обійшли їх? Стрілянини не чути. Ми могли проминути фронт горами. Ще живе Каталонія. Якщо так, спустимося вниз — і вип'ємо вина. А тоді до наших. Тоді до наших, бо десь ще воюють іспанці, прикривають біженців, а ми ж таки не біженці, ми солдати, загін.

Що це Санчес розбалакався, як ніколи?

— Я люблю Новий рік,— каже Санчес, ніби відповідаючи на твої думки.— Нове — це життя.

Вони пішли надвечір і не повернулися. Нас змагав сон, але тривога не давала заснути. Чекали всю ніч. Розмови велися пошепки, навіть повітря бриніло загальним хвилюванням, тривогою.

На світанку ти схопився на ноги, і всі майже водночас з тобою. Ніхто так і не заснув цієї ночі. Де вони? Ти пішов шукати Санчеса, з яким ніколи нічого не могло трапитися, Санчеса, за голову якого давали п'ять тисяч песо, свого брата Санчеса і своїх братів Антоніо, Олів'є і Фернандо.

Пішло знову четверо. Ти, Антуан, Сато і Пако. Ти не можеш відмовити цим очам, цьому страхові втрати, страхові не побачити тебе. І ти йдеш з ним на небезпеку, бо знаєш, що йому це легше. Але ж і тобі теж.

Село спало, та в ньому вчувалось напруження, і ти не пішов униз, не дозволив нікому йти. Чекав. Так мав би чекати і Санчес. Саме тут, на горбку, з якого видно чи не всі будівлі в сільці, церкву і площу і де густі зарості чагарника закривають вас від стороннього ока.

У селі почався рух, село прокинулося. Нічого підозрілого.

— Я піду,— сказав Пако,— Я малий, мене не сприймуть всерйоз. Я розпитаю.

Дивно. Вперше сказав сам про себе, що малий. Але він міркує правильно. Дивився на нього і бачив очі на засмаглому до темноти обличчі, величезні чорні очі, з довгими, майже дівочими пухнастими віями, широкі злами брів, гостре підборіддя і губи припухлі й ніжні, які можуть стати враз жорсткими, чоловічими, гострими, як лезо, тоді прорізаються передчасні зморшки і складки в кутках рота, і обличчя підлітка стає безвіковою маскою. Тільки очі завжди горять зненавистю, жадобою помсти, відвагою, на дні якої запеклося ваше спільне горе.

Ти відчуваєш, що важко сказати йому — йди, важко відпустити кудись, в невідоме цю ниточку, що зв'язує тебе з життям. Але закони тут діють інші, логіка інша. Які ще почуття! І ти кажеш — іди, хоч у душі все волає — ні!

Пако перевдягається, залишає зброю, прибирає вигляду бездомного блукальця-підлітка і простує ледь помітною стежкою униз. Ви дивитесь, як він виходить, і серце в тебе калатає чимдалі швидше, хочеться вибігти за ним, гукнути — зупинись! Вернути...

Але він уже наближається до села, вже біля крайньої мазанки, минає її, прошкує далі... Навіщо ти відпустив його?

Бачиш, як заходить і зникає у глибині двору.

Де ж Санчес, де товариші? Що там у селі? Що за загадка?

Не хочеш вірити у щось погане, не можеш вірити, бо не посилав би Пако у село!

А все ж, що сталося?

Десь за годину ви бачите, як Пако виходить з двору, бачите на ньому капелюха і блаженське пончо, за ним дубає стара, скоцюрблена жінка, і вони вирушають далі в село.

Що там відбувається?

— Ходімо й ми, — рветься Антуан. — Пако нагодували й одягли — отже, все гаразд. — Ходімо. Мабуть, наші десь заснули, може, випили...

— Не говори дурниць, Антуане! — кажеш ти, а хочеться ж вірити йому, ой хочеться. — Не мели, хто це випив — Санчес, твій батько? І заснули? А ми тут у горах чекаємо? Не мели!

Але ж що там робить Пако?

Минає ще година, і ви бачите, як Пако повертається разом зі старою до того ж дому. Жінка заходить до господи, щось дає йому, і він іде в поле поза хатиною, довго вовтузиться там... Чого він тягне достобіса, чого не поспішає сюди? І раптом ти бачиш: на площі з'являються один за одним кілька військових. Боже, фашисти! Їх більше, більше, цілий загін. Офіцер. Щось наказує. Шикуються.

Пако дійшов до кінця поля, нахилиючись, щось зриваючи, дістався оливкових дерев, і швидким кроком прямує через узлісся до чагарів, за якими ви сховалися.

Фашистів на площі — чималий загін. А Пако вже тут. Ти не кажеш йому нічого, бо бачиш його обличчя, і тобі все зрозуміло.

— Де? — питаєш самими губами.

— На площі. Учора, — каже він.

Боже, яке страшне у нього обличчя! Яке страшне! Які страшні речі він говорить! Чому він? Чому знову він — у війну, у смерть, у зло? При чому тут діти? Чому не було у нього дитинства, ні юності? А чи буде зрілість? Чи є?

— Усі?

— Так. Санчеса і Олів'є вбили. Їх повісили вже мертвими. Антоніо з простреленими ногами волочили. Мексіканець теж був поранений, але йшов сам. Учора ввечері — всіх на зашморг. Мабуть, наштовхнулися на патруль...

Антуан поривається йти до села. Батько. Там батько. Три роки провоювали поряд — і нічого. Якби не він, не втекли б із Барселони, назавжди залишилися б у Барселоні. Чому не пішов ти? Ти завше ходив із Санчесом, чому не пішов ти? Не посилаєш Збишека, бо Ізабель, не посилаєш Пако, бо малий. А Санчес? Йому завжди щастило, у нього завжди були плани. О Санчесе, брате... Знову смерть.

Скільки їх стоїть перед тобою зараз! Мертвих, що живуть у тобі, поки ти є! Усміхаються, жартують, вертаються до тебе звичними голосами. Частина тебе умирає з кожним. Умирає знов і знов. Волох, Стаєцький, Поліщук...

Боже, скільки у кожному з нас мертвих, скільки вмерло у тобі разом з ними! Чому ти ще живий? Що береже тебе? Скільки смертей було поруч, зовсім поруч. Під Ебро, марокканська кіннота. Потім гори. Юрко Великий! Прощайте, вірші, прощай, Україно! Ніколи, вже ніколи, ніколи! Санчес. Наш невеликий загін без тебе — мов без серця. Велетень Антоніо. Безвідмовний, чутливий, добрий Антоніо. Прощайте, брати!

Мексіканець Беніто, поранений, дожидає свого друга Фернандо. Удома в них наречені. Хлопці з дитинства нерозлучні, в боях теж завжди разом. Тепер порізно. І назавжди.

Як повертатися в табір, як вертатися у життя, як йти далі?

— Ти що, Омбре? — це голос Пако. І ти розумієш, що плачеш.

А ви вже йдете у табір, де біда стає ще більшою, ще очевиднішою, і де ти повинен бути знову Омбре. Як завжди. Кому яке діло? Бо ти для них, ти собі не належиш, ти — їхній зараз, завтра, завжди, ти належиш тим, хто цього потребує, ти належиш правді, свободі, людям! Що воно означає — належиш людям?

А де ж ти сам?

— Ти що, Омбре? — питає Пако.

А й справді — що ти? Через кілька днів тобі виповниться двадцять років.

VI

— Ось тут, — сказала вона, — треба почепити завіси на оті кілочки, а потім дріт... Ні, спершу дріт, потім на нього завіси. Ось тут.

Вікно велике і високе. У пані Барбари Шмідльової було гарне помешкання. Будиночок вона успадкувала від батьків, жила сама в одній половині, а другу здавала. Мешкали там якісь мовчазні люди. Андрій майже не помічав їх. Мовчазні діти, мовчазні батьки. Був розділений і двір, і входи різні. Пані Шмідльова розкошувала в трьох кімнатах, завішених килимами, вишивками, різними мереживами. Відколи чоловіка її перевели до Варшави, заприятелювала з мамою, носила їй гаптування, вчила шити. Нудилася пані Шмідльова. Мама до неї ставилась уважно і вдячно, не набивалася в приятельки, бо про що з Барбарою можна говорити. Але пані Шмідльова приходила часто. Вона була, мабуть, такого ж віку, як мама. А може, трохи молодша. Досі жінок Андрій сприймав однаково — тільки як старших.

Якось мами не було, і пані Шмідльова чекала її, розмовляючи з татком. Жалілася, як нудно без чоловіка, бо чоловік в домі — це все, основа існування. Та коли ще такий, як пан Адріан Школа! У нього такі очі, така зовнішність! Ой, як вона заздрить дружині пана. Хотіла б з паном побалакати серйозно, та де там! Завжди панові ніколи, просто не помічає сусідки. Зайшов би колись.

Андрій не все чув із тих балачок, тільки уривки. Але щось бентежило його, непокоїло, щось у погляді пані Шмідльової, її рухах викликало хвилювання. Він знічувався у її присутності. Любив дивитися на неї здаля: струнка постава, довге біляве волосся і милий нахил голови, коли вона казала: «Ой, як нудно!» Чоловік її був військовий. Вже рік у Варшаві. Невідомо, як далі складеться їй з помешканням у Варшаві. Пані Шмідльова оповідала про свої скрути.

З часом Андрій звик до неї, відчув себе вільніше, почав підкидати репліки, жартувати. Він дуже виріс. Ще два роки — і закінчить гімназію. Багато читав. Батько розмовляв з ним про політику і літературу. Пані Шмідльова із здивуванням поглянула на хлопця, коли він висловив думку про Сенкевича. Досить категоричну. Ого, сказала вона, який у вас мудрий парубійко росте. Здавалося, вона вперше побачила Андрія. Пані Шмідльова дивилась уважно, оцінююче, якось незвично. Вона ніби бачила щось, чого не бачив він, чого не бачили інші. Андрій не міг забути цей погляд. Що ж вона в ньому видивлялась, на що звертала увагу? Згодом ніби призабулось.

Якось він заснув удень. Саме закінчувалися іспити в гімназії. Вдома нікого не було. Хтось постукав у двері. Андрій пішов відчиняти. Розгубився, побачивши пані Шмідльову: він був голий до пояса, в коротеньких штанцях, що їх носив тіль-

ки вдома. Раніше ходив так і на вулиці, але то раніше. Тепер уже парубчак. В коротких соромився виходити на люди. Пані Шмідльова міряла його очима, усміхалася.

— Можна?

— Звичайно.

— З мамою ми домовились на четверту. Я хіба зачекаю, якщо дозволиш, молодий чоловіче!

Андрієві було приємно, що до нього звернулись, як до дорослого, але почувався незручно: роздягнений.

— Прошу сідати. Вибачте, я щось накину на себе...

— Ні, ні! Не треба. Адже весна. Та й так краще. О, як гарно збудований! То старі, незугарні повинні прикриватися лахами. Зоставайся так, Аполлоне!

Андрій почувався чимдалі зніченіше, але водночас розмова і вабила його. Пані Шмідльова говорила так, що йому несподівано захотілося, щоб батьки хоч трохи забарилися і щоб він погомонів з пані Шмідльовою наодинці.

— А тобі дівчата вже подобаються? Ну, звичайно, аякже, що я питаю? Ти ж майже дорослий! Тобто, чому майже? Ой, та не шарійся!.. Що тут такого? А може, в тебе вже є таємниця? Я жартую! Дістань-но мені з шафи оту вазочку, хочу глянути, що то за порцеляна.

Пані Шмідльова всілася на софі. Шафа була поруч. Андрій підставив стілець до шафи. Коли зістрибнув, очі пані Шмідльової були трохи примружені.

— Дякую! — На вазочку вона й не подивилася.— Дякую, Андрію, зайди при нагоді до мене, треба почепити завісу на вікно, та нікому. Сама не впораюсь. А ти такий міцний та прудкий. Я тобі віддячу.

Прийшла мама, і Андрій шмигнув до своєї кімнати. Упав на ліжку. Його лихоманило. Щось назрівало, щось мало статися, щось таке, про що він марив ночами, про що мріяв, здогадувався, підслуховуючи розмови старших, про що розмовляв з друзями, про що зі Збишеком теревенили, лежачи на луках над рікою, позираючи на закоханих...

Лише під ранок прийшов до нього глибокий сон, крізь який, однак, пробивалася тривога: що далі, що завтра? Завтра...

Вранці не пішов на річку, не пішов до Збишека, хоч сказав мамі, що йде до нього. Ходив по вулиці, неспокійно чекаючи, чи не визирне пані Шмідльова зі свого двору. Тинявся в неспокої, врешті сам зайшов до її двору. Він бував тут і раніше. Мама не раз посилала його до пані Шмідльової з дорученнями. Тоді забігав поспіхом, не роззираючись. Тепер ступив сюди мовби вперше. Затримався на ганку. Подзвонив. Серце

сполохано закалатало. Чого я сюди прийшов? Смішно. Що я собі вигадав?

Визирнула пані Шмідльова. В халаті, волосся розпушене на плечах.

— Ой, як приємно!.. Я не чекала так рано, але.. Заходь, заходь!

— Я хотів... Пані просили... щось допомогти.

— Звичайно, звичайно. Та заходь же!

Він забив кілька кілочків у стіну. Виходило трохи неграбно.

— Я потримаю тебе, бо впадеш.

Він став на ослін, ослін — на столику, Тягнувся над вікно, аби забити там цвяха з кілочком. Пані Шмідльова спочатку притримувала ослін. І ніби знічев'я торкнулася його стегна гарячою рукою... Андрій стріпнувся і мало не впав. Він хутко забив ще одного цвяха. (І далі відчував на тілі гарячий доторк). Його обличчя пашіло. Мало не випав молоток. Той доторк, і його сильні напружені нерви. Сильний, юний нерв. Андрій ще забив цвяшок... Раптом побачив себе ніби збоку — худорлявий підліток на ослоні, під голою стіною, у чужій хаті. Мало того, що незграбний, ще й страшенно негарний.

Ніби прокинувшись, пані Шмідльова сказала:

— Ну ось, тепер дріт. Потримати? — спитала.

— Як ваша ласка,— він сказав це з притиском, з виразною захоотою продовження, майже очевидною чуттєвістю, інтуїтивною, неусвідомленою, але непомильною...

Вона його притримувала. Швидко почепив завісу. І застиг. Раптом вона припала до нього обличчям. І він знову ледве утримав рівновагу. Несподівано вона мовила:

— Я зараз повернуся.

І вийшла.

Андрій зістрибнув з ослона, поставив його на місце, і завмер у нерішучості... Йому зробилося не по собі. Шмідльова здалася йому поважною, літньою панею. Хоч провалися! Ще є шанс. Геть звідси. І тоді нічого не треба! Ні цього напруження, ні хвилювання!..

— Ну-ну, іди-но сюди, мій Аполлоне! Голос пролунав із суміжної кімнати.

І він пішов туди. Він пішов. І ще раз почув:

— Ходи сюди, мій любий, ходи сюди...

Перемога над страхом і чеканням, над дурними снами, над недолугим намаганням сприйняти чужий досвід, перемога над собою, над химерними спонуками і розчаруваннями.

Звільнення через знання, через пізнання, через осягнення невідомого. І доки не минеш цього, лишаєшся за межами буття, десь за кордоном, на іншому березі... Сліпий, глухий малюк...

Де закінчується підліток і де починається зрілість? Чи тут, сьогодні початок нового?.. Нового сприйняття життя, і нових болів, нових тривоги, нових неспокоїв. Знання — це завжди добре, і зле.

Але вже в Андріїві дзвеніла утіха пізнання, радість прилучення до світу дорослих, переплутуючись із юнацькою сором'язливістю. Втома окутувала його. Радісна втома і неспокій.

Вона дивилась на нього зблизька. Але це вже був інший погляд. Хоч і перед ним він ще губився. На тебе дивиться жінка. Перша жінка, вперше отак дивиться на тебе...

Її голос долинув з іншого світу, виринув з океану, вернув до дійсності. Але бринів і захлинався. Бринів, захлинаючись. І в Андріїві народилася ще одна радість. Вона належить йому, йому.

Спокій. Легкий спокій. І час почав рухатися рівно, рівно. Втома оволодівала ним все більше й більше. Жінка обік нього була найближчою, найріднішою, найдорожчою, найкоханішою. Дивно... Ще вчора, ще вранці чужа жінка — така близька...

Спали, пригорнувшись, мов двоє дітей. Ні! Як двоє втомлених коханців, які зустрілися після довгої розлуки...

Він прокинувся, бо відчув, що вона не спить. Не пам'ятав, де спить, що трапилося. Тільки тепло поруч, тепло поруч. Це вона.

— Не спиш? — спитала вона.

— Котра година? — спитав, аби що-небудь сказати. Четверта. Ще рано... Справді рано. Ще батьки не вернулись. І не думати про це. Не думати...

Вона розповідала про себе. Чоловік пристаркуватий. Що його цікавить?.. Майже ніщо. Отак собі... Яюсь... А вона? Вона ще молода. Вона страждала. Лиш неслави не вистачало! А навколо сусіди, знайомі. Він виїхав до Варшави. Останнім часом хоч криком кричи. Андрій — її утіха. Ця зустріч наче нове народження. «Ти ще не розумієш нічого, — казала вона, — не розумієш, але зб'гнеш! Я вірю, я відчуваю, ти все збагнеш...»

Лежати б так і лежати. Кожне слово, яке вона вимовляла, падало в нього, як зерня. Усе нове, все — початок. Пані Шмідльова говорила й говорила, він скося позирав на неї. Вона гарна, пані Шмідльова, подумав він. Вона дуже гарна...

— Ти ж дивись, нікому ні слова. Мужчина повинен вміти мовчати. Якщо мужчина справжній, а не отаке щось...

— Певна річ, я нікому нічого не скажу, та й навіщо і кому...— Він мовив це і широко вірив, що не казатиме, хоч перед цим майнула гадка: «Збишек аж підскочить!» — Промовчу.

Щось втрачалось від мовчання, щось втрачалось від неможливості тріумфу над іншими, але щось і додавалось цією мовчанкою, збільшувало вагу пережитого... І це він теж почав осягати, розуміючи, що таки не скаже, не повинен.

Нижній доторк. Вона тремтіла... Закушені губи... Ходи-но...

Сонячно. А у пані Шмідльової в хаті прохолодно. І все ж літо, повітря гаряче.

Здавалось, щезли всі думки. Утома. Спокій. Усе гаразд, усе гаразд. Заснули знову.

— Скажеш, що грав у футболу. І заходь, та щоб ніхто не бачив. Приходь завтра. Дай, я тебе поцілую!..

Просто поцілунок. Андрій вийшов на вулицю. Надвечір'я, Порожньо. Пішов на луки. Позирнув — нікого. Додому.

Дивна полегкість змішалася з утомою. Та настрої бадьорий. Трохи лячно вертатися додому. А якщо довідаються? Ні, не тому боязко. Просто він уже інший, не той. Раптом подумав, що це можна помітити. Але як? Ні! Взяв себе в руки, зайшов. Ніхто не звернув уваги. Батько щось читав, мама готувала їжу. «Грав у м'яча? Гаразд, сідай їсти». Ще хвилинка — і напруження спало. Все. Пішов до своєї кімнати, упав на ліжко і втупився в стелю. Радісно? Приємно? Так і заснув. На вечерю мама не добудилася. Тільки роздягся. Остання думка: що буде завтра? Завтра... я піду завтра знову... Завтра...

VII

Коли надходить ніч, затихає шум госпіталю, припиняються розмови про події на фронті, про те, як гояться рани, що кому болить,— лікарський персонал врешті полишає нас, щоб перебути ніч у іншій, сказати б, нормальнішій (хоч де та нормальність зараз в Іспанії) атмосфері. Тоді сон тікає від мене. Думки ніби чекають цієї миті, раптово, як галаслива вороняча згряя навесні, що перелітає з одного дерева на інше, кидаються на мене, обсідають усього з ніг до голови, і я вже знаю — сон навідається лише на світанку, коли ущент знесилений, роздертий на клапті спогадами і сумнівами, я втрачу надію забутись. Лише тоді засну.

Ніколи не знав, що таке безсоння. А тоді, після того страшного болю, я не спав дві ночі. Я йшов у тил, воював, мстив за

Її смерть, за власне небуття у ще живому тілі, втома зборола мене, як змагає сон пораненого, якому відтято руку чи ногу.

Зараз інакше. Я відужую, рана моя загоюється добре; я відлежався, відіспався після довгих ночей недосипу й перенапруження, і раптом почав думати про все, що було і що попереду.

Колись я затямив, що командир не повинен вагатися, відаючи накази. Все, що відбувається зараз в Іспанії, викликає зливу сумнівів, зливу запитань. Але я відаю накази і знаю — мої люди повинні мені вірити за будь-яких умов. Як це важливо — вірити! Просто комусь вірити, на когось покласти тягар сумнівів, запитань і щему, що охоплює кожного при новій поразці республіканців, при ще одній смерті товариша.

Шкода, що не було часу як слід поговорити з капітаном Сергіо. Він воював за молоду Радянську країну п'ятнадцять років тому. Воював у громадянську, а тоді ще довго жив і працював у Радянському Союзі за мирного часу. Недаремно йому доручили командувати всіма мадрідськими диверсійними групами. Що ми змогли б без його досвіду, без його порад? Але часу на розмови не було. Так і розпрощалися. Коли ще побачимось? Може, й ніколи! А він сказав на прощання: «Вір, Андрію, вір, ти ще молодий і багато встигнеш, тільки вір. В себе і в те, заради чого воюєш! І в людину вір, розумієш, в людину. Зараз і завжди. Вір, і ти переможеш!»

Так! Саме так я й живу, саме так і тільки заради цього. Треба вірити, хай хоч як буде важко.

Людина повинна вірити. Хто це сказав? Здається, Леонардо да Вінчі: «Той, що йде за зіркою, ніколи не вертається!» Я написав собі цю фразу в щоденнику гімназистом. Впертості писати щоденник у мене вистачило тільки на місяць. Так він і лишився десь там, серед моїх книг. Боже, невже це було, невже десь там живуть мої батьки, невже там немає війни і мама ходить на базар? Коли листівку одержав від них, відігріло мене на мить: батько вдома, таки випустили.

Але де працює, з чого вони живуть, як там їм ведеться? Це якась інша планета. Тепер я іспанець, і мій брат Пако спить на сусідньому ліжку, і спить Юрко Великий, відправивши звідси чергову кореспонденцію до газети «Домбровщак». Спить радянський льотчик Шилін, важко стогнучи уві сні, коли ненароком ворухне пораненою ногою. Спить Пабло Рамірес, красень анархіст, про хоробрість якого у госпіталі ходять легенди. На диво симпатичний чоловік. І розумний же, чорт! Треба ж — анархіст, а така освіченість. Та анархіст з нього переконаний. Як це він казав? У нас кожний відповідає перед всіма і тому

підвищується моральний обов'язок кожного перед самим собою, перед власною совістю, перед товаришами. Судять всі одного. Кожен звітує перед усіма. Колектив керує, колектив. І особистість лишається сама собою. Вільна, незалежна, як птах! Ну й закрутив!

З чого ж ми почали? Ага, здається, з Уески. З наступу під Уескою, де анархісти ігнорували накази і відійшли. А потім завелися про підступну малодушність анархістів у бою, коли був убитий Дурруті.

При згадці про Буонаветуро Дурруті у Раміреса зблинули очі. Оце була людина! Невідомо, хто його вбив. Шпигун? П'ята колона. Його найбільше боялися в монархічній Іспанії, це був справжній революціонер. Таких мало... Це був ватажок.

Рамірес говорив запально. А я сказав, що монархісти або не вміють воювати, або не хочуть. Тут він розлютився.

— Ти іноземець і дечого не розумієш в Іспанії!

Я відповів, що до цього аргументу вдаються, коли нічого іншого не залишається сказати. Але я тут чи не з першого дня цієї війни, двічі поранений і щоденно ризикую життям. За Іспанію.

У палаті вже зібралися люди. Один — за анархістів. Другий — за єдиний фронт. Третій... Третій був Шилін, який попросив мене перекласти суперечку, а потім — перекласти його слова.

Кругловидий, білявий. З Волги десь родом. Вдома дружина і двоє дітей. Дівчинка щойно народилася, хлопчиків п'ять років. Написав дружині, щоб дівчинку назвали по-іспанському — Тереза. Коли він сказав нам про це, у мене смикнулися куточки губ, і він запитав, що таке. Нічого, відповів я, дуже люблю це ім'я. Пако тоді слухав теж. Він уже навчився чимало по-українському.

Коли Шилін почав говорити, всі замовкли. Я вже казав, що до нас взагалі ставляться з винятковою увагою. Інтербригада у великій шані. Значок Інтербригади — як перепустка чи не в кожен дім. А до радянського льотчика ставились особливо сердечно. Шилін спитав Раміреса, чи є анархісти в Інтербригаді.

— Аякже, — відповів Рамірес.

— А скільки?

— Ну, є загалом.

— А скільки комуністів?

Я сказав:

— Разів у сто більше.

— І чому? — спитав Шилін, і сам же відповів.— Бо анархісти зі своєю індивідуальною свободою втрачають почуття відповідальності за інших.

— Я не тікав! — загорівся Рамірес,— і мої товариші не тікали! Не всі анархісти однакові!

— Оце вже інше. Не всі однакові, це правда. Але що говорити! Наша ідеологія — один за всіх і всі за одного, розумієш? А у анархістів, наскільки я чув та й бачив, головним чином всі за одного, а щоб один за всіх...

Рамірес не здавався, але де в чому ми його таки переконали. Мабуть, як залишуся живий, то сьогоднішній вечір у госпіталі пам'ятатиму завжди. Шилін розповідав про Волгу, про дружину, про дітей, про життя в СРСР. Як мені захотілося туди! Як захотілося жити в дружньому оточенні, серед людей, які будують нове суспільство, які живуть думкою про інших, які живуть почуттям колективізму.

— Важко буває,— казав Шилін,— труднощів багато, вороги шкодять. Будувати завжди тяжко. Але хтось повинен будувати, щоб іншим було жити легше.

Я довго потім думав над цими словами. Бо коли ми увійшли в суперечку з Раміресом, я й говорив про це. Тільки інакше. Я сказав, що ми в Іспанії воюємо не лише за Іспанію, а й за весь світ, за свою батьківщину в тому числі. Для мене Іспанія зараз — друга батьківщина, тут загинуло багато моїх друзів, і я піду останній звідси, останній! Відтак, доки житиму — боротимусь проти фашистів! Бо свобода Іспанії — це свобода всього світу!

Я захопився, як і Рамірес. Мене поймав біль, коли я подумав про Марію-Терезу, знову вогонь запалав у мені.

Іспанці з інших палат дивилися на мене так, що я б зараз пішов на смерть один. Вони побачили в цій готовності саму суть ідеї інтернаціоналізму. Так сказав хтось потім.

Рамірес додав:

— Якби я був переконаний, що всі комуністи такі, як ти, я став би комуністом. А я йому у відповідь:

— Якби всі анархісти були такі, як ти, то воювати нам було б значно легше.

Шилін в Іспанії більше року. Льотчик. На його рахунку сотні боїв. Юрко Великий спитав його, що діється у них в ескадрильї. Потім говорили про школу, про навчання в СРСР. Шилін розповідав нам з Юрком про Київ, де йому довелося побувати.

А далі — розмови про героїзм, про те, що таке насправді війна. Та хіба про все скажеш? Кому виповісти, як іноді я розгублююся, кому признатися, що бувають і такі хвилини, коли не

знаю, як діяти, мене не стає на нове вольове зусилля, на новий наказ, на нову думку. Відтоді, коли поруч Пако, я відповідаю і за нього. А зараз, після бою з марокканцями, я зобов'язаний йому життям.

Великий розповів Шиліну про Пако, і я помітив, з якою повагою росіянин дивиться на малого. Війна урівнює всіх.

До Шиліна приходять товариші льотчики, радянські й іспанські. Вже від них ми довідалися більше про Шиліна. Його літак збили над Ебро. У тому бою він знищив п'ятьох фашистів-асів і гнався за шостим. Наздогнав біля самої землі. Та раптом над ним з'явився ще один фашистський літак. Пішов нагору зі всіх сил. Раптом удар. І мотор відірвало, як кажуть, — зрізало. Скористатися парашутом не можна, бо в повітрі було ще кілька їхніх літаків. Вирішив пустити свою машину, як він казав «листом», а стрибати вже з найнижчої висоти. Стрибнув, коли лишалася сотня метрів до землі. Парашут міг і не розкритися, але вибору не було. Пощастило. Правда, вдарило сильно, неприємно.

«Лежу, — розповідає, — сине небо, зелені кущики. Рукою поворошив. Живий! Сплюнув — крові немає. Тоді ногою хотів поворохнути — біль. Еге, думаю, ноги поламав. Діло погане. І де я, не знаю. Якщо у фашистів — треба застрелитися, однаково заб'ють. Та й ніг немає. Трохи згодом біжать, чую, кричать щось. А що — не розумію. Ось і вирішив — пора! За револьвер, ледве витяг, дітей лиш згадав і дружину, і до голови... Але хтось вибив з руки револьвер. І кричить на мене: «Алемано? Італіано?» Вирішили, що фашист я. А я думаю — якщо фашисти, то однаково пристрелять! Чого тягнути? І вигукнув їм: «Республікано! Комуніст!» А вони мене — цілувати: «Русо!» Ось я й тут».

Його принесли в госпіталь неприємного. Він уже трохи відійшов, тому помістили до нас, де неважко поранені. А лежати йому ще довго: зламана нога й щось з хребтом.

Я сказав йому: «Ти герой, ти справжній герой!» Він сумовито усміхається у відповідь: «Я, Андрію, просто робив свою справу, я тут за велінням серця. Кожен на це здатний, хто вірить у те, за що воює. Іспанія вже мені рідна. Тут загинуло чимало моїх друзів, земля полита кров'ю багатьох радянських людей. До того ж — я живий, Андрію. Я солдат, і я живий. Герої — ті, хто загинув».

Я вдивляюсь у його пожовкле зболене обличчя, у сивуваті скроні й важкі складки навколо рота, у глибокі блакитні очі під кошлатими сіро-жовтими бровами. Він хмуриться, і його

ніби знову проймає біль від рани, від тієї, що ніколи не загоїться.

— У мене був найближчий друг, найрідніша мені людина — Сергій Кожухов. Уяви собі моє життя, Андрію: я виріс у дитячому будинку, вчився, працював, потім пішов у військоve училище. І відтоді, як я себе усвідомлюю людиною, я бачу поруч веселого, меткого хлопчика, потім юнака, потім чоловіка, з яким ми в житті йшли, сказати б, у ногу. З дитбудинку в Саратові, з отих важких пореволюційних літ ми йшли в ногу день за днем, крок за кроком. Все, що мали в житті, дала нам наша країна. Хто ми, де взялися серед буреломів революції, ми не знали. Але нас було вже двоє, Андрію, а не кожен сам по собі. І відтоді — назавжди. Ми скінчили училище. Поодружувалися. Ось фотографія: це наша велика родина. Нас тут шестеро. Це моя дружина, це Сергій і його дружина, а це його Петрик і мій Васюк. Ми жили, як одна сім'я. І коли стало питання про Іспанію, поїхали разом.

Три місяці тому був у нас важкий бій з «юнкерсами». Їх дев'ятеро, нас шестеро. Але ми їм дали часу. Я був мокрий від поту. Усе йшло гаразд. «Юнкерсів» лишалося три, ми перемогли, фашисти кинулися навтьоки. І тут збили Сергія. Літак упав на землю. Здається, найгіршого не трапилося, бо Сергій вивів його на посадку. Вже на землі літак загорівся. Та, бачу, на щастя, Сергій вискочив. Устиг. Ну, думаю, будь-що-будь, а треба сідати: це ж над ворожою територією билися. Серьогу врятую за всяку ціну. Сигналю хлопцям — прикривайте. Вони все бачать, згодні. Роблю коло, щоб зайти на посадку, а ці гади повернули назад і намагаються розстріляти Сергія внизу. Наші їм навперейми. Я ще роблю коло, і все видивляюся, де мій Серьога... Знаєш, Андрію, його всі любили. Бувають ось такі люди — яких всі люблять, ніхто їм не заздрить, ніхто на них не має зла. Отак ось із Сергієм. На фото не видно — він височеного зросту, красень. А головне — вдача. Хоч би що трапилося, у нього ніби й не буває поганого настрою, для кожного якесь слово знайде, і саме таке, як потрібно, а то просто знайде, наприклад, до їдальні, усміхнеться, два слова скаже — вже у всіх настрій піднявся. І в боях, як і в житті, не відступить ні на крок. А скільки у нього було вже бойових нагород!

Шилін стискає зуби, і складка глибшає біля кутиків уст, чоло збирається в густі зморшки.

— Тільки-но я зібрався сідати, як бачу, Серьога мені показує нагору. Дивлюся — ще дев'ятеро фашистів підоспіли.. Просто наді мною. А внизу солдати поспішають до підбитого Серьогиного літака. Розпач узяв мене: — що ж робити? А Серьога

знизу махає рукою — ні, мовляв, не сідай, ні! Стоїть, випроставшись на повен зріст, підняв кулак угору — ротфронт! Тоді бачу руку з револьвером — і все! Застрелився мій Сергій, щоб не потрапити в полон, і щоб ми не рятували його, щоб я не ризикував, не загинув, рятуючи його, не втратив літака для Республіки. А вдома залишились його Тетяна з Васьком, чекають і вже не дочекаються. Я втратив людину, яка мені була і батьком, і братом — усім на світі. Я осиротів з його смертю, Андрію, як сиротіють люди в будь-якому віці, коли вмирають їхні батьки...

Я набрав висоту. Лише чотирьом «юнкерсам» вдалося тоді втекти. Але Сергія немає... Ось хто герой! Сергій Кожухов! І могили навіть немає. Там, у фашистському тилу. Може, колись... Хлопчик у нього остався вдома. Це страшно, Андрію, це страшно! Відтоді Сергій зі мною щодня літав... Кожен виліт бив їх за себе і за нього. Як одужаю, я ще покажу асам! Я тут потрібен.

Шилін був перший чоловік, якому я розповів про себе. Я не змальовував йому найважчих боїв. Але я розповів йому, як почав воювати, якою побачив війну, і яка вона для мене зараз, і якою буде завжди.

Я розповів Валентині Шиліну, хлопцеві з Волги, і про те, як рвався до Іспанії і як боявся першого бою. Сказав і про той вечір у Валенсії, і про вантажну машину до Естремадури. Про формування Інтербригади. І про страх перед кулями. Про страх перед чужою смертю. Про бруд і піт.

Про Євгена Поліщука, який раніше ніколи не воював, але й ніколи, здавалося, не боявся. Про Мирона Стаєцького, який виконував свій ратний обов'язок, не думаючи про героїство. З якого часом кепкували, а виявилось...

Я розповів йому про тяжкі думи у хвилини розчарування у «романтиці» війни, у героїці на показ. Розчарування і в деяких іспанцях, які не вміли воювати, але мали занадто великий гонор, щоб у цьому зізнатися, які іноді тікали, а тоді робили вигляд, що нічого не сталося, що це було неминуче. Які слова «боягуз» не прощали, як найгіршу образу, але не хотіли воювати, бо не хотіли вмирати. Отак починалася війна. Отак починалось і моє знайомство з Іспанією. З жахливим безладом, безхребетністю. З анархістами, які могли викинути будь-якого коника. З бравадою, хвалькуватістю, надмірним почуттям власної гідності і водночас зверхністю у ставленні до чужинця. Що, мовляв, ти розумієш у наших іспанських справах! З часом це змінилося, і все ж...

Це були мої образи, бо я побачив зворотній бік війни, мої болі, моє вживання в цю предивну країну, в дух цієї нації, де дивовижно поєднується гонор і хоробрість, бравада і багатослів'я, простакуватість і безпосередність... Щось майже дитинне. І це заворожує, цього мені так бракувало. Оцієї ширості, оцієї відданості. Дитинної, в найкращому розумінні цього слова. Війна починалася отак. Але по-справжньому війна розгорілася, коли відстоювали Мадрид. За ці півтора року я побачив Іспанію, я пізнав Іспанію. І я починаю себе іспанцем.

Ми розмовляли вночі. Тоді ще Раміреса не було в нашій палаті. Тоді почались мої безсонні ночі. Як після Мадрида. Після Марії-Терези.

Я розповів Шиліну про Марію-Терезу. А він сказав: «Тобі ще жити і жити, Андрію. І хоч ти багато пережив, але ж я за тебе удвічі старший, повір, у тебе ще все попереду». Я відказав, що моє життя — це Іспанія. «І моє,— сказав Шилін,— як і Серьоги Кожухова, який отут у мені, поки я житиму, зрозумів? Але хтось мусить вижити, для самого життя. Заради цього вони загинули, розумієш? Щоб ми жили!»

Я розповів йому, як загинув капітан Антоніо, один з перших іспанців в Інтербригаді, присланий для зв'язку. Спокійний, веселий, ніколи ані кроку назад. Усі полюбили його, та випадкова куля — і не стало. А потім, коли прибуло поповнення, наш командир звернувся до іспанців, яких прислали в Інтербригаду. Нас вишикували на плацу. Він сказав перед строем: «Капітан Антоніо був з нами усього два місяці, але я мало бачив таких людей. Він загинув кілька днів тому. Я прошу вас пам'ятати його, гордість нашої бригади».

Він майже плакав, старий комуніст Пауль Крюгер. Німецькі тюрми. Професійний революціонер, один із засновників Інтербригади. Німецький солдат, ветеран першої світової. Він плакав...

І тоді командир поповнення звернувся до бійців:

«Той не іспанець, хто відступить. Но пасаран!»

Селяни, робітники, інтелігенти, колишні дворяни, учителі, богослови. Кого тільки не зустрінеш у Республіканській армії! Я захоплений Іспанією, гарною, неймовірною екзотичною Іспанією! Тепер я бачив її такою, якою вона була.

Шилін дав свою адресу. Завтра з Великим залишаємо госпіталь. Пако виписуть через два тижні. Не намагатися стати героєм. Треба робити свою справу. Просто робити свою справу. Чесно, спокійно, віддано. І допомагати іншим. Допомагати іншим. Командир... Чи був я хоробрий? Можливо. А може, я просто втратив страх перед смертю? Отоді, як мене призначили

командиром групи, я замислився, я змушений думати за всіх. Ось де починається інший вимір. Я думав про інших. Шилін сказав: «Ти зовсім хлопчак, багато пережив, але зовсім хлопчак». Отже, він побачив у мені тільки мою молодість. Мої бійці цього не помічають, бо вони під моєю орудою. А він бачить. Треба вчитися у таких, як Шилін. Робити свою справу. Він не видає себе за героя. Виконував обов'язок — і все.

А мені ж спершу хотілося здивувати приголомшливим учинком. Страшнувало бувало, але ж і прагнулось геройства. Поліщук мене присоромив. Ох і прикро було! «Ти молодий, Андрію, але не дитина,— сказав він.— Згадай в'язницю і наші розмови. Зараз треба робити справу, а не гратися у героїв. А ти граєш».

Нас ніхто не чув. Я образився, але змовчав. Поліщук був правий. Я ліз під кулі, але ж не тільки для того, щоб показати свою відчайдушність. Це була потреба здолати страх. Бо коли інші бачили в мені сміливця, то скільки це додавало самовпевненості! Але то було щось не справжнє, і я зрозумів, що Поліщук, безперечно, правий. Він справжній командир. Треба вчитися. Відтоді я перестав хизуватися. Я намагався бути самим собою, але як задавити в собі страх? Він щез? Ні, я таки переміг його. Він щез, бо я цього хотів. І тепер я командир відділення. І мушу вчитися далі, мушу дбати про хлопців не лише в бою. Треба поклопотатися перед командуванням, щоб допомогли Збищеківій Ізабель перебратися в Барселону. Уважніше із Санчесом, він самотній, і з Юрком Великим... Вірші — це його життя. Цікавий хлопець. А його переклади з Гарсія Лорки!.. У нас на Україні й не чули, певне, про цього іспанського поета. А які вірші! Я його книжечку завжди ношу з собою. Як молитовник. Ми читали її востаннє з Марією-Терезою. Залишилась у мене. Єдина згадка. Наше спільне. Я попросив Юрка перекласти по-українському. Він захопився роботою. Удалося. Особливо цей вірш про жандармерію. А про кохання! Боже, як це зрозуміло! Як міг він, цей чоловік, так почувати, так тонко, так... Ну так, як я!.. «Коли помру, поховайте мене з гітарою в пісках ріки... Одходять тополі, і слід їх озерний світлий, одходять тополі і нам залишають вітер...» Вітер нам залишається, вітер... коли відходять тополі, коли відходить наше кохання, нам залишається тільки вітер, невловимий, як спогад, як тінь, як привид минулого...

Час спати... Давно час спати. Незабаром розвидниться. Чому я не сплю? Якесь передчуття? Може, я не хочу залишати тут Пако, може, щось зі мною трапиться... може, завтра помру... нехай поховають мене з гітарою в пісках ріки... де там з гіта-

рою, де той річковий пісок... наша рота серед гір, а ніч чорна... чортова чорна ніч... кохана чорна ніч... кохана іспанська ніч. Іспанія прекрасна, як прекрасна ніч кохання, як прекрасна ніч пристрастей, як прекрасна ніч несподіваної жаги, як прекрасний початок, якому немає кінця, як прекрасна віра в майбутнє... як прекрасне завтра... якого може й не бути... завтра...

VIII

То ж дай, мила, уста свої,
Нехай хоч раз поцілую,
Моє серце горить вогнем,
Любов до тебе я чую...

Трете покоління, каже мій швагер, ближче до нас, ніж наші діти... Максим одружився замолоду, нічого, нехай, Оксана гарненька і у ділі гаразда. Чекати третього покоління нині. По двадцять їм, четвертий курс. Невзабарі будуть онуки. Старий вже ти! Діду, діду... Чого, кажуть, не гуляєте на синовому весіллі, чого такий поважний, годі думкувати... Годі, куме, годі, не думаю, а само думається. Олю, налий-но нам, та перешилимо з кумом! Еге, дай боже молодим! Та хай дає і нас, старих, не минає.

Де знайшов ти снагу пройти випростаним крізь роки поразок і перемог, жорстокої несправедливості і ствердження людської величч, роки поневірянь і принижень, коли стільки втрачено віри і сподівань, залишилося стільки незагоєного болю? Твоє життя минало, пропливало повз тебе стороною, вітри видублювали твоє обличчя, перепечене гарячим іспанським сонцем, але ти вірив, ти чекав і вірив...

Стільки було навколо всякої нечисті, тих, із ким ти воював, проти кого ти воював, хто зрадив Батьківщину і себе...

Бувало й так, що вони жили і працювали з тобою поруч. Ви робили одну роботу, ви їли одну їжу, але ти вірив, Андрію, ти вірив... А вони ніколи і ні в що не вірили і не могли зрозуміти тебе. Стіна між вами була завжди, важка, сувора стіна правди, яку ти не переступив ніколи.

Ти зберіг себе у собі, Андрію. Хто знає, чи не важче це було, ніж там, в Іспанії чи потім у Франції.

Ти переміг, Андрію, тільки вік твій минув, сил бракує, і час уже кидає тобі на плечі своє чорне крило. Коли перевалило за шостий десяток, у той день ти зрозумів вагу часу, вагу років, вагу ордена, яким тебе нагородили знову, вагу того, що ніколи до тебе не повернеться, того, що лишилося на довгих дорогах життя, у боях і сперечаннях, у коханнях і смертях.

Що він розумів, отой парубійко, Миколин однокурсник, кругловидий русявий співун, що ніяково усміхався, коли просили його співати, а потім несподівано сильним, глибоким баритонном виводив перші слова, і ти відчув, що ти старий, бо сльози мало не випекли твоїх очей.

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте...

Ти дивився на Пако і бачив, як спохмурніло обличчя твого швагера. Так, він твій швагер, чоловік твоєї сестри, він — це ти, і ти знав, що він почуває зараз, знав.

Але ви знайшли свою долю. Вона ваша, ви її вибороли, вистраждали, вона назавжди ваша.

Справжня віра — це весняне листя, що неодмінно з'явиться, переcheкавши найважчу й найхолоднішу зиму, як тундрова зелень, що всупереч усім морозам і заметілям буяє першого ж дня яскравим розмаїтим вруном, ще мить — і вже сяє на ньому сліпучо-жовтий квіт, ніжний і простий, як юність, — жарок. Ще трохи — й уся тундра горить цими жарками, недовговічним, але яскравим полум'ям — тільки трішки тепла, і квітне життя.

Отак ми вірили, що правда переможе. Тому ми живі, тому ми сьогодні тут, тому ми отакі, які є.

— Не рубай мя, милий, не рубай, миленький,
подивися — в гіллі дитина маленька...

Що з тобою, хлопче, що з тобою, дядьку, що з тобою, діду?.. Встати і вийти, негайно вийти. Вибач мені, Олю, тебе люблю стільки років, але якісь рани не гояться ніколи, і ти сама знаєш, розумнице, друже, дружино моя... Вибач.

Ти був, як Максим зараз, ти був, вона була...

— Один веде за рученьку, другий за рукав,
третій стоїть, гірко плаче, любив та й не взяв...
Ой жаль, жаль непомалу, любив дівчину змалу,
любив дівчину змалу, любив та й не взяв...

Не взяв.

Чому наші українські пісні подеколи такі сумні, чому про кохання завжди співають сумне? Та й взагалі пісні про кохання у всьому світі забарвлені трагізмом. Якщо не жартівливі. Гортанне й глибинне «канте хондо» в Іспанії, чистий звук у повітрі, пронизує настроєм усе тіло, всю сутність людини. Трагічність? Може, це просто — життя?..

Дівчина стала тополею, і народила тополя сина, а коханий не впізнав її. Де та тополя? Де те дерево, де ті слова? Що залишилося, крім болю, який викликають у тобі сумні пісні про

коханню? Тополя, Мавка, привид — це щось. А коли тільки спогад? Пам'ять — це довгий тунель без світла, це колодязь без дна. Що тобі згадується зараз? Що ти згадуєш, коли засинаєш? Що тобі сниться, коли посеред утоми, якою ти глушиш себе довгі роки, зблисне іскра? А простіше — коли глянеш на обличчя тих, з сусідньої хати, їх вже кілька, його діти, і він сам... Що тобі сниться, коли ти дивишся, як твій син гуляє з нареченою, як одружується, як у часі ти віддаляєшся... Мов комета, ні, мов зоря, що падає...

Чиє це тіло, гнучке і пружне, дарує тобі своє цілюще тепло і силу? Чиї це очі запліснені, під довгими густими віями застигли в очікуванні, в трепетному напруженні, в розслабленні, у довгій хвилині, що не мине ніколи? Чиї це губи так цілували тебе, пухкі, теплі, вологі, м'які і беззахисні? Ти заглиблювався у цю беззахисність, у цю чистоту, у цей вир, у сузір'я першого й останнього разу, у вічність.

Чиє це тіло, гнучке і смагляве, пружне і лагідне, міцне і нестримне, марно шукаєш ти поруч, мариш, ворущачи мертвий вантаж спогадів?

Воно проростає в тобі, озивається в тобі, шурхотить своїм жовтим осіннім листям, по якому ти зараз бредеш у саду, намарне кидається до тебе змертвілим стовбуром осені, кипить у твоїх венах пересохлим руслом минулого потоку, розгалужуючись темними, струмочками, прокидається чужими словами.

— Зараз прийду, синку, нічого. Просто випив, та й думки обсіли. Вже вертаюсь. Дивився на тебе, спогади, час минув, колись і я був таким, як ти. І ось... Добре, що ти вийшов за мною, що саме ти. Ходімо... Тільки скажи, ти щасливий зараз? З легкою душею, з чистим серцем?

— Так.

— То й будь. Завжди.

ІХ

Але ж, як дратував мене Мирон! Гарний товариш, добряга, переконаний комуніст, але в повсякденні не бачив я більшого дивака.

У його роки годилося б поводитись розважливіше. Сивина на скронях, а очі завжди горять юнацьким ентузіазмом — романтичне прагнення сягнути чогось незвичайного й намагання не відставати від молодших. І йому це вдавалось. Таки вдавалось.

Йому щастило. Бо, коли у Празі схопили Славка Писарського, то на Мирона не звернули уваги. За кілька місяців ми втра-

тили так багато хлопців. Я вже загоював перший слід кулі на плечі, а Мирона все минало, хоч, за всіма законами логіки, саме його мали помітити агенти поліції, його мала б поцілити перша куля в першому ж бою... Та він був ніби заворожений.

Коли нас учили ходити строем, тільки Мирон не міг потрапити в ногу, ніяково усміхався, хиллячи набік велику голову, і хоч скільки його лаяли, та спекатися його нікому не спадало на думку. Бо попри все Мирона любили в роті. Еге ж, любили. Довго його, щоправда, важко було витримувати, бо й говорив він не вгаваючи, завжди щось розповідав і на якійсь фразі, не закінчивши думки, міг перейти до іншої теми. Співбесідник у таких випадках губився і, роздратований, утомлений, намагався пошвидше втекти від Мирона. Мирон же ні на кого всерйоз ніби й не ображався. Але почуття справедливості в нього було розвинуте надзвичайно гостро, і він раптом кидався в наступ десь на зборах чи мітингах з енергією і рішучістю, яких від нього ніхто не чекав, обороняв товариша або нападав на винуватця. Тут уже Мирона побоювалися.

Гамувати його мене потроху навчив Поліщук. Той умів обірвати Мирона на півслові, щоб вернути до попередньої думки, вчасно зупинити, перебити. І саме його Мирон по-справжньому поважав, власне, вони були друзями здавна. Поліщук на кілька років молодший за Мирона, але в нього — досвід підпільної роботи, освіта. І передовсім — уміння бачити все навкруг, я сказав би — знання життя.

Я теж учився у Поліщука ще з в'язниці, вчився, як триматися на допитах, вчився і в дорозі до Іспанії, вчився і тут. Поліщук для мене взірєць, але я не прагнув його копіювати. Я хотів завжди лишатися самим собою. Таким же, як Мирон, я боявся стати. Я боявся, панічно боявся опинитися в його становищі, в становищі людини, яка весь час потрапляє під зливу жартів і кепкувань. Сама усвідомлює власну незграбність, ще й сміється разом з іншими над собою, бо що ж робити. Водночас прагне якось виправдатись.

Мирон завжди намагався нікого не образити. Він міг думати ще годину після розмови, чи, бува, не образив ненароком співрозмовника, бо то ж гарний товариш, мовляв, треба б якось йому сказати, що я не зумисно... Я шикав на нього: «Та годі вже, давай спати». Він тут же погоджувався: «Так, так, спімо,— і тут же питав: — А як ти думаєш, Андрусю, Янішевський не гнівається на ту нашу бесіду про польське пригноблення українців? Я ж не мав на увазі, боже борони, ні його, ні поляків, я мав на увазі міщанство, дефензиву, цей уряд, ну, буржуазію, вони ж навмисно...»

Я казав, що Янішевський — комуніст, він не може образитися, бо про це вже дискутовано сто разів і вдома, і тут, у роті, і ми воюємо в польській бригаді, в складі української роти, ми інтернаціоналісти, ось у нас і єврейська рота... Ну чого заводиться поночі?

Мирон був мудрий чоловік. І освічений. Звідки він міг того набратися, хто зна. Робітник-самоук, він знав речі найдивовижніші і найрідкісніші, не кажучи вже про те, що його політична школа була хіба що врівень з Поліщуковою, а таких людей було в нашій роті небагато. Одна справа — спрямування, інша — знання, основа. Мирон мав знання.

Три місяці я був другим номером при кулеметі Генрика Щуся. Генрика забила випадкова куля, — десь над оком вона пройшла навиліт, і я не зогледівся, як Генрик упав загертво. Це була не перша смерть серед нас, але поруч зі мною перша, і я пережив смерть Генрика особливо гостро — ми ж були поруч біля одного кулемета. Потім мене призначили першим номером, і коли шукали мені другого, викликався Мирон.

Якби мене запитали, то, певне, його я вибрав би в останню чергу, але свій же товариш, земляк, ну і взагалі. Одне слово, я не міг, дивлячись Миронові в очі, сказати командирові, що волів би когось іншого.

Отоді ж і почалася для мене мука. Ну, що гріха таїти, ще й досі, через півроку на фронті, коли вже витримали ми стільки боїв, мені все ж хотілося виділитися, хотілося бути першим — і в одежі, і в бою, і на марші. Міг би. В мене все завжди було справним ще в гімназії; в спорті я був першим, і звик, що завжди має так бути. І було б. Але не з Мироном. Ми раз у раз одержували від командира прочухана. То Мирон забував у машині коробку з патронами. І, згадавши про це, кидався просто з колони наздоганяти грузовик, якого вже й видно не було. Солдати вибухали реготом, Мирон розгублено позирав то на командира, то на бійців, то на дорогу, то на куряву за машиною. Поволі плентався у стрій, схиливши набік голову з коротеньким, підстриженим «під їжачка» сивіючим чубом, сором'язливо і вибачливо посміхаючись. Коли ж з ревом вернувся грузовик, шофер, даючись останніми словами, закричав, що нема чого розкидатись патронами, що у нього кожна хвилинка на рахунок, що якби не кулеметні стрічки, то забрав би — і все, а кулемета з собою не возить, то забирайте свою клятву коробку, теж мені вояки... Шофер був іспанець, кричав, але вже напівжартома, а закінчив, майже усміхаючись. Я переклав Миронові його слова, а йому — слова Миронової подяки, шофер позирнув на Мирона, зареготав ще раз: «Салют, камарадос! Но пасаран!»

І грузовик помчав, а Мирон, високий і кремезний дядько, тюпачив щасливий, повісивши коробку з набоями через плече, і все намагався мені пояснити, як сталося, що він забув коробку, бо Юрко Великий сказав йому ось таке, а він подумав і сказав, а в цей час... «Досить, Мироне»,— обізвався хтось позаду. «Так, досить, але ці іспанці — чудові люди, я неодмінно навчуся іспанської, ось заздрю Андрієві, в нього здібності, і французьку, й іспанську, і польську, і російську, а ось у мене до мов...»

Такого бувало й бувало. Часом він мене доводив до шаленства, бо виходило, що я, хлопчак, ніби відповідаю за нього. «Ти ж дивись, Школо, бо це твій Мирон...» Еге ж, всі знали, що він Мирон, всі його знали, а дивитись випадало за ним мені. І про те, що мені вісімнадцять, а йому сорок вісім, усі забули. І я теж. І так само Мирон.

Ми ще з в'язниці були на ти, так і пішло. Та й яке має значення вік! У бою вбивають не того, хто старший чи молодший, а кому накувала доля. Генрикові було двадцять вісім, дружина і двоє дітей у Лодзі, гарний хлопець був Генрик, скільки було гарних людей...

Здається, чи не Поліщук з Мироном висунули ідею створення окремої української роти, бо вже було тут чимало українців з різних країн, та й ми хотіли, щоб до інтернаціонального вкладу усього світу в цю війну увійшла частка і наших зусиль.

Ми, з Польщі і Чехословаччини, з Канади і США, з Аргентини і Бразилії, з Франції, ми, комуністи, соціалісти і безпартійні, ми не були країною, але ми хотіли воювати, як поляки, як чехи, як французи. Як українці. Ми хотіли воювати за справу комунізму, за справу свободи у всьому світі, як один народ.

Велика Радянська Україна — то вже була держава, а ми?.. Ми — бездержавні, різнодержавні, ми були самі по собі і ми об'єднувались, як усі.

Миронів пафос захопив і мене. З Мироном було цікаво. Я вже навчився, як казав Поліщук, з ним «боротися» в розмові.

Але не вірив я у створення такої роти. Мало нас було надто, надто багато еміграції, отруєної пропагандою антикомунізму.

Але ми хотіли довести, що перед світом українці з капіталістичних країн — це передовсім ми. Ми, комуністи.

На батальйон нас не вистачило. Заледве на роту. І Великий прохопився — а білоруси?.. Скільки їх тут, давайте до нас. Так створилась рота, яку ми назвали іменем Тараса Шевченка.

Але то вже було трохи пізніше. У липні тридцять сьомого організували Інтернаціональний батальйон імені Хосе Палафок-

са, куди увійшли поляки й іспанці, а також наша рота імені Шевченка, і єврейська рота імені Нафталі Ботвина.

Вибір назви для кожної роти був продиктований викликом усім расовим і національним упередженням, а проти польського буржуазного уряду передовсім. Хосе Палафокс був героєм визвольної боротьби іспанців проти армії Наполеона, у якій саме з Іспанією воювали поляки, прихильники Наполеона. Поляки самі пропонували ім'я Палафокса, як символ очищення від минулого.

Нафталі Ботвина було засуджено до страти в середині 20-х років за вбивство провокатора і поліцейського шпика, що пробрався в ряди Компартії Польщі і видав багатьох партійців. Ботвин застрелив провокатора, був схоплений поліцією і страчений. Йому було двадцять років.

Отакою була історія заснування нашої роти, а до того ми воювали в польському батальйоні імені Ярослава Домбровського, до складу якого входили люди всіх національностей. Командував нами Станіслав Уляновський, який був тут з перших днів іспанської війни, та й мав досвід з першої світової, а заступником його був француз Андре Ренсом, його близький приятель ще з боїв під Іруном. Андре теж пішов у польський батальйон, коли Уляновський став його командиром. Були й іспанці, й угорці, і німці, і чехи, і югослави.

Близько двох місяців після сформування батальйону Палафокса нас тримали на базі в Альбасеті. Ми з нетерпінням чекали нових боїв, і ось ми на марші — йдемо на Мадрид, на фронт. Столиця Іспанії, її душа, гордість іспанців... Хто володіє Мадридом, володіє Іспанією...

Дев'ятого листопада з маршу — у бій, займаємо оборону на річці Мансарес, нас близько семисот. Ми з Мироном і Поліщуком у складі третьої роти займаємо невеличку приміську смугу Каса дель Веласкес. Чи не тут жив Веласкес, думаю?

Це було вперше отак. Отак всерйоз. Війна всерйоз, коли жарти, романтичні сподівання заслонила собою жорстока дійсність. Війна — це смерть. Смерть товаришів і ворогів. І твоя смерть.

За чотири дні ми не могли порухувати вбитих. Поліщук, Збишек Янішевський, Мирон і я трималися разом. Мирон тепер мовчав. Мовчали всі. Розмовляти не було коли.

У перебігу боїв перша і друга роти нашого батальйону подалися назад. Третя рота не відступила.

Хто б зараз упізнав у Поліщуків колишнього адвоката, підпільника, кілька разів заарештовуваного, одного з керівників Волинського відділення КПЗУ? Хто б упізнав його? Затятого, чорного. Обличчя в кіпоті й пилюці, і хрипле: «Ні, хлопці!

Назад — ні!» Було страшно спочатку. Лиш на четвертий день стало зрозуміло, що назад ми — ні! Страх минав, треба було воювати.

Ми не відступили. Уляновський прийшов увечері до нас сам. «Найкраща рота,— казав він,— ви — наша гордість. Ми їм покажемо, фашистам! За вільну Польщу, за вільну Україну, за все! Тримайтеся, товариші!»

Ми підійшли до університетського містечка в Мадриді, що поряд з великим міським парком Каса дель Кампо. Ми їх відкинули за ріку, коли вступили у бій з маршу, несподівано вдаривши міцним кулаком. Зараз фашисти рвалися назад.

Наші тримали тут оборону вже понад два тижні. І звикли. Звикли до бою, звикли до стрілянини.

Звикли, може, й до смерті? Ні, швидше до війни.

Ми чекали наказу почати контратаку, ждали підкріплення. Зінемо їх зовсім, відкинемо фашистів, і — живи, наша Іспаніє! Вона вже була нашою — Іспанія!

Мирон почав балачки про політику і про національні суперечки. Йому пробило кулею гострокуту шапочку, самий ріжечок, і він дуже пишався цим. Хтось сказав, що тепер Мирон житиме сто років, що він заморожений від куль. І він одразу ж у це повірив і взявся оповідати про аналогічні випадки з світової історії, про Александра Македонського, про Наполеона та й про все отаке.

Двадцять першого листопада на світанку почався наступ фашистів.

Напередодні ми мали гарну товариську вечерю. Було тихо. Обидві сторони припинили вогонь — тимчасовий перепоочинок. Так уже бувало не раз. І ми спочивали. Вартові стояли на постах, зміна за зміною. У нашому кулеметному взводі лишилися в дії три кулемети, але нас з Мироном кулі обходили, і десь підсвідомо я вже вірив, що й мені з ним пощастить уникнути біди. Прийшли до нас Уляновський з Андре і наш комісар Леон Інзельштейн, гданський комуніст, котрий емігрував до Франції, коли в Гданську почалися фашистські провокації, а як почали організовуватися Інтернаціональні бригади, одним з перших прибув до Іспанії.

Командир нашої роти Петро Василюк з Канади, хазяйновитий, стриманий у розмові, на диво спокійний чоловік, швидко зумів знайти зі всіма спільну мову. За будь-якої суперечки йшли до Василюка і все залагоджувалося. Умів чоловік.

Василюк швидко організував вечерю із того, що лишилося в запасі, і розмова пішла, як завжди,— про фронт, про необхідність контрнаступу, про анархістів і соціалістів, про реоргані-

зацію польського батальйону. Рідкісними були зараз ці за-тишся.

— Але ми воюємо, брати,— казав Уляновський,— розумієте, ми воюємо, може, щось і не так, може, не вміємо, але ми воюємо. Може, завтра смерть, але сьогодні ми нищимо ворога, і це головне...

Довго говорили. А потім Мирон заспівав. Я не раз дивувався, звідки у нього стільки сили в голосі, скільки несподіваної, глибокої ніжності. Він співав упівголоса українські народні пісні, і я знаю, що всіх, як і мене, хвилював той спів. Хотілося плакати з туги за батьківщиною, хотілося йти в бій, хотілося вмерти, щоб урешті перемогло добро й правда, щоб урешті скінчилося чорне сонце і стало червоне, щоб почався новий день...

Я бачив сльози на очах Збишека, бачив, як зачаровано слухав Мирона Андре, як кожен з нас, українців, майже плакав. Що означало для нас тут, так далеко від дому, почути українську пісню? Серце народу говорило до нас нашою мовою устами Мирона. І я подумав, що зараз Мирон гарний, зараз, співаючи саме те і саме так, як найбільше вимагали того наші втомлені серця...

Кедь мі прийшла карта нароковаць,
Став я свого неня дошиковаць,
Ой неню ж мій, неню, чинь мі таку волю,
Ідь за мене служить на ту войну...

Ця лемківська пісня була у нас популярна. Мирон співав її ще у в'язниці, потім й у Альбасете, і ще десь. А мене аж в'язали слова на такому, ніби зрізаному ритмі.

Ніхто не заплаче, ні отець, ні matka...
Лем за мнов заплачуть три дівчатка.

Хто заплаче завтра за нами? За кимось із нас напевне! Попереду війна, не життя, а війна. І це означає смерть. Я вже знав, що таке смерть і що таке страх, страх перед бомбами і кулями. Але вже я знав, що збору його, той страх, що він відступив, що вже немає в мені бажання кинути все і тікати світ за очі, як було уперше перед лицем смерті. Я вже боєць. Боєць іспанської Республіки, комуніст. І за ці слова я відповідаю...

А третя заплаче, бо плакати мусить,
Бо вона від мене дитя носить...

Що у нас є зараз від нашої батьківщини, окрім пісні, крім нашої пісні, яка вмить згуртовує, вмить знімає все стороннє, оголює чисту сутність нашу!.. Ми підтягували Миронові потроху,

потім тихо співали всі разом. Співали, хто як міг, але в лад. Приглушено, але рівно. І пісня виходила, клалася рівними стьожками на густе, тепле повітря пахучої іспанської ночі, і в кожного з нас прокидалося до життя затиснуте смертю і війною, небезпекою і злигоднями почуття туги за рідним домом, любові до своєї нині далекої землі...

...Коси розпустила, по плечах пустила.
Ой боже мій, боже, що я наробила!
Козак має жінку, я го полюбила...

Не в словах була суть, не в словах, хоч і в них карбувалася вічна історія заплутаного людського кохання, свавільних почуттів, що спрямовують життя, пристрастей, над якими немає влади і які жили, живуть і житимуть... Але було й щось інше. І очі мені заслали сльози. За простими словами крилась таїна буття, за мелодією, за поєднанням смислу і звуку вставало щось велике, що огортало всіх нас, збивало до купи у цих дивовижних умовах, у передчасі боїв.

Співали всі. Співав Збишек, і я бачив на його очах сльози, співав Андре, не знаючи слів, не розуміючи змісту, підхоплював мелодію. Співав Уляновський, співав Леон Інзельштейн, співав Сташек Вроцлавський. Я дивився, як вони співають з нами, і розумів, що зараз і завжди за кожного з них віддам життя, й розумів, чому я в Іспанії, що таке для нас Іспанія і що таке ми один для одного попри наше походження, вік, країни...

Невеличкий двоповерховий будиночок, наш бойовий рубіж, укріплений чотирма стінами, столами й стільцями на вікнах, здавався нам неприступною фортецею, надійним захистом, опорою і запорукою наших сподівань. Ми спали, коли бухнув перший постріл, і хтось із вартових схвильовано крикнув: «Наступають!» Майже водночас із цими словами почався обстріл по всій лінії. «Нам не слід було чекати, треба було самим наступати», — встиг подумати я. А вже лежав біля кулемета і строчив у коричнево-сірі постаті, що сунули на нас з гущавини парку.

Не було кінця цій днині, годинам її, хвилинам — не було кінця. Пішли на нас танки. Танки! Проти цієї техніки ще нам не доводилося битися, наші кулемети розсіяли піхоту, прикривали нас тільки дерева, утруднюючи танкам прохід, а вони вели вогонь з гармат по наших позиціях, по всій обороні нашого батальйону.

Та ось танк звалив дерево, прокладаючи до нас дорогу. Цей пройде, за ним інші — біда, танки зімнуть нас.

— Треба зупинити танки,— голос Мирона. Він кинувся від кулемета до ящика з гранатами.

— Мироне, вернися! Не встигнеш!

Він не чув. Де було полишити кулемет! Я строчив безугаву і раптом побачив високу незграбну постать Мирона, який біг назустріч танкові із в'язанками гранат в обох руках. Кулі, як завжди, обминали його, і він добіг, чи швидше доскочив до місця, де виривався з-за дерева важкий танк, і метнув у нього в'язанку гранат, водночас упавши на землю, як нас навчали. Гранати не долетіли і вибухнули не під танком, а збоку, біля гусениці, лиш пошкодивши траки. Танк не рухався. Завмер, розвертаючи гармату на наш будинок. Мирон лежав, не підводячись, біля танка, метрів за десять, раптом підвівся на повен зріст і мить стояв, хитаючись. Я побачив, що обличчя в нього закривавлене, і з жахом вигукнув: «Мироне, назад!» Але Мирон зробив крок до танка й цього разу метнув другу в'язанку гранат просто під танк, що загорівся, застилаючи обрій чорним димом. Але ми бачили, як Мирон падав горілиць, падав довго і важко, зовсім не так, як нас учили, падав так, як падають мертві.

Я метнувся до дверей.

— Назад! — крикнув Василюк.— Назад до кулемета! Хлопчак!!!

Василюк ніколи не кричав. Я повернувся. Я строчив, плачучи, ридуючи. Мені було мало кулемета, мені хотілося йти голіруч на танки, на весь фашизм зразу, на весь проклятий фашистський світ, який стояв перед нами, який убивав свободу, Іспанію і Мирона.

До Мирона поповзли Поліщук і Збишек.

Мирон був мертвий. Поліщука поранили.

І знову танки. Ще один підбили Андре і Сташек Вроцлавський, командир кулеметників. І вони теж загинули.

Після цього, втративши два танки, фашисти, не припиняючи шквального вогню, почали нас оточувати. Василюк послав Поліщука в тил за підкріпленням: «Скажи, що нас обходять».

Поліщук не вернувся.

І нас оточили, й ми відстрілювались на всі боки, розуміючи, що кінець наближається.

Фашисти застосували вогнемети. Але й це їм нічого не дало. Будинок нам трапився якийсь вогнетривкий, тільки кулі, пролітаючи у отвори вікон, колупали стіни.

Убили Леона Інзельштейна. Петро Василюк звалився з простреленими грудьми, ледве дихав.

Важко поранений Станіслав Уляновський.

Ми прикипіли до амбразур. Але коли впав Василюк, наша опора, наша моральна підтримка, наша непохитна віра, що вистоймо, непомітно почав закрадатися страх. Раптом і я відчув небезпеку, раптом війна здалася безмежним закривавленим полем, на якому я побачив тіла убитих і смерть Мирона, смерть Андре, смерть Леона. Я відчув, що втрачаю певність, що рука втрачає твердість, що хочеться все лишити і тікати.

І тоді я схопився на ноги і крикнув: «Увага!» І ще кілька слів: «Ми не зійдемо з цього місця! Бо хто тут загинув, його не залишить ніколи! І ми не залишимо!»

Може, цього й не треба було, а може, треба. Може, ці слова найпотрібніші були мені. Хтось це обов'язково мав сказати. Усі мовчали. Але ж я вимовив це не тільки для себе. І для них.

І вже розумів, що ми не підемо звідси, розумів, що тут загину. Бачив, що прикушені вуста Збишека підтверджують те саме, що аж надто спокійно провів рукою по забинтованій голові поранений Юрко Великий, на мить одірвавшись від гвинтівки, і як зосередилися раптом усі біля бійниць. І зрозумів, що мої слова пролунали вчасно.

Так я став командувати боєм.

Я почав думати за всіх. Треба було комусь думати, не просто відстрілюватися, і я почав думати — як нам бути далі.

Підбиті танки загородили іншим прохід до нашого будинку. Піхоту ми раз у раз відбивали.

Але їх треба було чимось ошелешити, чимось утримати від подальшого наступу, адже ми їм добряче збили пиху, підірвавши два танки.

Тільки б вистачило набоїв. А доки вистачить, нас не візьмуть. Ми забарикадували усі двері й вікна, залягли на другому поверсі, на горищі й навіть на даху. І раптом мені згадалися наші школярські забави. Ось вам, браві вояки, гранатомет — звичайнісінька дошка, що валялася на горищі. Я прикріпив до неї ще уламок, а до нього, як у пращу, закладали гранату. Виймаємо запал і, вигнувши дошку, відпускаємо її незакріпленій кінець з гранатою. Граната летіла довго і вибухала просто над головами фашистів, серед їхньої піхоти. Ми потроху пристрілялися. А фашисти не могли зрозуміти, що діється. У який спосіб ми їх долаємо гранатами.

Нас лишалося все менше і менше. З тридцяти бійців могли вести вогонь вже тільки семеро. П'ятеро поранених стікало кров'ю. Інші загинули.

Ще одна граната потрапила в танк. І він запалав. Інша розірвалась біля вогнемета і там теж горіло.

Але наш дім опинився в кільці. І для нас бій незабаром му-

сив закінчитися. Ми втратили надію на життя і лише відтягували кінець, намагаючись якнайбільше знищити ворогів. Єдина наша мета. Єдина радість — точний приціл, влучне попадання гранати, убитий фашист.

Коли прибуло підкріплення, ми й не зогледілись. Метушня на лівому фланзі видалася нам новою атакою, і ми кинулися на ліве крило будинку.

І несподівано побачили, що фалангісти безладно відступають, а до будинку прямують танки, на яких воювали добровольці з СРСР. За колоною ішла піхота, наш батальйон.

Тоді на Каса дель Кампо з моїх побратимів лишилося в живих дванадцятьоро, неушкоджених — п'ятеро. Всіх нагородили. І посмертно — Мирона, Андре та багатьох інших.

На середину грудня тридцять шостого року батальйон імені Домбровського складався лише із трьохсот бійців. Близько чотирьохсот загинуло чи було поранено. Тоді нас відвели в резерв Мадридського фронту, поповнили добровольцями. Ми могли перепочити.

Після Каса дель Кампо воювали ще зо два тижні. Хвилини затишшя заповнювались спогадами про вбитих, сумом за товаришами, які вже не вернуться...

Поліщука по дорозі в тил поранили ще раз, та він доповз до своїх.

Діставшись, знепритомнів. Переказав, однак, де тримаємо оборону. Наступ республіканських військ був полегшений тим, що ми утрималися в тилу у фашистів, як непорушна фортеця. Фалангісти не знали, скільки нас і яка в нас зброя. І саме в цьому районі прорвалися наші війська.

Отже, наша стійкість виявилась запорукою перемоги.

Але так самотньо, як тепер, я не почувався ніколи. Навіть після загибелі Генрика. П'ятеро касаделькампівців, ми трималися тепер нерозлучно. Збишек, моє дитинство, спільні ігри, зараз став мені рідніший удвічі. Та ми не розмовляли. Не могли розмовляти.

Мені не вистачало Мирона. Хто б думав, що аж так! Хто б думав, що Мирон, ніби трохи блазніваний дивак, саме й виявився душею нашої роти, її серцем. Без нього не було життя, не було жарту, не було повітря. Я тільки тепер зрозумів, наскільки ми зблизилися, наскільки отою неоковирністю і незграбністю він доповнював мене, допомагав мені бачити й себе, наскільки я звик до нього, полюбив його.

Мені не раз снилася висока гандрабата постать Мирона, що падає вже назавжди, падає перед підірваним танком. Падає не так, як нас учили...

Мені здавалося, що це я впав там, перед танком, що я загинув, а вже хтось інший воює тут, а потім іде з нашою ротою мирним шляхом у резерв.

Чи багато знаємо ми про тих, хто поруч з нами? Чи все знаємо про себе? Я зрозумів, що не знаю нічого.

Бо це Миронова пісня утримала нас в Каса дель Кампо. Миронова пісня дала нам сили для наступу і для перемоги над ворогом, стала для нас опорою тепер у Мадриді. Хто зна, може, вона стане зорею нашої перемоги й надалі?

Я став іншим. Мирон загинув, але він завжди поруч мене, мій другий номер. Де там, другим був я. Тепер лиш я збагнув, що не я опікувався, а він мною, він був моїм ангелом-хранителем, моїм учителем життя, вчителем любові до людей.

Я інший, але завжди зі мною Миронова пісня в Каса дель Кампо.

X

Андрій прокидався довго, ніколи одразу не полишаючи сон. Дійсність завжди поволі верталася до нього, й мовби крадькома прозиравав крізь солодке забуття новий день. І зараз Андрій якусь мить ще зумисне затримався у півсні, вже охоплений передчуттям ранку, весни, свіжих сил. Дні летіли тепер стрімголов, стали короткими і наповненими, вечори — довгими і бурхливими, тільки вранці, у пробудженні, залишалося трохи від колишньої видовженості часу, яка минала разом з дитинством. За місяць матура, кінець навчання, гімназійній формі, урокам, учителям, оцінкам. Попереду університет, нове життя. Попереду вогні світової революції, якій він вже склав присягу.

Прокинувшись зовсім, Андрій на мить розплющив очі, а тоді знову стулив повіки, намагаючись осмислити бурхливе вчора, з якого має починатися щось істотно інше.

Врешті здійснився давно виношений зі Збишеком план про зібрання представників прогресивної молоді від чотирьох луцьких національних гімназій. Здається, з конспірацією все було гаразд.

Збишекові батьки поїхали до родичів, і невеличкий будиночок Янішевських став учора місцем перших політичних зборів для луцьких гімназистів. Говорили переважно ті, хто заходився це організувати. Крім Андрія і Збишека, ще Микола Кисельов з російської гімназії і Мойсей Вайсман — з єврейської. Потім приєдналися й інші, але досить несміливо. Окрім тієї дівчини з польської гімназії, яку привів Збишек. Андрієві здалося, що хоч Збишек і заперечував, але насправді до неї не байдужий. А вона таки нічогенька собою — тендітна, сіроока,

може, трохи манірна, у такому собі псевдопольському стилі... Збишек тоді образився — вона чудова дівчина, ця Зося, дарма ти так! Нічого в ній немає манірного! Отож Андрій і подумав, що Збишек таки небайдужий до Зосі. Ну, але то таке. Батько Мойсея — член КПЗУ, Андрій бачив його колись, старий Вайсман приходив до батька. Мойсей теж говорив спокійно, розважливо, чітко. Цікавий хлопець. Андрій не зустрічався з ним до цього, але симпатія між ними, здається, виникла взаємна. Треба буде з ним зазнайомитись ближче.

Програму, запропоновану Андрієм і Збишеком, схвалили одоголосно — тепер слід провести роботу серед гімназійної маси. Об'єднана спілка молоді — звучить цілком пристойно, як для місцевих властей. Ідея ж — стерти національну розрізненість чи бодай до мінімуму звести цей штучний поділ. Треба збиратися, дискутувати, мислити і пізнавати одне одного. Про око така молодіжна спілка повинна бути незалежною від партійних систем. А як уже скерувати молодь, то справа інша. Ось у цьому й полягає основна робота молодих комуністів. Батько сказав: «Якщо витягнете цю справу, хлопці, поставимо питання про прийняття вас у члени КПЗУ. А на той час вже й гімназії позаду. Вік дозрівання. Ростіть, дорослішайте!»

Пощастило Андрієві, що у нього такий батько! Та й мама! Вона була посвячена в усі справи, допомагала батькові в усьому, і, головне, вона єдина могла стримати його, коли занадто розпалювався. Адріан Школа не раз жартував: «Мама в нас мовчить, мовчить, а тоді скаже, як зав'яже. Саме те, чого у цю мить бракує. Ну й дружина в мене!» Мама мовчки усміхалася, й Андрій ловив у її м'якій усмішці розуміння і любов, ніжність і турботу.

Поважні бесіди з батьком почалися, коли Андрієві виповнилось тринадцять років. Отоді взимку, після іменин, батько й покликав його, посадив біля себе. «Серйозна розмова, синку, побалакаймо». Вже бували серйозні розмови. Але зараз батько сам хвилювався. І Андрій захвилювався теж. Що таке? Що таке?

«Я хочу з тобою побалакати про деякі речі, з якими ти, певне, трохи обізнаний, але які треба знати ґрунтовніше. Вважаю, це якраз! Отож...»

Йшлося тоді про стосунки між чоловіком і жінкою, про сім'ю, про розвиток людини, чоловіка зокрема. Тобто про те, що Андрій до певної міри уявляв собі. З жартів, натяків старших, і там на селі... Одне слово, знав, але й не знав.

Спершу було ніяково, а тоді вляглося. І зробилося приємно, що батько отак розмовляє, що все те йому каже. Щось спитав.

Ще спитав. «На все свій час, промовив батько. Кожній квітці своя пора! Бо вийде ні те ні се. Так і в людей».

Так і в людей! От і в Андрія склалось не так, не в той бік, не те робив... Час минав, і він багато думав про це. Поки не знайшов того, що примирило його з собою. Та вже й дорослий. Тепер ніби зрозумів трохи себе, в чомусь упевнився, щось повкладав на належні полицки. А з чимось погодився. А може, просто відклав на потім? Зараз йому вже сімнадцять. А тоді? Тоді вперше приховав щось від батьків, вперше і одне-єдине. Все казав, тільки не про Барбару Шмідльову. Не про власний шал і пристрасть, не про розбуджену чуттєвість, не про нагле осягання життя дорослих. Як він усе тепер бачить! Як розуміє поведінку багатьох дорослих, їхні погляди, їхні думки! І жінки відчують за ним досвід і знають заграють з ним. Ні! Після тої історії в Гданську... Ні, не варто! Досить, цього всього досить! А між тим Барбара відїхала вчора до Варшави. Назавжди. Продала будинок. Як плакала! Але що робити? Чоловік нарешті спромігся купити будиночок у Варшаві. Раніше мріяла про Варшаву. Але то було давно. Тепер відтягувала відїзд, доки могла. Плакала, щоразу плакала. Вчора увечері поїхала. Речі були вже спаковані. Просила прийти. Востаннє. А тут же таке. Збори. Треба готуватися. Ще й іспити на носі! Але Барбара! Скільки часу з нею... Чорт забирай! Це ж Андрієва юність, це його розквіт! Поїхала Барбара. Не міг порвати з нею! Була собі пані Шмідльова. Колись казав на неї «пані Шмідльова». Прийшов хлопчиком, тепер юнак. Міцний, широкоплечий, перші вусики затемніли. Давно вона вже для нього просто Барбара. Просто Барбара, закохана до нестями. Барбара прийняла його хлопчиком, зараз кохала юнака. Коли закохалась? Час іде. Вона старішає. Хотіла від Андрія дитини. Дитини... може, й справді. Може... як хоче... не знаю... як хоче...

До її чоловіка ніколи не відчував ревнощів. Приїжджав до Луцька пан Шмідльов. Високий, ставний, пишний, завжди в мундирі, пухнасті рудуваті вуса, як у Пілсудського. Ходили з Барбарою по Луцьку. Вона нервувала, не хотіла, щоб Андрій бачив його з нею. Байдуже. Перший раз, коли зустрів їх, трохи було лячно. Ніби можна було прочитати в його привітанні щось незвичайне. А на пана Шмідльова дивився якимось із змішаним почуттям здивування і жалю. «Ось він вже нічого не може, не хоче. Я замість нього. Дивно... я замість нього». Це вимагало сили, моці, м'язів, жаги. А тут — поважний пан, сиво-руді вуса, мундир. Згодом звик до приїздів Шмідльова, ставився до нього майже як до родича, до якогось далекого вуйка, мало приєм-

ного, але що вдієш, коли є такий. Всє ж родич. Ті візити були не часті, служба заважала. Доки не вийшов на емеритуру¹. Барбара могла лишатися в Луцьку. «А може, не поїдемо до Варшави, шкода мені за Луцьком. Боже, то ж була моя ідея — до Варшави! Ні, поїдемо, я не витримаю, коли ти одружишся! Я їй вб'ю! Ні, я їй заздритиму! Ні, я їй бажаю щастя! Я й тобі бажаю щастя! Я своє отримала! Але ж, Андрію, ну скажи, ти хоч трішки мене любиш?» Такі питання особливо дратували Андрія. Вже віддавна ці розмови стали важкими, ставали дедалі важчими, набридливішими. Сварилися, лаялися. Він ішов геть, вирішував про себе — більше не прийде. Нащо це все, нащо йому це все. Почне нове життя.

Того «нового життя» Андрієві вистачало на який-небудь тиждень. А то й на менше. Винадково вгледів Барбару у вікні. Йшов вулицею, вікно відчинене, Барбара усміхнулася. В нього гарний настрій, теж усміхнувся. Все. Зайшов. Вулиця називалася Спокійна. Дуже назва їй пасувала. Спокійна вуличка. Від вулиці Сенкевича, просторішої, люднішої, виходила на луки. Далі тільки ріка. Тому вуличка була затишна, нею майже не їздили, мало хто й забредав, окрім постійних мешканців. Спокійна, номер сім. Андрій любив свій будинок — цегляний дім з мурованим ганком, високі стелі й різьблені двері. Набагато кращий, ніж у пані Шмідльової. Але ж то її власний, а його батьки винайняли половину. А як далі? Виплачували роками, збиралися купити. А тепер ні те ні се. Але вже звикли вважати своїм. Збишек Янішевський мешкав через два будинки в кінці вулиці. Андрій подружив з ним ще змалку. Батьки приятелювали, зате Андрія і Збишека єднала справжня дружба.

Андрієві часто здавалося — ось так би й жити! Довго б так жити! Бігати з хлопцями на Стир купатися, ганяти м'яча до пізнього вечора, пірнати у двір до пані Шмідльової...

Літо, велика покручена верба з порепаним бурим стовбуром у їхньому дворі, лава, де з хлопцями просиджував вечорами. Інколи казав: «Зараз прийду»,— йшов додому, пив воду, аби як-небудь, тихо вислизав з парадного ходу і вже не вертався, а мовчки, скрадливою ходою — на вулицю, через сусідній двір до пані Шмідльової.

Вона завжди чекала на нього. Зізналася йому ще на початку. То, здається, були другі його відвідини. Він ще спалахнув рум'янцем, але був уже сміливіший. А потім перестав соромитися. Далі вона сказала йому: «Приходь, коли захочеш. Завжди чекатиму». Він завжди встигав вернутися до лави під вербою,

---

¹ Пенсія (пол.).

де сиділи хлопці. Влітку сиділи допізна. Приєднувався до компанії і, усвідомлюючи свою вищість, кидав скептичні зауваження. Таємниче посміхався. Хлопці теж відчували в ньому якусь силу, щось таке, що виділяло його з-поміж них, доводило ту вищість.

— «Красень ваш Андрій», — казали батькам сусіди. Він знав, що нічого з себе. Його й за це любили товариші. Але ні, було дещо більше. Його окутувала таємниця. Збишек допитувався — що, як, з ким...

Оповід Збишекові тільки минулого літа. Були у Збишекової тітки. пляж у Сопоті. Збишек — гарний товариш, найкращий. Не влізливий, ніколи не докучає запитаннями. Ти захочеш, сам розповіси. Там, у Гданську, признався Збишекові. Не сказав хто, не розбазікував багато, тільки, що має коханку вже майже два роки. Ото був для Збишека удар. Андрій не сподівався такої реакції... Образа. Так давно і досі мені — ні слова! А потім з'явилися оті дівчата. Вирішив дещо пояснити Збишекові.

Ту кралю з Познані звали Гражиною. Барбара лишилась як родичка, в минулому. А Збишек не відходив від Ельжбети, обіцяв приїхати до неї в Познань. Андрієві схвильовано зізнався: «Я досі не відчував себе людиною. Андрію, я про це не раз думав, холера! Багато думав. І треба ж! Чи варто було про це так багато думати? Я таки поїду до неї у Познань! Ельжбета — просто диво!»

Дівчата закінчили школу, працювали в крамницях. І Збишекові Андрій не сказав, що Барбара таки найкраща. А Гражина... млява думка, лінива в русі. Після кількох побачень він почав собі дорікати — опушусь зовсім і стану звичайним батяром. Від однієї спідниці до іншої! Не варто! Сказав про свої вагання Збишекові. І свою думку про дівчат теж. Але аж на третій день після того, як дівчата поїхали. Збишек кивнув — мовляв, сам про це думав. Дурниці! Такий був настрій! Не повідав би Збишекові про Барбару, але того ранку одержав від неї листа. Вона вже була в Щеціні. Це майже поряд. Мусив сказати Збишекові, що поїде до Щеціна і навіщо. Тоді Збишек усміхнувся — ось бачиш, а ти мене відмовляєш їхати до Познані. Сказали Збишековій тітці, що зібралися до познанського приятеля на кілька днів.

Андрій зійшов у Щеціні. Збишек помахав з вагона рукою. Поїхав до Познані.

Чи добрий то був час? Тиждень, ні, п'ять днів наприкінці ваканцій. Друга половина серпня.

Барбара в капелюшку з широкими крисами, у зеленій шовковій сукні. Засмагла, гарна. Жодного знайомого. Місто. Го-

тель. Ліниво прокидалися, снідали. Погода добра, срібний пляж. Фільм «Індійська гробниця». Але якось Андрій відчув себе зле. Коли? Може, під чийсь осудливо пильним поглядом? Може, коли, сидючи поруч з Барбарою, дивився на молоденьких дівчат з хлопцями на березі моря? Виглядав же зараз чудово, сам це знав і Барбара повторювала без упину. Прагнула бути з ним. Йй страшенно хотілося, щоб він виявляв до неї увагу на людях, щоб усі бачили, що у них непересічні стосунки. Це й спричинилося до сварки. Полаялися настільки, що зібрався їхати. Впрохала, плакала на колінах: «Умру, не покидай!» Потому вже звичні доторки і поцілунки, й він лишився.

«Ти малий диявол,— казала Барбара.— Я не подумала б, не сподівалася. Батьки такі добропорядні, такі поважні. А ти? Ти — диявол! Як ти... Де ти такий узявся?»

Андрій розумів, що добром це не скінчиться. Тільки не міг зупинитись, не було опертя. Вертався до неї знову і знову. Інакше не міг. А потому відкинув думку, що треба зупинитись. Щось намагався вчитати у книгах.

Ага, Фрейд... Ото було читання... Мечников... Читали зі Збишеком... Зустрілися тоді у Гданську. Збишек розчарований. «Усе було гаразд, але вже якось зовсім інакше. Два тижні зробили нас чужими. Зустрілися холоднувато. Чужі собі люди. Ні, все було, але, розумієш, мабуть, так не можна. Все це фальш! Людина повинна почувати. Фрейд Фрейдом, але ж почуття існують!»

Андрій тільки мовчки притакував. Але як було у нього в Щеціні, розповісти не зміг би нікому. Не знав, чому, що в нього вселилося, лиш приїхав до Гданська спустошений, з підсвідомою надією, що тепер нарешті знайде собі стрим. Може, назовсім. Тепер він зможе керувати собою. Думати, а не йти наосліп, не летіти, як метелик на вогонь. Так сказав Збишекові. «А кохання? — спитав той.— А як же кохання?»

Андрій звів голову. «Не знаю,— відказав він.— Нема. Прийде. Мусить прийти. Тоді все буде інакше».

Відтоді минуло близько року. Менше—вісім місяців. Збишек, хоч і лаяв його за зв'язок з Барбарою, все ж не міг не визнати, що Андрій від цього багато набув, став ніби старший, інший...

...Цього року обидва поринули в підпільну літературу. Батько вже відкрито пропонував Андрієві книжки. Одверто розмовляли. Збишек був у родині Школи своєю людиною. Студіювали Леніна, Маркса, Плеханова...

До Барбари ставився стриманіше. Вона нагадувала: ти ж мужчина. Так, у нього вселилася впевненість. Часом її було аж

надміру. Батько казав: «Ти ще не такий дорослий і не такий досвідчений, Андрію, береш на себе трохи забагато...»

Хіба повіриш у таке?

Але ж тоді, після Гданська, батько сказав: «Маю до тебе кілька слів». Андрій знітився, відчувши серйозність тону.

«Велике щастя, Андрію,— вміти любити. Розумієш, уміти любити, не просто знайтися на пристрасть, а спромогтися на жертву, на самовіддачу, на сприймання іншої людини душею, на розчинення в комусь, щоб народитися заново, народитися однією істотою з двох осіб... Цю спроможність можна мати, можна втратити, маючи, можна й не мати. Мені випало щастя полюбити людину раз і назавжди, побратися саме з нею, з тією, яку любив. І більшого щастя у житті важко знайти. Я щасливий чоловік, Андрію, попри всі невдачі, які мене спіткали. Ти вже дорослий, сину, я знаю, і ти вже втратив щось».— «Так,— сказав Андрій,— це правда».— «Добре, що кажеш правду, синку, але дивися вперед. Ти вилетів на вогонь. Не спопели крилець, бо згориш завчасно. І шкода буде, просто шкода. Змарноване життя. А можеш багато. Я знаю, ти можеш багато. Зможеш, тільки бережи у собі здатність самовіддано любити ту людину, що прийде до тебе. Бережи її, те прийдеш-не, твоє кохання ще чекає на тебе, твоя дівчина десь ходить. Росте і не знає, що ти її доля. Не витрачай себе намарне...»

Вразила ця розмова Андрія. Не читав батько нотацій, не лаяв, не кричав. Сказав щось таке, що було правдою. Скільки разів у житті Андрій ще повернеться до цих слів!

А зараз... зараз треба вставати!

І все-таки вчора пішов до Барбари, востаннє, перед від'їздом. Не міг її образити. Якщо і втратив багато, то багато ж і взяв. Зараз це видно, зараз можна оцінити все тверезо.

Повзли чутки. Хтось бачив його, як відчиняв хвіртку, хтось бачив, як заходив. Барбара вже давно не навідується в гості до батьків, уже Збишек знав, куди Андрій щезає. І ось вона від'їжджає. Чорт забирай, і це все! Шкода її.

Все вийшло надто звично, навіть буденно. Вона їде, оці зібрані речі, незаслана софа. Можна й так... Утішав себе, що робить їй приємність, прийшов заради неї. Нічого не хотів для себе. Зранку й не думав про це. Але треба попрощатися. Довго лежали поруч... «Не можу без тебе жити, помру! Хочу дитини!» Не слухав, усе віддалялося, ставало знову прозаїчним, спокійним, буденним.

Барбара виїде через дві години. Ще не все зібрала. Чоловік вернеться з візником. Андрію, як ти наважився, коли чоловік у місті! Це вперше. Ні, це востаннє. Тому, що востаннє, Двері

на ключі, пан Шмідльов має прибути за годину. Я дурень. Але вона щаслива. Чорт! Та приїду я до Варшави. Колись приїду. Домовимось... Напишеш... Ніхто не вмирає... Я, може, до університету вступатиму. Ну, не туди, то в інше місто приїдеш. Зустрінемось. Ну, все. Та не дякуй, ти що!

«Прощавай, Барбаро, щасливої дороги!»

Рушив із змішаним почуттям втрати і полегкості. Забути про це зараз.

Треба зібратися, аби виступити ґрунтовно. Ми вже не діти.

Геть нерівноправність національну, суспільну, усяку! Свобода, як усвідомлена необхідність! Свобода, братерство, солідарність, демократія!

...А таки добре я виступив учора. Бо бачу. У мене розплющені очі.

— Андрію! Ти ще в ліжку? До тебе Збишек! — голос мами.

Андрій схопився з ліжка, тепле весняне повітря ледве остудило його голе, зігріте уві сні тіло, під засмаглою на травневому сонці шкірою напнулися м'язи.

Новий день почався.

XI

— ...Тому, коли б ви побачили його обличчя, товаришу комісар, обличчя підлітка, мертво бліде, тільки чорні очі й волосся, смаглява шкіра стала жовтою, майже як у покійника, ви б зрозуміли все без слів. Я злякався. Він мене ще не уздрів, я подумав — таки важко поранили його; знаєте, я мить стояв там мовчки, на мене не звертали уваги, до палати двері прочинені, поранені лежали і в коридорах, бо у госпіталях місць не вистачало уже давно, тут і військові були, і цивільні, я довго шукав, бо і в палатах порядку не було, кожен сам по собі, розібратися важко, хто і де лежить, а втім, якось уторопав, знайшов лікаря — молодого чеха, Карела Голубоца — зосереджений такий. Порозумілися, я — по-польськи, він — по-чеськи, і дружина його тут, медсестра... «Марія, — назвалася вона. — Ми вже взяли вашого хлопця під опіку...» Я сказав, що це мій брат, не вдався в деталі, а тоді якось вийшло, що й сказав усе, вона дуже уважно слухала і повела мене на поверх...» Отам ваш хлопчик, легке поранення, осколком у стегно, все добре обійшлося, заросте й забуде... не знаю, але місяців зо три... ну, два щонайменше... ось дивіться, отам біля вікна...» Але він був такий блідий, що я подумав — лікарка помилилась, поранення значно важче або заспокоїти мене хотіла. Заспокоїти — зараз це звучало для мене дивно, невчасно, неможливо, мені було байдуже,

просто однаково... я шукав його вже другий тиждень. Сергію відпустив мене, всі знали, я шукав його у всіх лікарнях, бо забрала його медична служба, а куди, ні сусіди, ні мати Ізабель не здогадалися спитати, а він, видно, не хотів подавати звісток про себе, втратив життєву снагу, бо все розумів, усе трапилося у нього на очах... Потім я змусив його все мені переказати... розумієте... я повинен був знати до подробиць, хоч ніяких подробиць там не було... але я повинен був знати все... Я повернувся через тиждень після того бомбардування. Всі якось дивно мовчали. Нам теж не було весело: йшло семеро, повернулося п'ятеро... Ходили цього разу далеко в тил, загалом вдало, навіть дуже вдало... якби не двоє товаришів... Ох, настрої у мене весь час був тяжкий, чи відчував, чи знав... Але важко було на серці. Командиром групи був у нас Дері, угорець, до танків не пустив мене, не той настрої — сиди, каже, сиди з Хесусом, на сторожі з цього боку, а ми з Тодором і Мігелем — до машин. Хесус — колишній студент, філософ, невисокий, худорлявий, але міцний і прудкий, русявий, майже як Збишек, звали його ще Рубіо, але ми любили казати Хесус, бо дивно, все ж Ісус, а студент, наш товариш... Я встиг схопитися, коли вже він осів під ударом приклада. Фашисти теж не хотіли шуму, думали... невідомо скільки тут нас, вирішили тихцем познімати одного за одним. Я заколов фашиста ножом, того, що вдарив Хесуса... І не було нікого більше. Я озирнувся, руки тремтіли, вже не вперше, але вбивати завжди важко... Хесус був неживий. Я не міг вибачити собі хвилиної задуми. Якби на мить раніше, то, може б, ще встиг, а тепер... Чому ж той фашист був один? Кинувся до товаришів. Зустрів на півдорозі назад... міни підклали і там був бій, короткий, рукопашний... Дері загинув. Всі інші були вже тут. Ми йшли додому. Як страшно вертатися, коли хтось, хто щойно був з тобою поруч, ішов разом на завдання, вже більше ніколи не повернеться, нічого не скаже, його вже немає, не буде. Товаришу комісар, давно не думаю про смерть... не знаю... це інстинкт самозахисту, чи що... просто байдуже було, завжди думав про інших, про те, як виконати завдання. Очевидно, ми просто не в змозі усвідомити, що й самі можемо зникнути, піти в небуття, назавжди, так, товаришу комісар, я знаю, але все ж ідея — щось вище, ніж ми, і водночас наше життя коротке... не для мене, особливо зараз... просто іншої мети не може бути. Помста... цього мало, товаришу комісар... я сказав би — обов'язок мого життя, частина мене в цій землі назавжди, і я не піду звідси живий, поки тут господарюватимуть фашисти. Це не бравада. Я бачив, як тікали й іспанці... его ж, особливо анархісти... так, так, кричали... «Все пропало,

ми загинули, нам ніколи не перемогти...» Мене це зараз не обходить, я повинен зробити все, що в моїх людських силах, до кінця. Я маю досвід, давно на фронті, а потім — у мене інше... в мене є спокій... холодний спокій, раніше я біг додому, щоб побачити своїх, а зараз... моє завдання — знищувати ворогів. Я знаю, що молодий, але вік... це усе відносно... роки... це залежить від обставин. Тут, на фронті, не роки мають значення, а стрижень — чи він є у людині, зрештою, я ж наймолодший тут, у групі, а ви довіряєте мені керівництво. Щось повинно прив'язувати людину до життя, товаришу капітан, не він мене прив'язує, ні, ви не так зрозуміли мене, я його прив'язую, він хлопчак, а я — єдина людина, яка в нього є, так, єдина рідна людина, якщо хочете... Те, що я не встиг одружитися з його сестрою, лише випадок, лиха доля, час лихий, не більше, все було домовлено, оголошено, всі сусіди знали, і мати... так, батько загинув... я жив там в останні місяці... ми чекали на трохи легший період, на якийсь затишок, на кілька днів відпочинку, все не вистачало... важко мовити, товаришу комісар, але вона була вагітна, так була, отже, цілком серйозно, і мати знала, і Пако, звичайно. Він лежав, дивлячись у стелю, як людина, що втратила до життя інтерес. Звичайно, він не вірив, що я прийду за ним... я любив його сестру, я жив у них, але я був чужинець, я був сторонній, а він... він був сам... може, десь підсвідомо й чекав чи сподівався, що побачимось... цього й не хотів, боявся, боляче. А поза усім, що йому робити, ось так, прийшовши з госпітала? Куди йти? До сусідів? Родичів не було, крім мене... так, товаришу комісар, фронт не місце для сентиментів, але місце для того, щоб продовжувати людям життя, захищати його, а не відбирати. А потім, я переконаний, що в групі він знадобиться. Чотирнадцять з половиною. Чому так точно... бо в цьому віці і півроку дуже багато, як у дорослого — два чи три. Дякую, товаришу комісар. Я знаю, що тут є логіка, зараз я приведу його до вас. Я так докладно все розповідаю, щоб довести вам, що я... що він тут потрібен... мені особливо, звичайно. Коли я побачив його, завмер на мить. Стояв, дивився на нього і мені здавалось — я бачу Марію-Терезу, його сестру, мою дружину. Я не казав вам, а вона була гарна, втім, ви побачите, він на неї схожий, тільки мужніший. У першу мить мені стало просто страшно, страшно дивитися на нього, говорити щось, страшно, розумієте, що він, частина моєї коханої, живий, а її немає, не буде більше ніколи на світі, не може бути, не повториться... нічого не повториться, я знаю. Я стояв і дивився, а наступної миті зрозумів, що в світі немає ріднішої для мене людини за Пако, що це єдине, що пережило мою любов, я бе-

регтиму його, поки житиму, це сенс мого життя. Той блиск, та життєва краса, яку відібрала в мене фашистська бомба, що знесла половину маленького будиночка на вулиці Сан Матео в Мадриді разом з доньєю Хуанітою і двома її дітьми, п'ятирічним Мігелем і моєю дружиною Марією-Терезою...

Пако саме підходив до будинку, і його поранило й відкинуло вбік. Коли він прийшов до пам'яті, то побачив на місці своєї оселі величезну яму — і все. Бомбардування Мадрида було тоді особливо якесь люте, а тут мазанка... одна бомба... і моє життя розбите назавжди... Поруч живе родина дружини Збишека Янішевського, Ізабель... Там нікого не було вдома, мати Ізабель саме прибігла, застала Пако у крові напівпритомного, довідалася, що всі були вдома і загинули... уявіть собі, що він пережив... а він так любив своїх, особливо сестру... Це була така родина, товаришу комісар... рідкісна, такі прості люди, такі добрі, так любили одне одного... і мене... І я їх... Мить я стояв тоді так, і тільки-но хотів покликати його, як погляд Пако ковзнув зі стелі вздовж стіни до проходу між ліжками і він побачив мене, ще мить — він пізнав мене, а тоді в палаті пролунав той страшний його крик — «Андрес!!!», — що, певне, чув його весь госпіталь... Пако зірвався з ліжка, щоб кинутися до мене, гримаса болю спотворила його обличчя, але спершу він, мабуть, ледве відчував той біль, такий був сильний відрух, такий страшний. Ви кажете — які там родичі... А що таке родичі? Вдома у мене хто зна що там... Соромно казати, але скажу, не сумую так за ними... Бувало часом — туга огорне, але там своя боротьба, товаришу комісар, там свої справи, там важко, але не порівняти з тим, що тут. Я був хлопчак, дівчак ще два роки тому. Йдеться не про політику, а про ширше, загальнолюдське розуміння життя, попри все, що вже спізнав, що думав про себе тоді. Родичі — це, передовсім, люди духовно близькі. Я вам скажу — в мене з батьком така близькість, яка рідко коли в житті буває. От, може, тому й не так сумую, що впевнений у нях... Ще молоді вони, ще дочка, крім мене є. І потім, вони мене розуміють, вони б розділили зі мною все те, що я переживаю тут, так, цілком переконаний. А я потрібен тут цим людям, я зараз іспанець. Я не думаю і не хочу думати про повернення, це справа мирного часу, а я на війні, і ця війна вже стала моєю особистою справою. Іспанія для мене зараз — це смерть моїх близьких, моїх товаришів... За ці два роки я набачився смертей... ой, набачився... Але зараз, у цю мить, Іспанія — цей підліток, за долю якого я відповідаю перед пам'яттю його родини... Розумієте, я відповідаю, я доросла людина, і сказати — відповідаю — означає все. Ще в перший місяць

мого перебування в Іспанії мене жартома прозвали Омбре. Я з дитинства знав французьку — батьки навчали, хотіли виховати сина... ну й іспанська мені легко давалась, я нею за три місяці оволодів... На початках зловживав у розмові словом «омбре», як звертанням. Це ж і в нас звертаються «хлопче» або «чоловіче»... Хтось з іспанців потім, жартуючи, кинув мені «Омбре», а наші підхопили... ну й пішло... а зараз... вже й забули, звідки пішло. Тепер я намагаюся виправдати це слово, товаришу комісар... не знаю, може, й вдасться...

Пако не відпустив мене до вечора. Я просто сидів біля нього, а він тримав мене за руку і спав. Я не міг піти, він не те що просив мене не йти, він просто так дивився, що я не міг піти. Під вечір я сказав, що коли залишуся живий, то прийду за ним, заберу до себе. Він не вірив, я сказав — слово чоловіка... і він повірив. Це Іспанія. Таке слово тут означає життя. Так, я сказав, і вчора прийшов за ним... Він трохи накульгує. Лікарка запевнила, що й це минеться, просто довго лежав і відвик ходити, вони б його не тримали так довго в госпіталі, але не було куди його подіти... аж поки я за ним не прийшов. Він стримався цього разу, коли мене побачив... я навідувався до нього... ну, не так часто... тричі був за два місяці. Зараз такі обставини... не було коли. А тепер ось два тижні не з'являвся,— ну, коли оця колотнеча з анархістами була... Він уже думав, що я загинув. І коли побачив мене, його обличчя випромінило таку ж бурхливу радість, як тоді, отого першого разу, коли крик його був криком життя. Я ніби повернув його до цього світу, і я не маю права його кинути. Він дорослий. Я казав йому, що можу загинути будь-якого дня... «Я теж можу,— сказав він,— мені скоро п'ятнадцять...» Він дуже виріс, та й справді дещо може. Думаю, варто залишити... Дякую, знаю, що погодились, зараз його побачите, зараз побачите...

XII

Час. Уже міжпланетні польоти скорочують його, швидкий колообіг життя ущільнює, і мчить він дедалі швидше, непомітно складаючи тягар свій на наші плечі, дедалі більший, дедалі важчий, дедалі... Де далі? Майже все вже позаду. Одного далекого дня почалося те, що називають життям: захоплення, прагнення людей, віра у майбутнє... Віра, прагнення, час... Що залишилося? Сенсом життя стала праця. Так, як колись сенсом життя був пошук емоційного зв'язку з людьми. Усмішка означала взаєморозуміння, несла осяяння, як сонце з-за хмар.

Те щось невловиме важило надто багатю, то був безмір, нурт, щось горіло в мені.

Відтоді, як помер диктатор Фр́анко, повернулася до Іспанії Долорес Ібаррурі, повернулися тисячі й тисячі емігрантів, спало у світі напруження, з яким світ стежив за іспанською трагедією сорок років. І з полегкістю, з радістю й захопленням, які поїняли нас, коли ми з Пако читали повідомлення про події в Іспанії, майже водночас прийшло щось схоже на спустошеність. Ось воно — тільки зараз закінчився перший акт тієї кривавої трагедії. А нам уже по шістдесят, ми вже за бортом.

Пако поїхав знову. Він бував в Іспанії з повоєнних пір уже тричі. Віднайшлися якісь далекі родичі, поїхав. Цього разу поїхав з сином. І вже його Андрій був щасливіший за всіх на світі.

А я не мав певності, чи хочу побачити знову Мадрид. Здавалося — ні, важко заново переживати, важко почувати. Довгі роки про це не могло бути й мови, а тепер... Тепер, коли Пако з Андрієм стояли на вокзалі, я раптом страшенно захотів поїхати теж, заболіло мені серце, сльози навернулися на очі. Андрій, мій племінник, стояв біля Пако, і я зрозумів — це ж я їду туди, в Мадрид, назад, у минуле...

— Покладіть квіти там... — я не міг говорити. Стискало горло, бракувало слів. Пако зрозумів. Він дивився на мене так, що за ним, якому зараз п'ятдесят шість, поставав той мій Пако, той підліток, якого я давно не бачив у ньому, сивому директорові школи.

Ольга стояла поруч. Вона розуміла все. Тільки зараз не її був час, зараз нічий був час, тільки наш, тільки мій і Пако, тільки Марії-Терези, тільки того, що ніколи, ніколи, ніколи... А ще належав цей час і цьому гарному хлопцеві, Андрієві Кіңтані, синові Пако і моєї сестри Ганнусі, йому, бо їхав він до Іспанії посланцем моїм, посланцем єдності наших родин, так тісно переплетених долею, з'єднаних всупереч усьому...

— На Сан-Матео... — сказав я. Я змусив себе говорити. Якби не говорив, було б важче. Старечі нерви. Сентимент. Ми за це вмирали. За цей сентимент! — І якщо будете в Барселоні, Пако, там, у тому парку...

— Я поведу його і в госпіталь, Андрію, — сказав Пако. — Туди, де був госпіталь, де ти мене знайшов. Зараз там школа. Я поведу його в ту палату, де я лежав, де думав, що життя скінчилося... Де ми починалися заново, Андрію...

Сльози текли у нього по щоках. Врешті, літня зосереджена жінка-кондуктор наважилася підійти до нас. Час відходу потягу.

— Ми підемо в Мадриді ще й туди, де квартирувала наша група, куди я прийшов до тебе з госпіталю, Андрію, пам'ятаєш, Андрію... А ще Леріда, де ми билися з марокканцями...

Ми цього давно не згадували. Отак як зараз, коли все боліло, коли кожне слово виривало давно загоєну рану, коли минуле вибухало в нас, щоб з'єднатися з сучасним, щоб ожити знову, щоб померти тільки з нами. Слова Пако потонули в гулі потягу, що потроху набирав швидкість. Я мимоволі зробив кілька кроків за поїздом, потім зупинився і стояв на місці, піднявши руку. Це так само, як намагатися наздогнати минуле — кілька кроків нічого не вирішать, не варто. Треба розуміти. Поїзд віддалявся, вже не розпізнати було облич, що визирали з вікон вагона, і я тоді лиш похопився, що підняв затиснутий кулак, як піднімав його сорок років тому в рядах республіканської армії, коли «Но пасаран!» стало нашим життям, а «Рот-фронт!» — нашим девізом.

Назад ми їхали мовчки. Ганнуса було схлипувала трохи, потім почала про щось перемовлятися з Ольгою. Дітей ми з собою не брали, бо в газику тільки й стачило місця для нас та від'їжджаючих. Я повів машину швидше, коли виїхали за місто. Нам було недалеко, але хотілося чимшвидше додому. Кожен думав про своє, і ми відчували — тільки звичний розпорядок домівки поверне нас у колію, і тоді все стане на своє місце. Я кермував мовчки, зосереджено вдивляючись у дорогу, а душею був з ними, з Пако і Андрієм, яких потяг уже мчав у бік кордону, а потім далі й далі. Вперше я запрагнув туди. Може, тому, що повалено проклятий франкістський режим, може, тому, що час забирав своє, а може, тому, що під старість, кажуть, людина пам'яттю своєю неодмінно повертається в те, що оточувало її в дитинстві і в юності. Може, це моя юність вимагає свого, літа коло замикають... Отже — старість.

Кажуть, Школа ще не старий, ще міцний, нівроку, як на свій вік. Тримаюсь. Правда. В роботі знайшов свій ритм, своє опертя. І тримаюсь. Звик. Ніби й завжди так було.

Та час не відпускає мене. Час живе у мені своїм барвистим перебігом з усім неймовірним калейдоскопом подій. Ця проклята пам'ять. Довгі ночі минулого виривають у моїх снах, завжди у тих, іспанських, зрідка щось інше, завжди вона — Марія-Тереза, Іспанія. Я пам'ятаю, завжди пам'ятаю, що тут ось, поруч, у сусідній хаті живуть діти її брата і моєї сестри. Наші діти. Вона була б щасливою, коли б могла знати про це. Тільки сниться мені знову і знову пшеничне поле під Мадридом, і мої вісімнадцять років, і вологі вуста Марії-Терези...

Пако повертав мене у минуле вже тим, що сам був поряд.

Тільки згодом і він став не лише уособленням минулого, не тільки зв'язком з минулим, а й собою. Він перейшов з минулого в теперішнє, і його життя поруч з моїм (сорок років поруч чи не півстоліття, які ми старі вже, Пако!) давно утвердило його особистість, а не тінь Марії-Терези. Він хлопчиком полюбив мене за мою любов до Марії-Терези, він був щасливий з нашої дружби, але в певний час відчув себе сестриною тінню і сказав мені про це. І перестав бути її тінню. Став собою. Тому, напевне, і спогад відійшов, бо присутність Пако була самодостатньою, моя увага була сконцентрована на ньому і на тому, що ми пережили разом, що ми разом будували.

За довгі роки повернулося до мене іспанське минуле уві сні, до болю яскраве, коли Пако вперше поїхав до Іспанії, коли Ганнуся плакала, боялася, що він не повернеться, коли я гнав від себе цю думку, але десь у глибині маленьким хробачком виринала вона знову і знову. І мені стало страшно, і я затиснув, задавив погані думки, та довго увечері не міг заснути, й уночі наснилася мені Іспанія, і чиста радість, її волосся, її уста, її тіло, а потім я прокинувся з криком. Прокинулася мама у сусідній кімнаті, запалила світло. Я встав, заспокоїв її — усе гаразд, щось наснилося, якісь дурниці. Слова були порожні, не ті. Я чув, мама не заспокоїлася, лише зітхнула й теж щось думала сумне. Певне, знову своє — женитися тобі треба, синку, ти вже відпарубкував, літа йдуть, де ж мої онуки...

Дочекалася моя мама онуків, ще й батько дочекався. Хоч і запізно, та все ж Ольга народжувала дітей одне за одним, ніби ми намагалися наздогнати Пако — у нього четверо. У нас троє, та ще ж Микола біля нас. Ні, велика родина — це добре. Гурт, колектив. Свої. Це загальне тепло.

Але що робити людині, коли стільки найглибшого тепла свого вона втратила у вісімнадцять років, що аж дотепер важко їй зігрітися, так важко?

Раз у раз повертаються у нескінченному спогаді всі, хто був зі мною колись, хоч раз, усі, хто торкався мого тіла, хто любив мене і кого я любив, усі приходять до мене, коли заманеться. Несподівано, раптом. Наснившись, чи просто оживають у свідомості, нагло виринаючи з небуття. Вони всі живі у мені.

Щасливі ті, хто почав своє коло і закінчив його. Хто любив і долюбив до кінця, хто одержав усе, пройшов райдугою кохання, пережив його zenit, і поволі потім зійшов униз, на спокій, на затишок.

Може, так не в кожного, не у всіх... Я знаю, Пако теж нелегко. Говорили не раз. Що б я робив, коли б не він? Чи наклав би на себе руки? Ніби ні. А може, десь би й забракло повітря,

на якимсь повороті. А може, просто втратилось бажання жити. Як і тоді, коли Марія-Тереза... Нашому синові мало б зараз бути за сорок років. Удвічі більше, ніж мені тоді...

По тій першій поїздки Пако до Іспанії спогади стали частішими, я звик до них, звик пірнати у забуття, у вир минулого...

А потім я одружився.

Олю, Олю, сивий мій променю, світло мого життя, моє прихідне сонце! Як жили ми з тобою, як мало було в мені, як багато в тобі, як ми знайшли себе, як спромоглися?!

Скільки на той час минуло від нашого весілля? Не знаю зараз, рік, чи два, чи п'ять уже, бо, певне, було таке не раз... Але ні, то було найважливіше, і не першого року, а десь на другу чи третю весну нашого спільного життя.

Я прокинувся від того, що ти зайшлася плачем, прокинувся від дивного сну, я ніби не спав, ми були разом, я був з тобою, був, а тоді прокинувся. Чи могло так статися? Авжеж, могло, тільки що ми знаємо про себе, доки чогось не скоїмо, доки чогось не утне з нами життя. Вже потім бачимо, потім знаємо...

— Андрію, Андрійку! (Ой, як ти плакала тоді!) — Андрійку, я так кохаю тебе, я так мріяла завжди про такі твої поцілунок, про такі обійми, про такий шал... Тільки іноді ти міг стати на мить таким, і я думала — життя поламало, а я вилікую, я верну йому себе самого, я навчу його бути вільним. Я мріяла, що відгукнусь у тобі. А зараз бачу, — ні! Не мене ти обіймаєш поночі, не мене цілуєш так палко, так ніжно і гаряче, не мене пестиш, як маленьке дитинча! Де ж у тобі криється та ніжність, та сила, де, для кого? Ні, не для мене! І зараз вже я знаю, що це. Це її тінь приходить у твої сни, це вона повертається в життя через стільки літ! Боже мій, вона перемогла смерть! Я навіть не знаю, якою вона була, я нічого про неї не знаю. Її немає, але вона живе. І цей твій Пако, вічний спогад, я починаю ненавидіти його, вічний докір, постійне нагадування про неї, ці його очі, ти казав — як у неї, я не можу часом на нього дивитися, він усе знає про тебе, він усе бачив, він жив твоїм життям і живе біля тебе й зараз! А я спізнилась, спізнилась — і що мені робити, я так кохаю тебе, а ти сниш її тіню?!

Я намагався заспокоїти її.

— Що ти, Олю, це здалося тобі. То було давно, ти в мене єдина, нікого нема поруч, не може бути. Тільки ти, в нас діти, наше спільне продовження...

— Діти, бідні діти! Коли виростуть, що я скажу їм? Вазя батько спить зі мною, а думає про іншу, ви не з кохання народжені, а з непорозуміння, з випадку, з байдужості...

У мене закипіла злість, вир злості до її слів, до неправди їхньої і до їхньої правди, до безжальності і до несправедливості, до всього разом, про що не треба було, не можна було, не варто було...

— Досить,— сказав я тихо, майже пошепки. І вона враз замовкла.— Досить. Бо буде гірше. Все, що ти казала, неправда. Є в тому щось, але півправди, то — ніщо. Заспокойся, поговоримо про це завтра. Усьому визначимо свої місця, і кожен займе своє місце, все буде гаразд.

Мені було важко говорити. Я встав і почав одягатись.

— Ти куди? — спитала вона стривожено, лякаючись іншого, вочевидь лякаючись наслідку свого вибужу, але я зупинитися вже не міг.

— Піду, подихаю свіжим повітрям, та й на роботу час, вже світає. Котра тепер? О, вже четверта, тим паче...

— Я з тобою піду...

— Ні.

— Будь-ласка, Андрію, будь-ласка!

— Ні.

Я вийшов, постояв трохи серед двору, а тоді сів у свій газик і завів мотор. Ольга почула гул мотора і вийшла з хати. Вона стояла на порозі, довгі біляві хвилі густого волосся розпушені на плечах, у самій сорочці, вона стояла на порозі і дивилась на мене, я сідав у машину, не повертаючи голови, я не озирався, але бачив її добре, і вона знала, що я бачу її, і чекала, сподівалась, що покличу, але це вже було поза мною, я був десь в іншому місці, вона мене знову штовхнула туди, і зараз я вже був там, я бачив звідти, яка в мене гарна Ольга, яка зваблива, хоч губи її зараз склалися у жалісну складку, а заплакані сірі очі з довгими віями марно намагаються зловити мій погляд. Я все бачив, але думав і про те, що в моторі треба поміняти масло, що ліві дверцята погано причинаються, що взагалі не завадило б мати нову машину, бо вже й облізла і ремонтвана безліч разів, і про те, що цю машину я люблю, як близьку людину, бо вона в мене вже понад десяток літ і служить гарно, а дверцята можна підтягти, замінити пружину. Чи, може, купити «Москвича» Ользі і хлопцям? Може.

Я рушив з місця, і вже тоді повернув голову і зустрівся з її поглядом. Він так багато говорив, він волав, кричав, лементував. І просив пробачення, просив співчуття. Я підняв руку і махнув Ользі з віконця — машина вже виїжджала з двору. Гарний у мене таки сад. Молодці мої старі, все це батькових рук справа...

Весна закінчується, тепло, але вранці ще свіжо, навіть холод-

но. Думки мої почали ставати у ряд, я виїхав за село, їхав дорогою між полями, просто вперед...

Скільки я мав тих ночей за своє життя, тих спільних ночей, коли радість доторку була не меншою, ніж радість погляду, коли дівоче тіло поруч дихало спокоем серед війни, тим єдиним спокоем, якого я більше ніколи не мав, тим теплом, у якому розчинився раз і назавжди і шукати яке десь-інде марно було, марно. Я зберігав це відчуття довгі роки, як неторкану пам'ять, як символ і сенс існування, і ось зараз, через чверть століття пам'ять ошукала мене...

Зараз знову я переживав сон, з якого щойно пробудився, з якого вихопила мене Ольга, але це був не сон, це був спогад, пам'ять тіла... Я цілував Марію-Терезу, прокинувшись, ні, напівпрокинувшись, ще уві сні я знаходив її перса і цілував їх, я пестив її, знаходив її губи і пів їх, упивався ними, знаходив її і був з нею, не прокидаючись, не виходячи зі сну, який вже не був сном, і водночас ще був ним, і теплом розслаблення, і силою напруги й пристрасті, і знов розслабленням, у якому ми були як одне ціле, в якому поринали в нескінченне забуття, що не ділило, а єднало нас...

Що я сказав? Ольга, плачучи, повторила по-іспанськи, вона таці вивчила трохи мову: «Моя смаглявка, моя іспанська любове, мої чорні очі, мій вітре і моє сонце!»

Так було тієї останньої ночі. Я прокинувся серед п'ятми. Марія-Тереза спала, все було отак, я шепотів у напівзабутті слова — вибирав якомога кращі, ніжніші, проникливіші... Вернулося...

Ольга ревнує до минулого. Але вперше так вочевидь. Треба нам з нею нині ж усе з'ясувати. Все повинно стати на своє місце. І я теж.

Це трапилося давно. Відтоді минув час, налагодилось, все налагодилось. Спогади знову на деякий час полишили мене, але згодом вернулися, щоб ніколи більше не зникати. І ставали чимдалі яскравішими, чимдалі виразнішими. Тільки вже не руйнували дійсності, не втручалися, не замінювали. І далі я вже жив у злагоді з пам'яттю. І зараз веду машину додому, а думка моя в Іспанії, серце моє в Іспанії.

Я не обманюю Ольгу. Я люблю її. Це правда. Тільки я люблю її у своєму віці, у нашому з нею часі. Її любить Андрій Школа, з яким вона побралася, коли вже йому було під сорок. А доти? Доти я жив у іншому вимірі, і той я належу тому часові, тим людям.

Той Андрій належить Марії-Терезі і хлопчикові Пако, а один рік належить Мадлен, чия ніжність немов рятівне зілля ліку-

вала негоєні рани. Але тільки почав приходити до тями, як життя вдарило по ледве загоєному ще раз. Забуття? Ніколи!

Пако... Наше життя триває у часі, рухається паралельно, але в одному потоці. Наші розмови, наші полювання. Пако... Він теж постарів за останні роки. Чи для тебе він може бути старий, Андрію? Ні, він не старий, він тільки вже не молодий, він не зовсім той... Він — директор школи, зайнятий, заклопотаний родиною, роботою, дітьми. Та він завжди мое сумління, віддзеркалення, живий спогад, велика частка мого минулого, що народилося вже в теперішньому...

Я витримував багато, більше ніж, здавалося б, мав на те сил. Знаю — була енергія, запас життєвої снаги. Але ж не був я камінним від народження, всуціль міцним. І твердість, позірна сила — не вічна. Несе за собою втому. Весь час у напрузі, у погамованому збудженні. І коли-небудь при несподіваному напорі зла неминучий зрив. Зігнутись — ні, це ніколи. А зламати-ся, то назавжди. Вийти із гри, з життя.

Попри всю свою невтримність, Пако виявився гнучким і дружним у житті. Те, чого бракувало мені.

Напролом не завжди вдається. А потім — жити треба, відчувати пульс життя. Навіть треба, щоб було з ким полатись. А вже відчувати поруч друга — що й казати!

У кожного давно своя родина, свої домашні проблеми. Розмови не часті, та й зустрічі. Ще полювання нам лишилося, піч не багаття наводить на спогади, будить почуття і думку.

Нині він — Павло Петрович, мій швагер, батько моїх племінників... Це інша людина.

В оточеному Мадриді? Згадую й досі його допитливий і підозрілий погляд і його дзвінкий, несподіваний сміх, коли ми з Марією-Терезою уперше прийшли до них на вуличку Сан Матео. Я здалеку побачив її брата. Щось однакове, навіть поза рисами обличчя. В усмішці, в рухах. Худорлявий тринадцятирічний підліток, насмішкуватий, скептичний, сповнений героїчних намірів. Боже, невже я там був? Невже це був Пако? Зараз, через тридцять з лишком років бачу усе, як було. Подвір'я при будиночку, їхню матір донью Хуаніту. Пако при матері смирніший, але все одно зухвалий, нестримний, великі теплі очі Марії-Терези, червона хустина...

Ми довго не говорили з ним про Марію-Терезу, про всю їхню родину... Що було говорити? Лише у Франції, але й тоді небагато... Та коли їхали додому, сюди, до мене. Коли вирішили. Коли війна скінчилася і ми повірили, що життя почнеться спочатку. Тоді все згадували, тоді ночами без упину перебирали усе, що було, тоді вже сльози, що наверталися на очі, не так

пекли, бо минуло вісім років. Було всього... Та греблю прорвало лише тоді.

Людина міняється. То вже був дорослий хлопець, що незабаром одружився з моєю сестрою. То був інший Пако. А той залишився в моїй пам'яті, той хлопчак, з яким ми пішли купатися на річку. Я бачив його вдруге. Марія-Тереза дуже хотіла нас здружити. Це їй спало на думку — разом на річку. Щасливі дні. Наступного вечора я знову пішов у ворожий тил. Але тоді встановилося затишшя. Нас троє на всьому світі... Спокійний, лагідний мир між нами. Я відчував приязнь хлопця, а він — потребу не набридати своєю присутністю, не бути зайвим. Тому раптом, коли запала мовчанка, він схопився з місця і гукнув: «Гей, я у воду!» Ми лежали на березі і дивились на нього. Він знав, що на нього дивляться. Смагляве, гнучке тіло підбралось, зграбно зблиснуло на сонці, входячи у воду майже без бризок...

Цю мить, коли він стрибав, не можу забути. Саме той хлопець був зі мною багато років у боях, саме він одвів від мене шаблю марокканця, той Пако живе в мені, вісімнадцятирічному, живе в клітинах моєї свідомості, що не змінилася, що лише набирає з часом нового досвіду. Яким би щастям було забути лихе, забути біду, забути пережите. І яким би нещастям було забути все! Ні, певне, це і є людина. Все разом — як жила, чим жила, все разом — пам'ять про минуле... про всіх... і про себе...

А втім, Пако — це спокійна пам'ять. Бо він тут, він, переживши усе, вцілів.

Болить у пам'яті те, що не завершило кола. Болить кожен спогад про Марію-Терезу. Кожна мить того кохання... Болить мені кожна людина, що загинула, відстоюючи свободу Іспанії.

Десь із часом стало ніби й легше. Поступово сходишся з людьми, в душі не так уже, як раніше, болить неправда, і зрада, і відхід... Тільки минуле вертається, найдавніше минуле, найглибший біль ятриться свіжою раною серед ночі, і, задихаючись, прокидаєшся з очима, повними сліз... Поруч рівне дихання дружини, домашній супокій. Вертаєш у дійсність, спогад — тільки-но легкий щем, і шкода за цим болем, шкода за тією силою пристрасті, що вже давно ніби заснула.

Я змінився. Людина ніби й та сама, а міняється щохвилини. Кажуть — що кожен сім років організм людський змінюється. А я думаю — роки роками. Тільки міняють усе події, враження, переживання. Люди старішають не від часу, а від розчарувань, від потрясінь. Це вже я десь прочитав. Вразило мене. Бо правда. Пам'ятаю отой перший бій. Атака фашистів. Гвинтівка тремтить у руках, б'ють дрижаки. Вже близько — біжить

чоловік з гвинтівкою, червоне обличчя, вуса... Я в нього вистрілив, просто в лице оте, червоне й пітне, риси обличчя ще важко було роздивитися, тільки й запам'ятав — чорні вуса і спітніле обличчя. Він упав після мого пострілу, і я зрозумів — це я вбив його. Зараз пам'ятаю те відчуття, Стріляли ще, стріляв і я, але похапцем, невлад, бо фашисти почали відходити, атаку ми відбили. Я тупо дивився туди, де він лежав. Убив. Бо поранених підбрали.

Той, у Гданську, шпик, — то було інакше! Хоч і ножем, але все ж я вдарив навмання, не збирався, не думав. Коли побачив некролог у газеті — відчув страх і замішання. Але таке було перенапруження, події так швидко розгорталися, що не дуже над цим замислювався. А ось тоді, після бою, з плямою пітного, вусатого обличчя перед очима я зрозумів, що вбив людину, що це вже вдруге і що робитиму це й далі. Вернулося на мить моторошне відчуття, хижа таємничість нічного гданського кладовища біля політехніки і хрип того Адама: «Навіщо?» Тепер я знав, навіщо. Тепер я знав, але й знак на мені був уже назавжди. Відтоді щось змінилося в мені. Відпала ще одна пелюстка дитинності. Я був відрізаний від домашньої пуповини начисто. Власне, дорослішання моє давно почалося. Ще пані Шмідльова, її покої змусили мене побачити в матері ще й жінку, а в батькові — чоловіка. То було дивне відчуття, раптовий поворот до витoku, до біологічного початку. Це відокремило мене від батьків, та водночас зблизило з ними на іншій основі — зрілості. Мав щастя, що мої старі ставилися до мене з повагою, як до дорослого. І коли я повівся по-дорослому, вони сприйняли це як належне. Навіть здогадуючись, навіть знаючи, що сталося, вони ніколи не сказали принизливого слова на мою адресу.

Але я тільки думав, що став дорослим. Був іще поріг. Після того бою я знову відчув свою зрілість. Усе ніби змінилося. Але й це ще було не все.

Коли я покохав Марію-Терезу, коли пшеничний лан під бомбами наспівав нам пісню кохання, заколисуючи і дурманиючи терпкими запахами стиглого збіжжя та сухої спаленої землі, я почувався дорослим, готовим до одруження, закоханим, сповненим відповідальності за себе й майбутню родину. Я став дорослим. Це вже було востаннє.

Бо коли я довідався про їхню смерть, про бомбу, про те, що немає Марії-Терези, її матері й меншого брата, що Пако десь у госпіталі поранений, я відчув себе старим. Зовсім старим, з утраченим життям. Було ж мені тоді дев'ятнадцять років.

Як змінювалося оте моє «я» за весь цей час? Життя шпурля-

ло мені нові переживання, нові піднесення і розчарування. І зрештою, я зрозумів, що так буде завжди, що моє життя не закінчиться, допоки я існую, що злеті і падіння — це і є життя, і цього й слід чекати щодень від невпинного бігу подій... Мабуть, саме тоді я став дорослим, якщо таке поняття взагалі існує, якщо людина справді може перейти у якусь принципово іншу біологічну й розумову якість. Та лиш тоді я почав сумніватися у справжній зрілості дорослих, саме тоді зрозумів, що є своя зрілість для кожного вікового шабля. Що й у дванадцять років хлопчак повинен мати свою зрілість, тобто відповідати своєму вікові. І що є люди, у свої дванадцять чи, може, чотирнадцять доросліші за тридцятирічних і сорокарічних.

Часто, втомлений життєвим крутіжем, шукав я собі притулок у віршуванні. Скільки я перелив душі у слова, скільки переживань і страждань! Що воно? Яке воно, моє писання? Важко оцінити, бо своє. Лежить і гріє мене, коли ворохоблю купу паперу, списаного впродовж життя. Пако не раз наполягав — друкуй! Але ж надрукувати — розгорнути на людях частку самого себе. Я не міг. Довго не міг. А зараз — ніби й ніяково. Поважний чоловік, голова колгоспу — і туди ж! Вірші. Чому б ні? Може, й пізно, але зараз я вже міг би відкрити те, що було тридцять років тому, що було в мені, що горіло яскравим, сліпучим вогнем і спалювало мене. Життя йде на спадень, а то його відблиск. Треба передивитися.

Твої переживання, явлені людям, швидко одцвітатимуть, я розумію це, бо навіть біда, коли вона твоя, коли це таємниця, залишається твоєю. Крихти щастя, які нам дарує життя, тим паче мусить словивати таємниця.

Ми не змовлялися з Пако, але те, що було нашим, було тільки нашим. Ніде, й нікому, ні в Іспанії, ні у Франції, ба навіть Женев'єві не відкривали усього. Розкриті перед іншими, оголені у своїй біді, у своїх почуттях, ми б утратили ту найціннішу частку нашого минулого, яка пережила час і наш вік, яка єднає нас і зараз.

На моїх перших колгоспних зборах я говорив мало, хотів послухати інших, але розмова була загальна і навіть позірна... Треба корм на зиму худобі, треба готувати насіння, треба і треба... Багато було нагальних потреб, але я спершу хотів побачити людей. Я дивився зі сцени блаженського сільського клубу в зал і бачив обличчя селян, нині моїх товаришів по праці, моїх односельців, моїх бійців... Усміхнувся подумки, бо слово «бійців» вирвалось десь ізсередины, звідти, з того часу. Про війну почали забувати. Вже десять років по війні. Авжеж, це інше. Трудовий фронт — це інше, і тут треба інакше.

Я дивився на мозолясті, вузлуваті, зашкарублі від праці руки селянок, наших жінок. Дивився на тих небагатьох чоловіків, яких пощадила війна, на підрослих у повоєнні літа парубчаків. Вони закінчували школу, чекали призову до армії, а далі... Далі їм дивилося у світ, на новобудови, на всю велику нашу Батьківщину. Щастя їм! Але хай би колись верталися! Хай би їхали на новобудови, освоювали необжиті простори, та хай би і верталися! Хоч не всі, та хоч би половина. Бо до нас на село з армії надовго не вертався майже ніхто.

Усе це я спізнав, глибше відчув уже потім, коли минуло кілька років мого головування, коли летів у космос Гагарін і світ захоплено вітав нову перемогу радянського ладу. А я ламав голову, як мені молодь утримати вдома, як зробити їм рідне село найкращим не лише для відпустки з міста, а й для життя.

Нелегко ж мені дався той перший рік! Переді мною вже змінилося двоє на посаді голови колгоспу. Останній ледве рік відкапарив. Чи могли люди мені повірити відразу? Час мав усе довести, час і праця. Те, що я говорив, пропонував, посправах сприймалося насторожено, з недовірою. Людям хотілося, щоб я думав про сьогодні, а я думав про завтра.

Важко проходили навіть на правлінні колгоспу мої ідеї про асфальтування вулиць, про нове приміщення для контори. На селі — асфальт? Навіщо? Є стільки проблем! У два поверхи контора? Вистачило б і одного, нащо на селі тих два поверхи. Я висиджував ночами, думав, рахував, вибивав фонди. Вдалося. Вже всі й забули про оті суперечки. Село наше ставало дедалі заможнішим. Начальство почало їздити, якісь делегації. Зовнішній вигляд. Не тільки. Ще й настрої у людей, ще й відчуття, що у нас вдома найкраще. З роками, коли питання стало про Будинок культури, то вже всі підтримали. І ось — молодь наша вдома. Не тікає на заводи у місто, з армії повертається у рідне село. А є робоча сила — є урожай.

Розробляли плани, радилися з людьми, переконували. Чому ми маємо бути гірші від тієї ж Франції? Чому чекати чогось незвичайного тільки в прийдешньому? На асфальтування виїшли, однак, усім селом — від малого до старого. Зрозуміли люди свого голову. Ото й моє.

Важко досягнути, що завжди задоволеним не будеш, не можеш бути, бо жодна людська радість не триває більше за ту мить, яка необхідна, щоб вимовити — я щасливий. І треба поспішати, бо на те, щоб казати «я був щасливий», вистачить усього наступного часу. З літами я доходжу висновку, що людське щастя сліпе... Мені ж, однак, вдалося, ледве-ледве, але

вдалося вимовити ті слова. Б якусь мить я зупинився і зрозумів, що я щасливий... І коли прокинувся, вже нічого не було... Тільки пам'ять. Я був щасливий — кажу я зараз. А може, я й тепер щасливий?'

Чи можемо ми самих себе пізнати до кінця?

Сухі річища, зів'ялі стежки пам'яті, жовте листя часу — вже осінь, уже пізня осінь... Ніби літня людина. Час мій, вік мій, моє життя... Ніби людина підійшла до мого вікна. І дивиться на мене, дивиться...

XIII

У нього був добре поставлений голос професійного оратора, і Андрій подумав — юрист або вчитель напевне, бо мова барвіста; навіть вишукана.

— ...І тому сьогодні, — вів далі промовець, — ми з повним правом можемо назватися не просто окремим, нехай об'єднаним партизанським загonom, а діючою частиною французької армії франтирерів і партизанів. Не сьогодні — завтра Англія й Америка визнають тимчасовий уряд французької республіки на чолі з генералом де Голлем і ми увіллємося в склад регулярної французької армії. Ми пишаємося своєю нацією, своєю культурою, можемо пишатися і своєю боротьбою за визволення, за перемогу над ворогом. Але у французькій республіці завжди існувала законність, в цьому сила нашої культури, у повазі до своєї традиції і до міжнародних усталень. За законами військового часу, ворожого офіцера, та ще й у чині капітана, повинен судити військовий трибунал. Я знаю, що це злочинець, але потрібен суд, щоб засудити його, потрібен закон, ми повинні поважати себе.

Типовий деголлівець, думав Андрій, чистісінької води. Ще до перемоги далеко, а вже з комуністами намагається провести лінію поділу. У всьому, в кожній дії, в кожній акції деголлівці ведуть свою політику, передовсім спрямовану на те, щоб применшити авторитет комуністів. Боятися, що французькі комуністи візьмуть владу у Франції. А це цілком можливо. Андрій усміхнувся — ще одна мрія: побачити Францію країною, яка будує нове суспільство, нове життя. Але тут розгориться запекла боротьба, буржуазія робитиме все, щоб не допустити до влади комуністів. Зараз у Національному фронті всі разом борються проти фашистів, але надходить час боротьби ідей всередині Франції. І ось промова оцього сивуватого, схожого на настовбурченого птаха, командира одного з партизанських загонів у нашому з'єднанні яскраво свідчить про це.

— Ми повинні поважати себе,— так почав своє слово Мас-сат,— справедливо сказано. Поважати себе як представників французького народу, які борються проти фашистських загарбників, поважати пам'ять тих, хто загинув у цій боротьбі. А їх було немало. Всі знаємо, що зараз, перед лицем розгрому, гітлерівці скаженіють. Масові розстріли заложників, смертні вироки чи не для кожного, схопленого живим, макізара¹ або підпільника. Кілька днів тому у «Летр франсез» ми всі читали полум'яну, схвильовану статтю Луї Арагона про розстріл у Ліоні двадцяти семи безневинних заложників. Наймолодшому було сімнадцять років. Оці гітлерівці, що стоять зараз перед нами, відчуваючи неминучу поразку, протягом п'ятнадцяти годин, поки точився бій, нищили і гвалтували мирне населення. У селі спалено вісімнадцять будинків. Фашисти здалися в полон — гаразд, поводитимемося з ними, як з полоненими. З тими, хто воював проти нас, тримаючи зброю в руках, але не з тими, хто палив селянські хати і гвалтував жінок. Селяни вказали нам на них — їх вісімнадцятеро, гвалтівників і паліїв. Кара для них єдина — розстріл на місці. І те, що один з них був капітаном німецької армії не тільки не применшує, а й збільшує відповідальність за злочин. Він керував діями солдатів, які були під його командою, він був одним з паліїв і гвалтівників. Як ще його судити? Вважаю, що вирок йому, як і всім, може бути тільки один — розстріл на місці.

Деголлівця підтримало небагато людей, більшість вважа-ла, як і Массат: розстріляти.

— Я теж,— сказав Пако,— я теж буду розстрілювати.

— Навіщо,— спохмурнів Андрій.— Тобі мало бою? Ти ж ледве тримаєшся на ногах. Навіщо?

— Треба,— сказав Пако. Мені це треба.

Цей бій під Естівареєм був великою подією. До нього довго готувалися. Одержали повідомлення, що велика колона фашистів просуватиметься в напрямку до Ліона для перегрупування і об'єднання з основними підрозділами, щоб стримати наступ англо-американських військ і французької армії франтирерів та партизанів. Загін Массата одержав наказ перепинити їх на розвилці доріг на Крапон і Вельвюлямонтань, поблизу Естіварея. Початок липня, жовті поля стиглих пшениць, великі виноградники, ліс на узгір'ї, відразу ж над дорогою, біля розвилки — кілька селянських хатин під червоними шиферними дахами. Нещодавно визволено Клермон-Феран, на

¹ Учасник французького руху Опору 1940—1944 рр., від макі (фр.: maquis), так називали французьких партизанів, слово походить від назви заростей вічнозеленого чагарника.

черзі Сент-Етьєн. Загін Массата вийшов на визначене місце під вечір. Шістдесят чотири чоловіка. Розбилися на кілька груп. Дві групи — з ручними кулеметами по обидва боки дороги, по семеро чоловік, далі над дорогою ще дві групи, по десять автоматників, і основна група — просто на розвилці, має зустріти колону віч-на-віч.

Скільки має бути фашистів — не знали. Відомо тільки, що колона невелика і прямує на Ліон.

Массат попередив: «Не спати нікому, сувора дисципліна, пильна увага до всього, що відбувається, жодних переміщень без дозволу. Групам кулеметників: не відкривати вогню, доки не побачите ракету; хоч би що сталося, чекати. Зрозуміло?»

Все зрозуміло. Андрій очолював невеличку групу: Пако, Збішек, Сато, Антуан, Сімон і росіянин Строгов, батьки якого ще в революцію виїхали з Росії, а він, громадянин Франції, комуніст, працював до війни в друкарні складачем. Строгов прийшов у загін майже одночасно з Андрієм, і між ними встановилися приятельські взаємини. В Ліоні у Строгова залишилися дружина й донька, він часто розповідав про них. Йому було під тридцять. Високий, худорлявий, мовчазний, він виглядав кумедно поруч із Сато, своїм другим номером при кулеметі, але між ними панувала згода. Обидва мало розмовляли, але розумілися чудово.

Другу групу кулеметників очолив Михайло Зеленюк — Жорж. Туди увійшли нерозлучний з ним Чеслав Леєк, Стефан Спанчак, один з найсміліших підпільників Сент-Етьєна, та ще четверо. Переважно ті, хто прибув із Товстим Яном у складі повнення кілька місяців тому.

Андрій дивився на веселуна Спанчака і згадував, як Зеленюк розповідав про їхній напад на німецьких солдатів у Сент-Етьєні. Мета була — роззброїти. Тоді намагалися добути зброю за будь-яку ціну. Четверо хлопців підкралися до будки, де стояв вартовий. Усі голірuch. Раптом Спанчак вихопився наперед, тицьнувши револьвера під ніс вартовому: «Хенде хох». Той підняв руки. Роззброїли. «Звідки в тебе револьвер, Стефане?» — здивувався Зеленюк. «Ось», — коротко відповів той, посміхаючись у руді вуса, і простягнув Зеленюкові велику чорну люльку, яку звичайно майже не випускав з рота.

Зараз Спанчак був з автоматом, біля пояса висіло кілька гранат. «До зубів озброєний», — усміхнувся подумки Андрій.

Чекали довго. Перейшло за північ. Хотілося спати. Давав себе знаки й голод, бракувало води. Але терпіли. Це ще нічого! — ніби відповідав Андрій своєму голодному шлункові, — а ось коли три дні не їли, оточені в розлогих виноградниках під

Крупноном, ото було важко... Три дні повзали навкарачки і їли тільки виноград. Німці не витримали. За три дні зняли облогу. Партизани нічим себе не виказали і врятувалися.

Рожевий і зеленкуватий, соковитий, пахучий виноград одбірних французьких сортів. Жорстка зелень виноградників. І спека.

Відтоді сама згадка про виноград викликала судому в шлунку. Здається, ніхто з «виноградарів» більше не торкнувся грона. Навіть тепер спогад про ті «виноградні» дні викликав у Андрія оскому. А зараз — дурниці. Перечекаємо.

Андрій лежав на крутосхилі, вдивляючись у темряву. Нічого не бачив, крім силуетів отих кількох придорожніх будиночків у далині, шибки яких освітлювались тьмяним світлом газових ламп. Запах сухої літньої землі будив невиразні спогади, прохолода за ніч трава лоскотала йому обличчя, а він, вдихаючи пахощі лісу, думає про велетенську палітру кольорів і запахів, які народжує земля. Пако задрімав, прихиливши голову йому на плече, не випускаючи з рук кулемета. Збишек тихенько перемовлявся з Антуаном, а Строгов із Сато грали в доміно («Як вони там ще щось бачать?» — думає Андрій); росіянин у вільний час дбайливо вирізав плиточки із дерева. Сімон лежав горілиць, попахуючи люлькою.

Люди в отих хатинах можуть постраждати, чи не ліпше їх вивести з домівок? Хоч, з іншого боку, невідомо, де безпечніше — бій може розгорнутися в будь-якому напрямку. Думаю, Массат це обмислив. Він ніколи не забуває про людей.

Люди. Народ. Зараз увесь народ з нами. Страйки, саботаж, диверсії, кожен француз покликаний вступити в боротьбу — гасло Комуністичної партії Франції. Народ з нами, народ проти фашизму в будь-якій його личині, іноземній чи своїй.

Згадався отой день в Сент-Етьєні, коли Андрій зрозумів, що ніхто не байдужий до того, що відбувається довкруг, що підпілля живе не саме по собі, а завдяки народові.

10 серпня 1943 року підпілля запланувало провести в місті велику маніфестацію, відверто звернутися до людей з антифашистськими промовама й закликом до опору. Був наказ на шістнадцяту годину усім вийти на площу. Про всяк випадок мати з собою зброю.

Андрій з Пако й Антуаном прийшли на центральну міську площу за п'ятнадцять до четвертої і перші кілька хвилин розгублено озиралися. Гострошпила ратуша з рудим черепичним дашком, дрібненька сіра бруківка площі, навколо крамнички, кафе, їдальні. Як завше, сидить якийсь жебрак-музика біля кафе «Леруа» і продає свої пісні. Линуть вальси і танго, слова

у музики власні, написані на папірцях, ось купіть за франк, якщо сподобалося. Музика ще не старий, тільки важко кульгає на праву ногу, неголений, у пожмаканому береті, насунутому на самий лоб. Він закочує очі, коли Андрій з хлопцями підходять до нього й починає цукерково-веселу пісеньку про кохання. Пако знизує плечима, і вони йдуть геть від музики. Може, якась помилка? Антуан дивиться на годинник і каже — за хвилину чотири. Мабуть, ми щось переплутали. Перехожі, як звичайно, — кожен у своїх справах. «Може, зайдемо до кафе, — каже Антуан, — вип'ємо по чашечці кави, а тоді побачимо?» — «Ні, — стримує його Андрій, хоч ніби й сам розуміє, що треба піти на каву, бо щось тут не так. — Зачекаймо ще кілька хвилин, а тоді».

За їхньою спиною раптом різко уривається весела мелодія, і ще за мить на повну силу лунає з того ж акордеону на всю площу «Марсельєза». Оце так-так! Хлопці не встигають отямитись, як площа наповнюється людьми. Стають щільними рядами навколо музики і далі, й далі, вже площа заповнена ущертв. І лунає голос оратора: «Товариші! Французи! До вас звертається керівництво французьким рухом Опору. Наша країна страждає під важким ярмом фашистських загарбників! Але Франція не здається ворогові! Ніколи!..»

Потім натовп розійшовся так же швидко, як і зібрався, подалися геть і Андрій з хлопцями. Непомітно зник музика, і ніби й нічого не було. Жоден шпик не осмілився тоді виявити себе найменшим жестом, жоден петенівець не зарепетував: «Хапайте комуністів». Вони-бо чули: за підпіллям, за комуністами — весь народ Франції.

Все починається з простої людини, з робітника й селянина. Вони розуміють вищість життя, вони — його основа. Невипадково саме з цього й починався Радянський Союз. З робочої людини. І ми так успішно боремося з фашистами, бо з нами прості люди Франції.

...Німецька колона з'явилася десь після другої ночі. Головна машина освітлювала шлях попереду, за нею тягнувся довгий світловий шлейф — машин було багато. Андрій помітив на головній машині білий прапорець і здивувався: вони що, вирішили у полон здаватися, без бою? Може, вони знають, що ми їх чекаємо?

Хлопці готові починати. Колона рухалася повільно, і Андрій чекав — ось-ось спалахне ракета Массага й завариться. Прикипіли до кулеметів. Тиша.

І раптом від одного з будиночків через дорогу майнула постать. «Наш. От відчайдух! Він що — збожеволів? Саме

зараз!» — Андрій гнівно стиснув кулаки. З німецької машини пролунала автоматна черга, в партизана не вцілили, й він зник у темряві під деревами. Але стріляти з машини не перестали. Отже, ніякий це не прапор перемир'я, вони й не думають здаватися, просто хитрують.

Макізари давно вже носили форму. Усі однаково. І нашивки, як у регулярній французькій армії. Ще 1943 року влітку, коли було підірвано ешелон з уніформою для колоніальних французьких військ, який прямував до Марселя і в Алжир, центр вирішив використати цю незвичну для самої Франції форму, щоб зодягти в неї партизанські загони. Зараз усі макізари були в цьому однострої. Гітлерівці знали про це, тому й зчинили стрілянину, коли помітили макізара.

Головна машина майже доїхала до роздоріжжя, і в ту ж мить з лісових хащів пролунала перша кулеметна черга. Далі ще і ще. Вогонь із засідки вже не припинявся. Гітлерівці метушливо зістрибували з машин, немало їх підкосили вже перші постріли партизанів.

Ракета, однак, не злітала, і Андрій нервово вдивлявся у ніч, туди, де вже точився бій. Фашисти залягали, шикувалися позаду машин у колони. Минуло майже п'ятнадцять хвилин. Ракети не було.

Тоді почувлася стрілянина далеко позаду. У бій вступили партизанські групи, що розташувалися в лісі над дорогою. Ракети не було. Минуло ще двадцять хвилин.

Сімон повернувся з розвідки. Андрій посилав його, щоб простежити за пересуванням німців. Сімон був збуджений і голосно прошепотів:

— Нас оточують. Німці збираються прочісувати ліс. Ідуть двома щільними рядами. Частина повернула назад, на наших хлопців у їхньому тилу, решта суне сюди. Ось уже на схилі, підіймаються. Треба починати!

«Треба починати,— думав Андрій,— треба таки починати, але ракети немає. Чому Массат не дає сигналу? Що сталося?»

— Зачекаймо ще кілька хвилин,— сказав він уголос,— ще кілька хвилин, нехай підійдуть!

Перекинувши автомат за спину, він пововз до дороги. Схил пологий і довгий, у добру сотню метрів чи й більше. Андрієва група засіла на його краю, далі — рівна широка стіна лісу, де при відступі можна протриматись навіть проти численніших сил. Серед ночі годі було що-небудь побачити. Але в машинах горіли підфарники, на тлі ледь освітленої дороги Андрій виразно помітив темні тіні, що, пригинаючись, йшли просто на нього за крок чи за два одна від одної, розтікаючись в непев-

тому світлі машин у широку смугу мерехтливих постатей, яким, здавалося, немає ліку.

«Ось вони! — тьохнуло серце в Андрія, — ось вони, вже близько, їх багато, навіть дуже багато, якщо на нас припадає стільки. Де ж ракета в біса? Де ракета?»

Він швидко поповз назад. Хлопців лихоманило.

— Андрію, давай почнемо! Досить чекати! — це Пако.

— Зараз почнемо. Зараз, ще хвилину.

Він випростався на повен зріст, прихилившись до стовбура дерева, і вже бачив їх звідси, вже всі його бійці бачили ворогів, темні силуети з автоматами в руках. Скільки до них — метрів п'ятдесят? Треба починати, бо не втримаємось! Що ж там трапилося?

І в цю мить темно-червоний спалах осяяв небо, й Андрій здригнувся, не відразу зрозумівши, що це і є та довгождана ракета, сигнал, звук якого загубився серед пострілів.

— Нарешті! — видихнув він з полегкістю, бо наказу дотримано, отже, все за планом, отже, вперед. Зараз можна.

— Вогонь, хлопці! — скомандував він, упавши на землю поруч з кулеметником, цілячись у рухливі тіні попереду, а кулемети вже вдарили, вдарили майже водночас з обох боків дороги. «Молодець Жорж, дотерпів-таки теж, молодець!» Автомат у його руках захлинався гарячою мовою смерті. Набоїв вистачить, тут вони не пройдуть.

— Но пасаран! — вигукнув він чи подумав, чи прошепотів.

Ніхто не поворухнувся, не зреагував на його оклик, він і сам не озирався, зливаючись зі струменями вогню в одне ціле, і в цю мить здалося, що кулемети застрочили ще лютіше, а його автомат вростав у долоні, знищуючи зло вогнем і смертю. За все, за всіх! Но пасаран!

Третю годину вів бій загін Массата. В Андрієвій групі обійшлося без втрат, фашисти відкотились назад після першої атаки, хоч пробували прорватись ще і ще.

«Головне не пропустити їх у тил, — думав Андрій. — Щоб не обійшли. А тут їм посмикаємо чуби».

Почало світати. Ще атака. Знову відбивали її макізари, та раптом партизанський вогонь став густішати, з-під лісу застрочило ще кілька кулеметів.

— Ось вони! — перевів подих Андрій. — Нам обіцяли підтримку в ході бою. Нарешті прибули інші загони макізарів. Вони вдруге поміняли позицію, бо фашисти обстріляли з мінометів.

Коли зовсім розвиднілось, бій розгорівся з новою силою. Підкріплення партизанам ніби розлютило фашистів, хоч при числен-

ність макізарів вони не могли мати уявлення. Але їм удалося просунутись уздовж дороги вперед, вони оточували групу Массата і лісом з правого флангу виходили на кулеметників Андрієвої групи.

Одходячи в глиб лісу, Андрієві хлопці наткнулися на партизанів з підкріплення. Швидко перегрупувались на вістрі атаки, й фашисти опинилися під перехресним вогнем.

Бій гримів уже й на околицях села. «Здолаємо,— подумав Андрій.— Так, уже долаємо, це видно. Вони бояться. Після Клермон-Ферана вони почали боятися...»

О п'ятнадцятій годині фашисти викинули білий прапор, перший — біля автоколони. Тоді прапорці з'явилися далі й далі, по всіх вогневих лініях.

Кидуючи зброю, вони виходили один за одним на дорогу, піднявши руки. В колоні вже хазяйнують партизани, шикуючи полонених, скидаючи зброю до машин.

Андрій з кулеметниками рушив з узгірка на дорогу, похитуючись від втоми. Закінчилося! Ним оволодів важкий спокій. «Я таки втомився,— майнула думка,— а хлопці?» Озирнувся. Загострене підборіддя Пако. Він час від часу облизував пошерхлі губи. Незворушне обличчя Сато, спокійні вузькі очі (тріснуте одне зі скелець окулярів). Меланхолійна посмішка Строгова, кулемет на плечах, обидві руки ніби спочивають на ньому. Насторожений пташиний погляд Антуана вниз на автоколону. Звичний димок над люлькою Сімона. Закіптявіле обличчя Збишека, поросле рудуватою щетиною. «Отак ми й живемо, думав Андрій, отак і живемо, допоки живі. Та скоро війна закінчиться, може, й дотягнемо. А далі що?»

Полонених доправили до Естіварея. У штабі партизанського об'єднання допитували офіцерів. Чисельний склад — тисяча сто вісімдесят чоловік. Майор, який очолював особовий склад, відповідав чітко й безсторонньо. Скільки вбито — не знає. Поранені — полічіть самі.

— А ви знаєте,— усміхнувся Массат, коли допит закінчили, а ви знаєте, якими силами ми вас зустріли! Нас було шістдесят чотири чоловіка.

— Не вірю,— сплотив майор.— Це неправда!

Массат засміявся.

— Правда, гер майор, свята правда!

Німець в безсилій люті закрив руками обличчя, тоді схопив себе за волосся: «Майн гот!»

— Не побивайтеся так, гер майор. Ви вчинили правильно, здавшись у полон. Бо ж і так очевидно — війну ви програли

Тепер хоч маєте шанс на життя. Коли прийшло підкріплення, нас було триста п'ятдесят чоловік. І ви здалися. Ви здалися французькому народові, а перед народом усякий загарбник безсилий. Врешті-решт, перемагає справедливість. Ми, французи, — вільний народ!

Ось тоді вартувий привів жінку з Естіварея, яка сказала про спалені хати і про гвалтування.

Массат зблід.

— Вишикувати полонених на плацу. Усіх, кого пізнають, як гвалтівників й паліїв — сюди. Негайно.

Коли виявилось, що серед вісімнадцяти нелюдів був німецький капітан, командир одного з макізарських загонів, деголлівець, виступив на його захист. Такі суперечки вибухали у загоні часто, особливо не вгавав Марє. Круглолиций, упевнений у собі, навіть категоричний і безапеляційний у промовах, він одверто недолюбливав комуністів. Массат заборонив політичні суперечки в загоні, щоб не сіяти серед партизанів розбрату, проте Антуан якось мало не до бійки зчепився з Марє, уся патетика якого зводилася до питань про французьку трагедію та офіційну владу, єдиним справжнім представником якої він вважав генерала де Голля.

— Де Голль урятував Францію, — доводив Марє. — Якби не він, не його енергія та розум, не його військово керівництво...

— Партизанська війна почалася із заклику Комуністичної партії. Твій де Голль відсиджувався у Лондоні, а ми воювали, і ніхто не заперечить, що французькі комуністи відіграли в русі Опору вирішальну роль...

Згоди вони не дійшли, і з якогось слова Антуан просто кинувся на Марє. Їх розборонили, й Марє сказав, одсапуючись:

— І вони ще хочуть керувати країною! Треба навчитися поводитись, а тоді керувати кимось...

Антуан знову закипів, але тут обох викликали до штабу, і за півгодини вони вийшли мовчазні й притихлі. Більше до такого не доходило, хоч дискусії продовжувалися.

Андрієві згадалося це, бо тепер цей колишній адвокат, чи хто він там, провадив ту ж лінію, що й Марє. Традиція, закон, офіційна влада будь-що, тільки не комуністи — ось їхнє нутро і кредо. Але в боротьбі проти фашизму ми разом. Це наша спільна платформа, поки війна. Хоч і тут суперечки неминучі. Як ось зараз.

А коли питання вирішили, Пако сказав, що це йому треба. Убивати, мстити, відчувати руку на зброї, яка несе смерть воюючим.

Скільки ще нам цього треба? Скільки нам цього ще буде треба? Вбивати, відвойовуючи правду в неправди, виборюючи людськість у зла?

Запитання, довгі запитання постали перед нами і вже немає їм ліку, немає й сил щось рахувати чи вирішувати. Є напрямок, яким ідемо, є шлях, який обрали свідомо й непохитно. Тільки ж падають карти невпадат, і гра зі смертю така сувора, тільки жорстокішими стають наші почуття, утомлюється серце. Але йдемо. Ідемо вперед тернистим шляхом поміж гори. Здається, ми йдемо все тією ж гірською стежкою, і так само підстерігає нас небезпека, чатує смерть, падають поруч товариші. Кожну мить може впасти хтось із нас. Що ж буде далі? Скільки залишиться в Пако тої палкої юності, тих жагучих пристрастей, тієї віри в прийдешнє, які так вперто і так жорстоко ламає це страшнє сьогодення?

Чи ми доживемо до перемоги? Вже скоро, вже зовсім скоро, чути її подих щодня сильніше. Радянські війська звільнили свою країну від фашистських загарбників, уже бої за Польщу, Чехословаччину, Румунію, Югославію. Незабаром кінець фашизму. Ось-ось стане вільною Франція. Війна закінчиться. Куди ж нам далі?

Що там у далекому рідному Луцьку? Як пережили батьки жахи окупації чи живі вони, мої старі? Підростає Ганнуся. Вже вісім років я не був удома, я не бачив їх, давно не знаю, що з ними.

Луцьк зринав у моїй пам'яті чимдалі рідше, ніколи було думати, ніколи було загадувати. Та вже на порозі перемога, і я все частіше вертаюся внутрішнім зором на вуличку Спокійну, до будинку номер сім, де минуло моє безхмарнє дитинство і звідки почалася моя бурхлива юність. Сто років тому це було, тисячу років тому якийсь хлопчик пірнув у море пристрастей, якийсь юнак захопився революційними ідеями і, палаючи, як факел, полинув у завірюхи світових воєн. Де він зараз, де він? Бо проминуло вісім років, і той, хто сидить зараз на приступці чепурненького сільського будиночка в селищі Естіварей, у Франції, вже не має нічого спільного з колишнім Андрієм Школою. Усе змінилося, лишилася тільки пам'ять. Тільки пам'ять і віра, що боролися не дарма, що перемога наша остаточна й мрія мого батька здійснилася ще за його життя — Волинь стала Радянською, Україна возз'єднана.

Андрійко марить про море й тепер зможе поїхати у Крим, в Коктебель, де починалося кохання його батьків, де море найпрекрасніше, де небо і хвилі — одного кольору і жовто-бурі

гори пахнуть теряким запахом нещедрої гірської трави. Так розповідала про це мама.

Як ти можеш усе це пам'ятати, Андрію, як ти можеш про все це згадувати зараз, отут у Франції? Що з тобою?

Тобі просто захотілося вже додому, тебе стомили ці далекі чужомовні країни і незнайомі люди. Ти прагнеш додому. У тобі врешті заговорила притлумлена ностальгія, почав снитися паморочливий запах вишневого цвіту в дідовій садибі, запах яблунь, мамині барвисті півонії перед будинком, обличчя батьків, що вже розпливалися у спогаданнях, й лишилося тільки відчуття близькості, затишку, відчуття родинного, найріднішого у світі.

Родина. Рідний край...

Треба поговорити з Пако. Треба вирішити остаточно. Він поїде зі мною. Де ж він приткнеться тут, у Франції, та й навіщо? А в Іспанії — фашизм. Франко не вступає у війну, бо знає, що тепер програє. Відчував, катюга, де зупинитись. І позбавив батьківщини десятки тисяч біженців з усіх закутків Іспанії.

Ні, для Пако тепер одна батьківщина — моя. Якою буде Іспанія, коли з'явиться можливість вернутися туди і чи захоче він повертатися? Те буде потім. А зараз у нас один шлях, одна мета. Треба поговорити з ним негайно. Ми будемо воювати до кінця, та воювати потрібно з відкритими очима.

— Андрію, — сказав Пако. — Це було гидко. З мене доволі. Я втомився, у мене немає більше сил. Я вирішив, я поїду з тобою, добре? Я маю на увазі — туди, на Україну, я вже хочу думати про якесь інше життя. Що ми робитимемо після перемоги?

Він стояв перед Андрієм, і втома важкими хвилями облягала його обличчя, юнацькі риси немовби стирало передчасне старіння; жорсткі складки біля рота, загострений ніс, збиті пасма давно не стриженого волосся і сумні, втомлені очі. Але при цих словах зблиснуло у них щось давно знайоме, жива іскра.

— Поїдемо, — сказав Андрій, і усміхнувся до нього. Обов'язково. Довоюємо — і додому.

XIV

Хіба ти думав про це, повертаючись з далеких мандрів? Хіба не обговорили ви з Пако, що робитимете, як житимете далі? У нього родина, син до школи пішов, треба дбати, але ж...

...Ви мріяли колись про університет, іноземні мови — ось би що для вас: література, переклади, широкий мирний світ. Твої

вірші. Зберіг за усі роки уламки самого себе, спроби вийти за межі свого «я» і жити в іншому вимірі.

Пако вибухнув гнівом, коли ти, повернувшись з райкому, сказав: їду на село. Назавжди... Кричав, доводив, вимахував руками. А ти мовчав.

І він раптом замовк, а потім перейшов на іспанську.

— Я завжди з тобою,— сказав він.— Ще коли я сказав, що не покину тебе ніколи. І це правда, ти знаєш. А чому я розсердився? Бо несподівано. Поясни. Мені здається, що ти й сам не чекав від себе такого рішення. Що ти знаєш про село? Який з тебе голова колгоспу?

Але його заперечення будили в тобі тільки більшу впевненість, і вона міцніла кожної миті. «Досить далеких країн, досить. Тут основа моя, мій початок. І тут настане мій кінець. Я зроблю усе, що в моїх силах. Село зовсім недавно ступило на новий шлях. Думаю, що це найважча ділянка. І я стаю у стрій, щоб, мов зерно, у свіжу борозну навесні покладене, прорости саме тут. Для них, для тих людей, з яких я вийшов. Розумієш, Пако?»

А хто ж іще зрозумів би?

Усе заново, усе спочатку. За плечима ж — нічого. Лише батьки, Пако, Ганнуся та їхній син, Андрій. Уціліла ще дідова хата. Порожня. Там ти оселився. Батьки незабаром приїхали, за ними — Пако і Ганнуся. Упізнавалися давні сусіди. Початок. Нове життя.

Як ти кинувся до роботи! Як хапався за все, не спав ночами, вчився, працював, думав. Боров недовірливу пасивність селян, завойовував повагу і любов. І ріс. Виростав разом з цією повагою та любов'ю. Підносився у собі, у своїх силах і переконаннях.

Людина... Кожна — цілий світ. Всіх неможливо осягти, але таким було твоє прагнення. Побачити у масі кожне обличчя і стати необхідним і потрібним усім твоїм односельцям. Кожен чимось привабливий, тільки вдивися. Але хтось особливо, хтось більше. Чому?

Було це для тебе високою математикою, поглядом у нескінченність людських облич. І нараз тобі стало лячно й радісно. Бо відбивався у їхніх очах, у їхніх обличчях, немов у дзеркалі. Ти — це вони. Бо кожен — це ще й віддзеркалення в очах інших, кожне «я» складається з уявлень усіх, хто довкола, а не тільки з твого власного. Чогось тут нема. А де те найсправжнісіньке? Чи є воно? Чи є тільки віддзеркалення? Повинні ж бути очі, в яких ти пізнаєш себе зповні, вони є, мусять бути, Андрію... Тому і ти є. Очі Марії-Терези, які стали очима Пако,

і ти завжди певен, що вони бачать тебе таким, який ти насправді.

Колись у госпіталі анархіст Рамірес підсунув Андріїв книжку Хосе Ортега-і-Гассет. «Роздуми про Іспанію». Філософ. Цікаві думки, хоч і суперечливі. Але одна здалася мудрою, запам'яталася на довгі роки. «Я — це «я» плюс мої обставини». Нема сумніву, що кожне «я» залежить від умов існування, від оточення. І твоє, Андрію, життя, твоє формування — це і обставини, і ті, хто був поруч з тобою. І хто поруч з тобою зараз.

Марія-Тереза...

З неї все почалося. Вона створила твоє життя, спрямувала його навечно оцим шляхом, яким ти йдеш зараз разом з її братом.

А якою вона була насправді? Якою вона стала б, якби оці двадцять років минули поруч з нею?.. Мої запитання й далі на тому самому порозі. Який вал емоцій потрібен, щоб кохана людина стала екраном твого почуття, просвітила його і викликала правдиву віддачу душі-двійника? Скільки б від цього народилося нових сил та емоцій!

Але ж існує воно, таки існує оте проміння пізнання, що навзаєм пронизує нас! Бачити не дивлячись! Тільки відчувати! Відчувати кінчиками пальців, усім, що є в тобі, відчувати присутність коханої людини. І знати все про неї тільки через відчуття. Довга, нескінченна розмова двох уєдино злитих світів, просто закоханих, які вік вічний в освідченні, розповідають одне одному про себе, сидячи на березі річки, а розмова мовби точиться між тобою і її братом — легко, невимушено, щиро.

Ти розповідаєш, вони слухають... Але й чуєш, що розповідає в цей час Марія-Тереза. Музикою серця, величною гамою променів, силою бажання. Це і є кохання. Це і є сутність. Жадати, знати, почувати, розуміти...

Скільки замикається на останньому слові!

Розуміємо? Кого ти так розумів, Андрію, за своє життя, за свій вік? Хто розумів тебе, осягнув як людину? Перед ким ти не крився й виходив зі звичного образу? Хто приймав тебе, зачудований тобою як природньою з'явою, як сумою усього, що втілила в тобі природа?

Вона щось говорила, а ти дивився, слухав уважно, чув усе, чув багато більше, слухав і чув. Хотілося, щоб вона говорила ще і ще, аби час застиг, а ти лежав би, дивлячись, як зграбно ворухаться її припухлі губи, як піжно і ніби трішки ніяково вона усміхається, як блищать її очі.

Гей, ці очі, ці ієванські очі! Чорні, довговії... Крила темних густих брів. Ти надав у ці очі, не міг відвести від них погляду,

летів, як метелик на вогонь, і згорав щасливий, щоб народитися знову, сповненим вогню любові... Горіти в них і було твоїм щастям.

Уже вкотре ви утрюх простували до річки. Лежали горілиць на траві. Мовчки. Ні, ти не думав, і вона теж не думала. Ти заплющив очі, і кінчики пальців твоєї правої руки, ніби ненароком, ледь торкались її тіла. Ніжні лінії стану, ніжна смаглявість шкіри. Вже колір її шкіри заворожував тебе, а доторк — тільки кінчиками пальців — п'янив, вихоплював із цієї хвилини й ніс стрімголов у минуле, що народжувало майбутнє. Кожна клітина й усе в ній співало тобі пісню про твоє кохання, а в тобі все вторило цьому співові, і, сплітаючись у найвищих нотах, дує цей летів у вічність, в позахмар'я, в позачас...

З вами був її брат. Ні, Пако не заважав вам. Навпаки, його присутність — досить близького, щоб не таїтися перед ним, і водночас зайвого, бо хто не був би тут зайвим, — вимагала таїни, змови, тієї конспірації закоханих, при якій розмовляють тільки очі, а ества ваші, зливаючись, витають понад вами. Вам і треба було цього свідка, цього близького і стороннього, щоб затримати на пружі мить, щоб солодко знемагати, долаючи опір часу на тих неприступних глибинах, на незвіданих частотах.

Ваш настрій передавався хлопчикові. Пако майже не відступав від вас, доповнюючи цю гармонію, відчуваючи, що вам потрібен. Він здогадувався, що Марія-Тереза хоче здружити вас, сам прагнув зближення, та зберігав дистанцію й той особливий відтінок іронії, з яким завжди позирають на закоханих. Він тримався на відстані від тебе, Андрію. Ти закоханий у його сестру, ти повинен поводитися майже по-родинному, а він розумієче піде назустріч. Ти помітив, як відгукується він на кожний знак уваги, спрямованої на нього, як чекає твого кроку до зближення. Він опікав вас, тебе і Марію-Терезу, він опікав вас, старших, ніби сам був старший, і коли ти приймав цю опіку, він радів з цього, анітрохи не криючись.

Він дивував тебе, й тобі хотілося якось йому віддячити, бо допомагав тобі зрозуміти Марію-Терезу.

Як вона стрілася тобі? Це випадок! Ні, кричить у тобі все: не випадок, це мое життя! Тільки вона! І хоч риси трохи гострі, та вона сама жіночність, тільки ніжність у погляді, який осявав усе довкола. Щось було в ній глибинно материнське — всерозуміння, наскрізне проникнення у тебе. Мить — і тебе вже немає. Ти тонує у її погляді, її присутність огортала тебе іншим світом. Таємниця таємниць. Усмішка — щастя... Як мало ти жив, Андрію! Насправді? Той рік? Як міг ти знати? Ти й

досі, глянувши на Пако, коли він цього не бачить, шукаєш те, що ріднить його з сестрою. Він інший, зовсім інший, чіткіший, різкіший, щось у ньому од молодого звіра, саме це й захоплювало тебе й часом викликало роздратування. Як надто натягнута струна. Це було й у Марії-Терези. Тільки м'якше й лагідніше, її жіночність скрадала гостроту. Нестримність Пако урівноважував тільки погляд Марії-Терези, їй досить було граційно повернути голову. У тобі вже ніколи не здійсниться та хвиля. Скільки років проминуло? Понад двадцять...

Мусила прийти Ольга. Зовсім іншого складу, навіть проти-лежного. Спокійна, урівноважена, з пишним білявим волоссям і неквапним словом. Вона стала твоїм другом, Андрію. А таки більше — твоїм новим життям. Ольгу привів до тебе той же Пако, твоя доля.

Ольга створила тобі родину, ти став батьком, головою сім'ї, став її чоловіком. Чи ти змінився? Мабуть, ні, але її спокійна і поважна жіночність, як глибока вода, дала тобі певність і силу для нового плавання. Її органічна потреба опертись на чоловікове плече — це її покликання, її ніжне материнство. Ти довгий час думав, що тільки це є змістом її життя. І розмірний ритм дому поступово зніме з тебе напругу, урівноважить твоє існування.

Та якось прорвалось:

— Навіщо ти все це розказав, Андрію? Про неї, про все, що було?

— Годі. Не можу перед тобою таїтись.

— Краще б цього не знати. Бо те, про що ти розповів, двічі не повторюється, а ревності — це біль. Твоє минуле, Андрію, тільки з тобою.

— Ти просила, щоб я усе розповів. Усе...

— Я не знала, яке воно, те усе. Я наївно думала увійти в твоє минуле, щоб замінити його собою.

Ця розмова тебе дуже стривожила. Щось завирувало в тій глибокій воді, щось нуртувало на споді її криничних очей. Ти був уважний, Андрію, добрий, ти намагався бути лагідним, приносив їй подарунки. Але десь у ній проривалось: «Ні, ні, я хочу, щоб ти був неподільно мій!»

Що було сказати? Що було довести? Що доводити?

Як розрізнити найтонші ознаки великого, неосяжного і такого конкретного слова «люблю»? Де починається і де закінчується воно? Міріади людських «люблю» у минулому, в сьогоденні, в майбутньому. А де воно, оте справжнє «я», «моє», де воно, те правдиве почуття? Андрію, любиш? Але ж як?

Такі розмови виникали не раз. Тривога твоя була неспроста. Ти розумів, що вона чекає, давно чекає. Коли закінчиться її чекання? Коли ти будеш «мій»?

Не пояснити, не розказати. Жити й відчувати. Час перемеле вагання і сумніви, реальність, щодення. Не треба слів.

Минув час. І вона все зрозуміла. А ти — старий.

Якби не Пако — завжди мов натягнута струна, мов лезо, блискуче й гостре,— життя твое склалося б зовсім інакше... Добре, що він є. Його любили в мадрідському загоні, потім у Франції. Він усім подобався. Як граційний дикий кіт — надто близько не підходить. Щось було у зламі брів, у тонких чутливих ніздрях і ніби м'яких обрисах губ. Якесь внутрішнє напруження, що панує над ним навіть уві сні, під час відпочинку чи у грі. Його побоювались, бо міг вибухнути несподіваною злістю й навіть образити. А за кілька хвилин перепросити, і так, що ніхто не затаїть образи. Важкий характер — казали в загоні. Але ти знав, що саме він тримає тебе, тримає вас обох, тією позасвідомою вірою в минуле, що стає майбутнім, тією довірою і відданістю, за яку ти мусиш відповідати.

Він знав про тебе все, він розумів твій погляд, твій смуток, твій гнів і роздратування. Але перед ним ти не повинен одягати шолом героя, ти для нього навіть не Омбре з мадрідського загону, ти «мій Андрій», на якому тримається світ і буття.

...Пако прийшов тоді пізно ввечері. Осінь, роботи було достобіса, і ти, як завжди, вертався додому поночі. Й ще мав сили сидіти над паперами. Але на твоїй половині світилося, ти полегшено зітхнув, бо знав, що це Пако, Павло Петрович, як казали у селі.

Він мав ключ від хати й деколи чекав тебе зі своїми справами.

Голова гула після важкого дня, і його погляд, до болю звичний розріз очей, посивіле волосся, злам уст тебе заспокоювали. — Андрію, — сказав Пако, — я хочу тебе оженити.

Кров ударила тобі в скроні.

— Не кричи, — сказав Пако, — Послухай. Будь малий, а я буду дорослий. — Це була гра, ще з Іспанії, коли Пако хотів щось пояснити. — Я познайомлю тебе з нашою лікаркою.

А перед очима твоїми — Марія-Тереза. Він сказав:

— Вона б не заперечувала. Годі, Андрію. Життя минає! Де твої діти?

— Мої діти загинули в Іспанії, — сказав ти.

— Мовчи про це! Я тут! І я хочу бачити твоїх дітей! І вона хотіла б їх бачити, Андрію, вона хоче, щоб ти жив! Досить..

І так упродовж ночі. Про все... І про себе. З очей до віч, рука до руки — нове життя.

— Здається, це неможливо,— врешті сказав ти.— І навіщо? Ти не переконав мене. Ні, це неможливо. Та й чому вона? Хто вона?

Це була Ольга. І це виявилось можливим. Життя продовжувалося. Хоч і почалося від умерлої хвилі, з початку.

XV

...Спрага і голод... П'ятий день. Якби не краплі на стелі печери, певно, збожеволів би. Спека. Здається, знову починають... Ось вони. Кулемет зрісся з руками. П'ятий день. Я загинув. Загинув. Уся рота загинула. Хлопці полягли. А я? Шкода життя, яке врятував мені Пако. Він ще в госпіталі. Я ось-ось умру. Тут. Я умираю ось так всю війну. Призначена для мене бомба впала поряд з Марією-Терезою. І чому мене минає смерть? Минала. Якби хлопці здогадалися, що біля цієї скелі є печера, в якій можна триматися вічність, ми б трималися. До нашої позиції метрів двісті чи й менше. Нас лишилося шестеро. Зібрали набої, зброю — усе, що могли. Рота, хлопці. Мертві. Наступної атаки вже не витримати. Нас лишилося шестеро, ми переповзли до цього бескиду. І все було б добре, та нас розстріляли з літаків, згори, як мурашок. Ми були як на долоні. Тепер я сам. Кулемет я підтягнув уже потім, коли знайшов печеру. Згодом. І настягав потроху цього добра, що зветься зброєю. Мене звідси ніхто не викурить! Але такого пекла я ще не бачив. Ні, гади, вже я тут, доки житиму, поки патронів і дихання.

...Здається, минув тиждень. Трава. Трава. Пообшукуював забитих. Галети, кілька грудочок цукру, цигарки. Сьогодні вже нема ні крихти. Набої кінчаються. Отож, ми програли війну, ми програли. Не витримались. Не витримали. Анархісти, націоналісти, троцькісти, соціалісти... Боротьба за владу. Тільки комуністи воювали по-справжньому. Ця країна прокинулася, щойно прокинулася. Над нею ще сон, який народив Сервантеса. Але ж стільки наївного бажання швидше виграти! Ніби це гра. А ми — прибульці. І гра закінчена. Здається, й життя закінчилось. Зрештою, що я мав у житті? Чи не найбільше, що мав, це любов до цієї землі, до людей, які прийшли воювати, не вмючи тримати гвинтівку, людей з усього світу, яких народила правда, жадоба волі, незалежності, справедливості. Їх убивали, але вони таки навчилися воювати. Хтось пішов із нами далі. Хтось — це і я. Не зупиняючись, не перепочиваючи,

йшов далі. І Мирон Стаєцький. Наш політрук. Семен Краєвський. Поруч зі мною загинув Юрко Великий.

Минув тиждень чи століття? Взагалі, де відлік часу? Де починається рахунок житого й пережитого? Де починається те, чим ми дихаємо?

Марія-Тереза... Фашисти пропонують здатися. Звертаються навіть українською. Як славно, що назвали нашу сотню іменем Шевченка. Тут мені домашнє і тутешнє. Ось воно, моє життя, якого я й сам не розумію, якого я й сам не втямлю. Ось дивовижнє поєднання мене й Іспанії.

Я хату покинув, пішов воювати,
Щоб землю в Гренаді селянам віддати,
Друзі, прощайте, прощайте, сім'я,
Гренада, Гренада, Гренада моя...

Це ж треба! Написано до війни, до цієї війни в Іспанії! Скільки нас тут полягло! Скільки я всього не встиг у житті. Я їх тримаю. Я один, але я воюю. Нехай спробують ще...

Так і не побачив країни, в якій ожила віковична мрія про людську рівність, про народну владу. Нове життя важко будувати, казав мені радянський льотчик Шилін. Пам'ятай, Іспаніє, цих хлопців з СРСР. Льотчиків, танкістів, військових радників, лікарів.

Чому так тихо? І просто нема вже сил... Я не сплю п'яту ніч. Ні, сплю, засинаю на мить, ніколи не думав, що перед смертю долає сон...

Пако, хлопчику мій. Вдруге поранили. Але ж добре, що ми потрапили в один батальйон, у залишки нашої роти імені Шевченка. Ось таке поповнення в українську роту, весь мій невеличкий загін з Мадріда. Іспанці, французи, Пако, Збишек, Сато, Тодор.

Як я зрадив тоді, в Альбасете, на базі, коли з шерг поповнення раптом пролунало: «Андрію!» Таке знайоме й рідне. Частина мого дитинства, Збишек Янішевський. Він стиснув мене в обіймах. Останні новини. Батька випустили, одначе з роботи звільнили. Видно, здогадуються, що ти тут. Ось лист. Лист від них, з дому.

Відтоді ми нерозлучні. Збишека поранили. Він у госпіталі. Може, ще й побачить рідних. Меткий, гостроносий, білявий Збишек. Мав ровера¹, єдиного на нашій вулиці, віртуоз гонок. Друже мій, Збишеку, прощавай!

¹ Велосипед (пол.).

...Мадрид. Коли розформували диверсійні загони, все нам нагадувало про втрату. В роті освоїлись. Мені дали загін. Був Поліщук, був Юрко Великий, один з перших інтербригадівців. Молодий, а вже ветеран. Ледь старший за мене. Худорлявий, спокійний, та раптом ця стриманість ламається, й він сміється дзвінко, самозабутньо, аж сам не можеш не засміятися.

Власне, ми познайомилися після його поранення. Разом їхали на фронт. Нас зустрів Поліщук, командир роти. Як він зрадів, той живий! безсмертний Поліщук у круглих окулярах з горбоносим обличчям! Пако ще залишили в госпіталі, чекали його через два тижні.

Юрко запитав мене, що я знаю про Мате Залку. Я його не читав, але це було перше, що я хотів прочитати, якщо доля пошадить мене у цій війні.

У моїй пам'яті назавжди збережеться коротка розмова з Мате, всього кілька речень, після вручення нагород за Каса дель Кампо. Вручав нам їх генерал Лукач, командир Інтернаціональної бригади, її засновник, людина з легенди. Сміливість і розум, доброта й людяність...

Після вручення нагород генерал Лукач підійшов до нас і став розпитувати, хто звідки. Вислухавши мене, усміхнувся щиро й приязно: «Такий молодий... Із Західної України, що під Польщею зараз... З Луцька...» І погляд його засяяв.

— Із вашим містом, юначе, пов'язане моє життя з 1914 року. Я воював у тих краях, як солдат Австро-Угорської імперії і саме під Луцьком потрапив у полон. Там почалося моє знайомство з російськими комуністами, далі — участь у громадянській війні, одне слово, гартував там і волю, і переконання.

Він поцікавився, які зміни відбулися за останні роки, спитав про моїх батьків.

Я розповідав йому про все, схвилюваний його увагою й таким збігом обставин, але час квапив, ми мусили прощатися.

— Можливо, ще побачимося,— сказав Лукач наостанку.— Поговоримо про ваше рідне місто. Я йому завдячую своїм новим народженням.

Через кілька місяців генерал Лукач загинув. Ми довідалися, що звати його Мате Залка, що був він угорським письменником і революціонером. Я вирішив, що колись неодмінно прочитаю його твори. Якщо залишуся живий...

Я вже не шукаю смерті, перестав про це думати. Перестав почуватись і померлим. Пако зробив це. Ніхто б не зміг, крім нього, але він зробив це. І я прокинувся. Пако сказав тоді: «Якщо ти загинеш, я — теж, пам'ятай». Я того вечора прокинувся.

Зараз боляче. Шкода його і боляче. До сліз шкода, коли він довідається, що і я загинув. Після втрати Марії-Терези і матері, після смерті батька. Нема і Мігеліто. Нікого. Лише я. Якби його побачити хоч на мить і сказати: ти мусиш жити, ми вмерли, щоб хтось жив. Зараз хтось — це він. Він повинен жити, продовжуючи нас.

Тоді, в окопах, я думав, що нам кінець. Проти кінноти ми ще не вміли воювати. Марокканці — мов скажені. Вони воюють за гроші. Вбивають за гроші. Наймані вбивці. Оголені шаблі, коні мчать на окопи. Ми їх стримали дорогою ціною, бо самі забули про страх і обережність. Врукопаш проти орди. Стягували вершників штиками, сікли їхніми ж шаблями. Поліщук збив марокканця, скочив на коня з револьверами в обох руках. Він гарцював на ошалілому коні. В окопі — я, Пако, Великий і Висоцький. Кіннота пролітає над нашими головами, стріляємо у всі боки. Мчать назад, над окопом. Настромляю багнета, розпорюю коневі живіт... Кров, піт, бруд... Іржання, тупіт, зойки. І раптом — страшний крик: «Андре-ес!» Я озирнувся. За мить було б пізно. Над моєю головою зависла шабля марокканця. Пако підставив під удар гвинтівку. Як міст. Я встиг побачити тільки його очі. Очі наповнені нелюдським болем, смертельним переляком. Страхом втратити життя. Ні, щось дорожче за життя... Далі не пам'ятаю, бо Великий вистрілив марокканцеві в обличчя. Той звалився на нас, але шабля ковзнула по стволу гвинтівки, зачепивши руку Пако і моє плече.

Атаку нарешті відбили. І ми утрюх потрапили до госпіталю. У Великого навиліт прострелена рука. Нижче ліктя. Мене полоснуло добряче, але кістка ціла. У Пако рука на бинті. Худенький він, рана довго не заживає. Ми з Юрком від'їжджали у роту. Очі Пако. Я сказав — вернусь. Він не може не вірити. І я б вернувся, хоч би там що — вернувся б, якби залишився живий... А тепер...

Спечно... Як спечно... Хочеться пити... Краплинки на склепінні печери збігають поволі. Підставив ще гільзу. Виг'ю — і десь тільки за годину вона знову наповниться. За годину. Що таке зараз година?

Де Юрко? Де інші хлопці? Хто відступив, кому пощастило відійти? Хтось мусив відійти. Прорватися. Таке трапляється не часто, січа в окопах... Перший раз з марокканцями, а зараз удруге. Але ми відбили їх, ми, рота імені Шевченка, ми відкинули їх. Хоч залишалося нас тільки шестеро на лівому фланзі. Що з іншими? І що буде далі? Яке блакитне небо! Ні хмаринки. Жовто-бура скеля. Розпечене каміння. Залите кров'ю. Ледь-ледь зеленіє моріжок. Трава зжовкла від сонця. Чому

я ще живу? Чому не збожеволів від самоти, від страху, ще будь-якої миті на мене знову підуть? І знову я повинен буду злитися з кулеметом. Ми з ним одне тіло — я і кулемет.

Може, тому не збожеволів, що пам'ятаю, як падав високий, незграбний Мирон, підбивши танк. Може, тому, що в очах моїх — Марія-Тереза. Більше ніколи не скаже мені — аморію, не буде жовтого моря пшениці, не буде хвиль до краю землі, не буде безмежжя першого кохання, не буде моєї дитини, народженої посеред війни, в руїнах і в щасливому єднанні двох половинок одного цілого. Може, тому, що Пако чекає на мене в госпіталі, що в нього єдина надія на життя — це я, єдиний його зв'язок зі світом... А може, тому, що мама чекає мене дома, що батько ночами сидить біля радіоприймача, дослухаючись до новин з Іспанії, що є на світі містечко, а під ним село, де на мене чекають дерева, і горби, і річечка, і трава зелена, де слово «Україна» набуває життя, сили і повнокров'я, де я потрібен...

Чому вони не йдуть? Уже пора. Не можна згадувати. Не можна думати. Тоді ще важче. А не важче вмирати? Удома житимуть. Ганнуса, батьки житимуть. Там немає війни... Ні, не поспішатиму! Коли закінчатся набої, остання куля собі.

Чекатиму їх, чекатиму нового наступу. Бо не залишають мене ті, хто помер раніше, хто загинув рік тому і три дні тому поруч зі мною, не залишає мене Марія-Тереза. Завжди в мені, завжди поруч зі мною, у кожному бою, у кожному набої, який посилаю у ворога.

Так-так. Ось вони заметушилися. Мене оберігають мертві. Вони стоять біля мене на чатах. Вони не дають мені прогавити миті, коли ці... Отак... гади... а ще так... ага, залягли. Знову йдуть... знов... нічого... ще потримаємося, ще триматимусь. Тільки б не втрачати глузду, не зомліти з голоду... Ах так!.. Відійшли?..

Змагає сон. Як хочеться їсти! Ще б пожити. Вмирати — ні. Не повинен. Поки живий — житиму. І воюватиму.

Що за гамір унизу? Ніби тікають. Ще одну чергу... так, ще одну, еге, туди вже й не дістану. Що трапилось? Утікають. Отже, наші наступають. Вийти з печери? Тільки з кулеметом... Може, виманюють? Може, засідка? Спокійно підповзти з кулеметом до виходу і зиркнути вниз. Так, здається, наші... Дві бронемашини...

Хтось біжить сюди... Прапор Республіки. Кричать по-іспанському: «Республіканос, амігос...», — наче й по-українському хтось... Наші. Все... Встати, встати на ноги... Еге, а звестися я

й не можу... Стільки часу пролежав... Заливає піт... Ледве спинаюся.

Чорт забирай, це ж Поліщук! Цей безсмертний Поліщук у своїх круглих окулярах... А з ним... Ні, не може цього бути... Я ж хотів хоч на мить, щоб сказати... Чому я сідаю на землю? Чому ж я мовчу, коли мене обіймають, стискають, цілують, вітають? Чому нема у мене слів у відповідь?.. Тільки страшенна втома. Очі все кажуть... Це Пако... Ось чому я живий...

XVI

Завтра вранці останні загони домбровців відступлять у Францію. Ми вже серед своїх. Сьогодні другу ніч ми спимо серед друзів, не чекаючи ворога з-за спини. Перед нами кордон, за нами Іспанія і фашисти, і ми чекаємо, зайнявши оборону на дорозі біля Фігероаса, поки біженці, довгий сумний караван, нескінченний потік людей — родини, старі й діти, жінки, поранені — покинуть Іспанію. Ми підемо останні.

Ми. Нас дев'ятеро з барселонського загону.

Я запропонував пораненим та Ізабель зі Збишеком іти зразу. Зустрінемося там.

— Не виглуплюйся, старий,— сказав Збишек по-польськи.— Знаєш, що нас там чекає. Де будемо шукати один одного? Надто довго разом, щоб нині на деїнь чи два — порізно.

Всі так. І ми сидимо гуртом біля вогнища, як у горах. Досить холодно, але нам здається, що все якнайкраще, хоч одягнені будь-як, але ж не замерзаємо. І хоч поїли абияк, але ж не голодні. Вчора я спав. Першу ніч, добравшись до своїх, усі спали, як підкошені. Завтра війна закінчиться. Що далі?

Що робитиме Антуан, у якого позавчора загинув батько? Антуанові вісімнадцять років. Що робитиме Сато, який не може вернутись до Японії?

Що робитимуть Збишек і вагітна Ізабель у чужій країні, не знаючи мови, не маючи громадянства?

О, нас багато, колишніх домбровців... Колишніх? Мабуть, назавжди домбровців, назавжди.

Нас багато, але ще більше залишилося там, на полях і в горах Іспанії.

Звісно, нас чекають табори для інтернованих. А що ж таки далі? Куди мені? Як проляже дорога додому? Як звідти добиратися в рідні далекі краї? Де взяти на це сили? А що станеться з Пако? Знаю одне — він буде зі мною. Забрати його на Україну, додому? Як йому там поведеться? Як йому там житиметься? Інша мова, інші звичаї, все інше, все... Але він ще зов-

сім юний, він приживеться. Я буду поряд, і все складеться добре. Якось буде. Тільки, як же ми доберемось? І коли?

Польські власті не впустять мене. Нелегально прибуду — в тюрму посадять. А Пако? Не думати поки що. Якось переживемо. Якщо вистачить сил.

І раптом я відчуваю, що вистачить, що все буде добре. Ця впевненість не дає мені заснути, навпаки — думка біжить далі й далі...

Поруч рівно дихає Пако. Останній привал на іспанській землі. Тепло худенького пружного тіла зогріває мене, мені стає затишно, хоч це остання п'ядь Іспанії.

Людині потрібне тепло іншої людини. Саме тепло, енергія ества, фізична і психічна.

Мама колись розповідала, що передається проміння, сяйво тіла. Чи так це? Хто зна?

Тільки вже не сумніваюсь, що від сильної, біологічно активної істоти енергія випромінюється позитивна, а від слабкої, недолугої — негативна. У Пако щось моє, родинне, він мене осяває, заспокоює. Біля нього я спочиваю.

Він за межами віку, переступив усі вікові закони, він юнак і дорослий водночас, дитина, що звикла вбивати, і юнак, який бачив смерть. Переступити межу завжди заманливо і лячно. Він переступив її бездумно, з властивою йому безпосередністю, порушив звичну мораль, керуючись суворою логікою війни. Жити сьогодні, бо завтра можна вмерти. Вбивати, бо вб'ють і тебе. Підносити свій прапор, зриваючи ворожий.

Що з ним буде, із Пако? Йому доведеться вчитися жити спочатку, забути вивчене на війні і вчитись жити у мирі.

Ми звикли до поту і крові. Але коли настає спокій, починаєш усвідомлювати, де ти і що робиш, починаєш звертати увагу на всі деталі буття.

Пако уві сні перекочується на живіт, і його рука лягає на мене. Коли б я спав, то не прокинувся б — звук. Як звук до запаху його тіла, до терпкуватого запаху поту.

Тут вододіл між неприємним і приємним давно стерся, бо одне опосередковувалося через інше. Це одна з таємниць. Я вже не шукаю запаху коси, яка належала Марії-Терезі. Пако. Він міцно спить поруч. Я знаю, що це її запах, один і той же, і я, притулившись лицем до густого клубка нечесаного волосся, вдихаю її життя і забуваю про смерть. Коли все було гаразд, коли я жив у Мадриді й Марія-Тереза мала стати моєю дружиною, лукавий і веселий тринадцятирічний Пако так витанцював із сестрою на святі, що сусіди підсміювались — ото буде голови крутити дівчатам. А дівчата хихотіли, жартували з ним. Як

він пишався сестрою, як хотів у її присутності показати себе мужчиною, особливо переді мною, кого вона називала нареченим. Збишек сказав тоді: «Твій родич — вогонь хлопчак!» Мій родич! Справді, мій родич, тільки зараз хто б упізнав у ньому, того веселого хлопчика, гнучкого й точного в руках. Зараз він мій родич поза усією логікою життя, а може, їй наперекір. Ріднішою за нього людини нема. Тільки що ми будемо робити в тій Франції?

Ми пішли до кордону з останньою групою республіканських військ. Франкїсти наступають нам на п'яти. Війна закінчилася. За кілька годин це стане доконаним фактом.

Вузький прохід в обгородженій ключим дротом смузі кордону. На французькому боці нас відразу оточили легіонери. Довелося здавати зброю. Біля них уже лежала ціла гора рушниць і патронташів, полишених республіканцями. Я приховав було невеличкий револьвер, але французи уміли обшукувати. Довелося кинути на загальну купу. Нас вишикували і повели далі, казали, у Перпіньян, звідки відправляють у табори для інтернованих осіб.

Ми трималися разом, Антуана теж не відпустили. Не підкорившись наказові французького уряду — усім інтербригадівцям-французам покинути межі Іспанії, він утратив громадянство. Тепер його мали судити і покарати за непослух. Отак зустріла його батьківщина: неприязню, табором, судилищем. Що ж далі?

Я йшов у колоні між Пако й Антуаном. Гіркота поразки, зустріч, яку нам влаштували на кордоні, раптова наша непотрібність нікому — гнітили усіх.

Але те, що війна, смерть — позаду, давало й полегкість. Відтепер назавжди частка мене житиме в Іспанії, але частка Іспанії була зі мною. Був Пако, якого я повинен оберігати, якому повинен повернути батьківський дім. Свій, замість утраченого. Пако, частина моєї любові до Іспанії, моєї любові до Марії-Терези, до мого минулого. Нічого доброго попереду, але жити можна було і треба було. І якщо життя не позбавлене сенсу, то шлях завжди знайдеться. Бо той, хто йде за зіркою, ніколи не вертає назад.

XVII

Андрій простував стежкою, що вела через сад на пагорб, тоді збігала додолу, на луки. Зовсім рано. Вдома усі ще спали, а він, як часто бувало, прокинувся, ледве благословилося на день, і подався у сад. Сонце щойно вийшло з-поміж світ-

лих хмарин, але знявся вітер. Було тепло, Андрій вийшов тільки у сорочці, і вітер рвав її з плечей, куйовдив волосся. Здавалося, що то вітер викочує велике багряне сонце з-за обрію, важке і повільне.

Андрій дійшов до своєї місчинки біля глоду й сів на лаві, яку сам змайстрував уже після повернення. Ні про що зараз не думав. Тільки всотував у себе цей вітер, сонце, дерева, глід, траву — усе довколишнє. Андрій любив вітер і подихи його, чимдалі пружніші, будили спогади, кудись манили. Пробуджували. Щось у ньому стрепенулось і рвалося на поклик вітру, навіювало неспокій і спокій водночас.

Відкинувшись на спинку лави, він дивився просто себе, поглядаючи зринав над кучеряві густозелені крони дерев у білі клубки хмар на вранішньому небі, й запахи саду мовби встали його до життя. Терпкий запах глоду, свіжість трави, ніжний подих спілих яблук... Пахла земля. Пахла зовсім інакше, ніж в усі довгі роки позаду і тепер Андрій відчув, як важко прокидається в ньому життя, він несподівано відчув себе таки живим, відчув себе невіддільною часточкою цієї землі, розвруненої зелені, темного листя глоду, кожної травинки зокрема. Усе це було життя, і Андрієві здалося, що він теж проростає з цієї землі, саме звідсіля, де минуло його дитинство, де закладалися усі його початки, де кожен клаптик простору виміряний тисячами його кроків, які ставали сягністішими з року в рік. Але на вітрі, що куйовдив зелень і його волосся, серед мовчазної зваби саду, серед осіннього ранку він почув утому на плечах, утому минулих літ, утому від пережитого. Тільки зараз цей стан здався йому звичним і нормальним. Його знеможеність означала зеніт, іншу якість, те саме, що й міцний стовбур дерева, що пружний пагін трави, що яблуко, яке можна спожити. Дозрівання, подумав він, скільки людині треба, щоб дозріти? Він ліг горілиць на землю і дивився в небо. Зараз він ріс із землі, відчував коріння, яке прив'язувало його, відчував соки, що наповнювали його, переходячи з землі. Він був частиною землі, частиною трави, частиною цього саду... Вийшовши звідси, сюди й вертатися слід, думав він, саме сюди. Найприродніше, найнатуральніше — просто розчинитися у землі, яка народила тебе, стати знову її часткою і часткою цього вітру, вічного вітру, вічного неспокою. Може, вітер — це і є неспокій людей, які розчинилися у землі? Неспокій життя, неспокій діяння. Чи я хочу діяти зараз?

Що спало тобі на думку, Андрію, в першу мить, коли Пако прийшов до тебе на розмову, якої ти вже чекав, якої жадав, якої боявся? Прийшов на розмову... Ні, просто прийшов до

тебе в глибину саду, де ти вже вибрав собі місцинку для своїх писань під важкою темно-зеленою стіною високого глоду. Ти сидів спиною до глодової стіни під тінню розлогої невисокої яблуні, яка творила справжній намет густою кроною, червонобокi яблука вже достигали — вересень, жнива закінчилися, літо закінчилось.

Пако торкнув тебе за плече, ти не повертався, — ти знав, що це він, хоч не бачив його, ти чув його ходу, стільки літ ти чув його кроки поруч, що пізнав би їх скрізь і завжди. Безперечно, ти знав, про що йтиметься, саме з того, як він підійшов до тебе, як поклав руку на плече. Він теж здогадався, що ти знаєш, більше того, він знав відповідь, але розмова мала відбутися. Розмова приємна, трохи жахна, як переліт через провалля, коли при всій переконаності, що сягнеш протилежного боку, дивитися униз страшно, як з літака...

Що ти міг йому відповісти, коли ти думав про це, тільки про це, з тої хвилини, коли ви почали готуватися до від'їзду на Радянську Україну... Документи, розмова з радянським послом у Польщі, чекання, острах, щб там, як батьки... Ганнуся, яку ти довгі роки пам'ятав восьмирічною, а зустрів дорослою дівчиною. Квітучою, гарною, ніде правди діти, гарною. Але ж і чужою. Десять років не був удома, десять років... Прийшов, ніби чужа людина. Хіба це той хлопець, що захлинався романтичними самозреченнями на підпільному зібранні гімназистів, хіба це той мамин син, той слухняний неслухнянець, хіба це юний коханець розкішної пані Шмідльової, хіба це був ти, хто це?

Хто це сидить отут, перед чистим аркушем паперу, і дивиться на луки? І бачить, що не все змінилось, що річечка, яку ти пам'ятаєш з дитинства, в якій ти вчився плавати, струмочок — два метри завширшки — тече так само. Кладочка, чи не та, що й ти по ній ходив. Ніби й не минуло десятка літ, ніби й не гриміли ті страшні бої, війна, і не було смертей над цією землею. Ніби це не ти повернувся після борні з фашистами по всій Європі. Скільки усього за тобою тепер, отут, коли дивишся на луки, на яких пас корів, на яких ріс, учився жити, дружив, любив, почав життя...

Хто це стоїть поряд, торкаючись твого плеча, чекає на розмову, хто цей чорнявий молодий чоловік? Хто це, як не найбільша, збережена в страшних муках, частинка твого життя, яку ти приніс додому з далеких країв, яка давно вже стала невіддільною від тебе, чия посмішка відкривала тобі щось дуже знайоме, щось близьке ще до народження. Це була вона, Марія-Тереза. Її відділено від тебе, ту половинку людської

цілісності, яка вперто шукає на світі свій відповідник. Так мало хто знаходить його, так мало можливостей зустріти того, хто народжений лише для тебе, тільки для тебе, так мало можливостей взагалі побачити справжнє щастя. І так страшно, коли пагло його втрачаєш.

Батьки твої знали, що таке кохання, розуміли, що таке любити, тому мати твоя, поклавши обидві руки на плечі трохи переляканому, трохи зніяковілому Пако,— вже минуло кілька днів, як ти розповів про Марію-Терезу і про нього, мама говорила по-французьки, ти допомагав їй,— дивлячись йому у вічі сказала: «Я все про тебе знаю, хлопчику. У нас було троє дітей, тепер їх четверо, мій син був чоловіком твоєї сестри; я знаю, як він любить тебе, завдячує тобі своїм життям, своїм поверненням сюди, нашим спільним щастям, адже після такої довгої розлуки він повернувся живий... Ти мій син, Пако, ти нам син і брат. Зараз і назавжди...»

Пако, не соромлячись своїх сліз, плакав на плечі твоєї матері й цілував їй руки. Мама гладила його по голові, і він сказав: «Я знав, що родина Андрія мене прийме, був певний цього, бо він розповів про вас... Але я ніколи не думав, що відразу відчую себе вдома, розумієте, вдома — тут, так далеко від Іспанії, я відчуваю на голові руки матері — доторк, якого я вже не сподівався від життя».

Його всі полюбили, а часом тобі здавалося, що він більше близький Ганнусі й малому Микольцеві, ніж тобі. У глибині душі ти розумів, що справа не в тому. Ти старший, і в тобі ще не перетлумилися біди. Вони завжди в тобі, а теперішня зупинка вимагає від тебе спрямованості, дії, входження у нове життя, в якому ти орієнтуєшся лиш завдяки батькові. Ти не все тямив, нічого не вмів. Пако тим більше. Ледве опанував мову, щоб порозумітися з людьми. Але ти відповідаєш за нього, за брата, за сестру, за всіх. Ти завжди відповідав за все... Навіщо ти брав на себе так незмірно багато? Чому ти ніколи не міг стримати себе, ні разу не відмовився думати і вирішувати за когось? Тобі мало було лишатися самим собою, ти вникав у чужі долі, думав про інших, боровся для інших. То було життя, до якого ти звик, ти — Омбре, командир іспанського партизанського загону, нагороджений орденами і медалями Франції за участь у русі Опору. Ти несподівано опинився у цьому саду — і сам. Усе зупинилося. Війна закінчилася. Ти так мріяв про цей день, і зараз, коли він прийшов, ти не збагнеш, куди податися, що робити, як жити далі? Треба вчитися. Батьки старі. Як вчитися? Тобі вже близько тридцяти,

а що ти вмієш? Тільки гімназія... Мови. А що мови? Ні на що не здатний, та ще Пако.

Ти потайки писав, давно писав, але писання, вірші, здавалися тобі не вартими уваги. Ти завжди був зв'язаний з людьми і зараз ти не міг залишатися осторонь. Треба було щось вибирати, рухатись вперед, будувати нове життя, мирне життя, змагатися у житті за життя.

Вдома все відразу лягло на твої плечі. Думали — ти загинув. Але ти переступив поріг рідної домівки, твоя мати кинулася до тебе із зойками, затремтіли руки у батька, який сидів за столом, не ймучи віри власним очам, не впізнаючи і впізнаючи у дивно зодягненому чоловікові із сивіючими скронями сина, який пропав десять років тому... За мить ти здогадався, що дівчина, яка вийшла з кімнати, — Ганнуся, а про існування найменшого ти й не знав. Тож не зрозумів, чие це дитя... Аж поки мати не промовила — це твій молодший брат Микола! Потім ти відступив й усі побачили того, хто прибув з тобою і застиг у дверях. «Це Пако, повне його ім'я — Франціско. Він — мій брат від життя і смерті». Пако стояв, стиснувши зуби, хвилюючись, нервуючи. Він непокоївся вже в Польщі, а відколи перетнули кордон, взагалі не міг оволодіти собою. Тепер, затинаючись, вимовив давно вивчене: «Добрий день вам!»

Добрий був для вас той день, і багато їх було тоді, в ту гарну осінь. Хоч банди кругом чигали. Вас із Пако одразу зачислили до спецзагону з колишніх фронтовиків, організованого для боротьби з недобитими гітлерівськими посіпаками, які тероризували населення, розправляючись з усіма, хто будував і обстоював нове життя. Ви тримали зброю напоготові, не раз схоплювалися по тривозі серед ночі. Знову запах пороху, поранені, а часом і вбиті. Але перемога йшла вашими слідами, ніщо у світі не могло її зупинити. Вам із Пако підкидали листи з погрозами, намагалися знищити. Смерть підстерігала й тут.

Одного разу довелося відстрілюватися, забарикадувавшись у дідовій садибі, поки з села не підспіли інші «яструбки», як називали у народі тих, хто попри щоденні мирні клопоти боровся з ворожими зграями. Бандитів розбили. Це вже була не війна, й незабаром мир увійшов в людські оселі. Мир...

Школи поки що не працювали. Батько влаштувався в обласній споживспільці, їздив до міста на ревері, мама й Ганнуся пераили город, і малий Микольця допомагав старшим... Андрій і Пако теж взялися до господарства, й справи пішли, хоч неладу було надто багато. Ти аж тепер, Андрію, відчув приємність від поранця на землі. Це було оживання, земля дихала,

додавала снаги, й ти зрозумів селян, зрозумів, що воно таке — любити землю, яку обробляєш, зрозумів, чому стільки за неї пролито крові.

Отак день за днем. Коли смеркалося і червонясто засвічувалися зорі, коли загравно квітнув молодик, снилися тобі пожежі й бої, ти не відав спокою. Попереду, однак, було ще багато роботи, ще було життя, хоч половина його проминула. Ви з Пако спершу ночували на горищі в клуні, ти сам запропонував. Сіно пахло, аж паморочилася голова. Корова у хліві жувала жуйку, від неї повівало теплом. І все це був мир, пахло миром. Ти лягав спати трохи раніше, а Пако бавився з дітьми. З дітьми... Пако дуже любив малого. Ти знав, що це: у такому віці загинув Мігеліто. Доля, химерна доля... Але й знав ти, куди вона зараз іде. Взагалі з якогось часу ти багато чого передчував, угадував. І зараз ти несамохіть готувався — щось трапиться. Пако приходив, коли ти ще не спав, лиш удавав сплячого. Але Пако здогадувався. «Андрес, побалакай зі мною». Ви розмовляли по-іспанському. Про минуле. Ти любив говорити з Пако про життя, про політику, про звичаї, про Україну, про партію комуністів в СРСР. Ви обоє були членами Французької компартії, вступили в часи Опору.

Збігло кілька місяців.

Зараз Пако стояв поруч, і ти думав: він уособлює все, що я надбав за тридцять років. Але і це немало. Це багато, бо він — це я. Він існує окремо, але живе у мені.

— Андрес,— сказав Пако,— я хочу одружитися з твоєю сестрою, я люблю її. Ти ж усе бачиш... я її люблю, тільки її зможу любити. Поки що не відповідай. Я хочу з нею одружитися, бо й вона мене любить, ми вже розмовляли про все.

Ти мовби міркував про це, Андрію, їдучи додому й прикидаючи, яка тепер Ганнуся. Але ти нічого не сказав Пако. А він? Може, він прочитав твої думки... Але ж тільки у казках бувають дива, чародійства, подібні збіги стаються лиш у казках, бо життєві закони підпорядковані суворій логіці. А може, казки виникають з певних законів логіки, яка панує над людським життям. Люди десь їх утратили, а вони існують, і саме тому все трапилось так, а не інакше... Пако повинен був закохатися в Ганнусю і тому, що вона схожа на тебе, чоловіка його сестри, що між вами гармонія, психічна відповідність і спорідненість душ і не тільки ваших. А й обох родин.

Ти не раз бачив, як вони позирають один на одного, і спалахувала в тобі іскра надії, але ти боявся їй вірити. Ти ловив їхні погляди, і в якусь мить зрозумів, що відбувається. Тобі зробилося легко й добре. Чого б ти ще бажав для Пако!.. Він

знайшов те, що ти втратив в Іспанії. Але водночас охопив сум, бо ти ніби знав це наперед, лиш боявся признатися самому собі.

Добігало тобі до тридцяти, Андрію. Вік для родинного щастя, але де там! І на думку не спадало. А в Пако у Франції була Женев'єва. Війна. Кохання. Смерть. Йому вже за двадцять, і його щастя, що здатний полюбити. Звісна річ, одружившись, він трохи одійде від тебе. Та мирне життя — це не війна. У нього інші закони. Але як у них складеться? Ганнуся... Це ж щастя, що саме вона. І ти нічого не втрачаєш, нікого не втрачаєш... Батьки? Ти переконаний, що й вони радітимуть. Одначе, що з тобою, Андрію? Просто... Просто це тобі нагадало про право на особисте життя. Час жити для себе, а на це нема ні сил, ні снаги. Твоє особисте загинуло в Іспанії, а зараз існує лиш твоє продовження в часі. Пако таки інший, ніж ти. І це на краще. Його пора, йому треба. Ти відтепер сам... Ні, не сам. Ти з ними — хоч при них, хоч вони при тобі. Яка різниця? У них будуть діти, це ж часточка тебе. І все-таки залишаєшся сам...

Проговорили з Пако цілу ніч. Ви говорили про те, що для кожного з вас, для кожної людини означає — мати, володіти, віддати і взяти, що таке життя і смерть. І знайшли: любити — ось в чому суть.

Пако переважно прокидався пізно, неквапом спускався з грища. Ганнуся добуджувала його на порозі ковшем холодної води, Пако кидався її наздоганяти, у гру вступав Микольця, і двір ходив ходором. Відтак ішли на сніданок, робота, обід, спочинок...

Але того ранку вас ніхто не зустрів радісним сміхом чи жартами. У дворі тиша. Щось змінилося, щось прийшло нове. Вас це збентежило, Пако почав нервувати. Коли вмивалися, ти сказав — ходімо, треба побалакати зразу ж. Пако умовляв — потім, увечері, ну, вдень. Ні, сказав ти, зараз, одразу, нічого зволікати.

Всі вже зібралися в хаті й чекали вас. Навіть Микольця був якийсь урочистий. Коли ти почав, батько мовив — Ганнуся нам уже сказала, вислухаємо Пако.

Затиноючись, Пако заявив, що любить Ганнусю, взагалі любить нас усіх, і хоче з Ганнусею одружитися... І враз напруження спало, де й поділася розхвильованість, напруження, які щойно над усіма владували. Розмова потекла жваво, весело. Урочистість збережена, усе за звичаєм, і хто проти, коли Пако всі полюбили. «А що молодий, — батько усміхнувся, — то зате пережитий. Добре, молодята, і взагалі... Зараз не війна, все на краще...» Пако, ти пам'ятаєш що ми пережили? Збишек —

той дочекався, а я?.. Якби одружилися, може, щось було б інакше... Одне слово, попросив їх не зволікати..

Пако сказав, що вони — хоч завтра, а мама: «Як так, а весілля, а посаг? Дайте хоч місяць». Ні, сказав ти, через тиждень.

Ти вже старшував у родині, це сталося відразу після повернення. Батько ніколи не був практичним у життєвих справах, та й вік не той. Вела господарство мама. Але відтепер ти повинен був керувати ще численнішою родиною: Тож і зробили, як ти радив.

А що ти відчував, Андрію, стоячи біля них, одружених, чи ведучи їх до кімнати, де вони мали жити, що ти відчував тоді, коли стало відомо, що Ганнуса чекає дитину? Може, ти знову відчув, що життя рухається, лише треба його правильно скерувати. А для цього треба вчитися, треба вчитися жити далі...

XVIII

— Так, так, розумію, отож хочете про нього написати. Еге ж. Мабуть, до газети. Щось поважніше? Про все його життя збираєтеся написати? Хіба можна описати все людське життя? А про Андрія Адріановича — то й далєбі. Ми з ним, сказати б, вік на селі вікуємо. А чи багато про нього знаємо? Десять літ на війнах провів. Нагороди у нього іспанські й французькі, військові. Польський орден є, і наших вистачає. Нібито нема вже про що знати, бо й іспанці є у селі. Так, так. Павло Петрович Кінтана, швагер Андрія Адріановича, з Іспанії. Узав сестру його заміж. Четверо дітей мають. Павло Петрович — директор школи, з Андрієм півжиття пройшли. Ниньки, рахуйте, вже за сорок перемахнуло з часу іспанської війни, а вони ще звідти разом. Та й потім звідали лиха, натерпідися. Отож, отож. Але про те ніколи від них — ні словечка. Ні один, ні другий. Отакі люди. А коли з Школою будете розмовляти, то обережно, бо не втрапите під настрій — нічого й не довідаєтеся. Колись уже був один, допитувався, що він та як пережив. Головиха розповідала, що приїхав, отак-от, як ви, цікавило його і се, і те. А тоді каже — як ви, те все переживши, не втратили віру в людей, як вам удалося? А Школа раптом спохмурнів, я вже собі уявляю, як той розпитувач почувався. Андрій Адріанович, коли розсердиться, слова не мовить, а тільки зиркне — отак спідлоба — і все: погляд мов ніж, губи стиснуті. На вилицях жовна ходять, мовчить, та очі з-під кошлатих брів ніби наскрізь прошивають. Відразу все розумієш, знаєш, що слід бігти робити, чого не доробив, чи виправляти, що накоїв.

О, той погляд відомий усій околиці. Тож дивіться, не зірвіть його на той злий настрій. Бо тоді все пропало, розмовляти з вами не стане. Еге, то ж я ото почала про чоловіка, якого Школа прогнав. Спoxмурнів наш голова, встав і каже: «Якщо ви цього не розумієте, то навіщо сюди їхали? Нам з вами нема про що балакати. До побачення!» Той хлопець зіщулився і поїхав геть ні з чим. Після того випадку Школа взагалі прогав від себе газетярів — пишуть про колгосп, про людей, бігме, я сама чула. А про мене, каже, нема що розводити. Що я без людей! Розмовляйте з ними, про них і пишуть. Все. Отак-от.

Навіть не знаю вже, як він вас прийматиме. Домовились про зустріч? То вам пощастило. Але не докучайте зайвим, може сам розохотиться, дещо оповість. Бувало, приїде на поле, саме в обід — знаєте, на косовиці, як воно. Спека, задуха, робота від світання до смеркання, от уже й не знаю, коли він спить у таку пору. А ще ж і вдома сидить над паперами. Так, бувало, підсяде, перекусить, про справи те й се, а тоді раптом візьме й розповість дещо з тих іспанських своїх часів, — а ми слухаємо не наслухаємось, усе ж то живе, правда! Якось почав: спека, мовляв, як в Іспанії... і розповів, як на них там кіннота валила і як Пако йому життя врятував, під шаблю руку свою підставивши. Потім дівчата довго шукали нагоди побачити праву руку Павла Петровича. Шрам на ній від плеча до ліктя. Знали ж, що воював, герой війни, але відтоді, як на Павла подивлюся, аж сльози на очах. У п'ятнадцять літ себе під шаблю підставити за товариша! У селі його люблять, навіть дуже люблять. Добрий, вдачі веселої, розумний. Але й ось ще який! А ви кажете описати чиясь життя.

Думаєте, мало про Школу писали? Ви ось Ольгу попитайте, вона вам покаже цілий альбом тих вирізок. І що з того? Хто-небудь написав по-людськи? Писали добре, прославляли, хвалили. А я кажу — по-людськи, бо правду маю на увазі, оту щирю правду, якої за ним не побачили писаки. От який він, Школа. З тих бомажок не видно, який він насправді.

А в селі — чи хто слово про нього погане скаже? Не знайдете! А вже добрих двадцять літ головує. Суворий чоловік, неговіркий, поважний. А справедливий.

Щоправда, й дід його тут жив, і теж шанували, мудрий, добрий чоловік був. Батько в місті вчителював, вже потім сюди перебрався. Так, батьки його ще живі. О, то міцна порода, ті Школи!

Як пішла чутка, що приїжджає молодий Школа головою колгоспу, то люди думали собі — нехай побуде якийсь час, усе ж

свій, хоч і не жив тут довго, але корінням — свій, а що вже з нього за голова, уявити важко. Та хай побуде, порозуміюся. Бо тут до нього всякі бували. По року кожен — і геть. Думали, й цей щонайбільше рік просидить, бо де вже йому... Село треба знати. А оці приїжджі — чого вони варті!

Перебралася його родина в село. Спершу він, тоді переїхали старі, вже назовсім, у дідову хату, а з ними й Павло. Школа й досі на нього каже Пако, по-іспанському, а ми вже по-своєму — Павло, та й годі.

Правду кажучи, ніхто не сподівався, що він у нас втримається. Ніхто. Я? І я теж. Я тоді ще зовсім молода була, тільки заміж вийшла. А чого мені було думати інакше? Приїхали десь з-за кордонів — і керувати. Свій ще міг би якось, а то хтось та звідкись! Аніяк! І ось бачите!

А не вірили йому довго. Як би то краще сказати. Не йшли за ним люди — от як. Бо, знаєте, одне діло, коли голова дає розпорядження, а друге, коли — люди самі. Так, так, самі. Зараз у нас люди знають, що робити. Еге, але не думайте, що так само собою вийшло. Двадцять літ роботи, півжиття. А для Школи — то й вік. Він ото й одружився тут, з лікаркою. Тут і життя минуло. І я вам скажу, коли вже наші люди повірили — то всі, все село. А воно ж ген яке велике!

І ви знаєте, навіть мені, старій бабі,— вже онуки підрастають,— таки хочеться, щоб написали про нього так, як би належало. Про те, що він зробив не тільки з колгоспом, а й з людьми. Ми з ним стали іншими. Хоч би мого старого запитайте, і він вам це скаже. Не знаю, як сталося, але Школа навчив нас жити, не тільки працювати, а й жити, навіть одне з одним. Так, навіть вдома. Він коли промовляє на зборах, чути як муха пролетить. Так, так, хоч би й про те, як треба жити в родині. Ні, не щось надзвичайне, а якраз те, що треба кожній людині.

Ми й раніше до нього придивлялися, та й до Павла теж, бо як з війни повернулися, то трохи на селі жили, в дідовій хаті. Десь із рік. Еге ж, і з бандами встигли повоювати обое у «яструбках». Тоді подалися до міста, приїхали вже згодом, коли його на голову запропонували.

А знаєте, коли нарешті село пішло за Школою? Коли побачили, що він у нас таки свій, що життя віддасть, собою пожертвує заради людей.

Він головував уже котрийсь там рік, раптом зірвало греблю на електростанції. Що вже там трапилося, не знаю, але якась велика біда, і вся ота вода пішла на село. Ви, може, бачили, корівник за луками, на узвишші? Тож він стояв раніше ближче

до води, еге ж, де ото річка ширша, ніби ставочок збоку, там ще верби плакучі ростуть. Бачили?

Так ото вергнула на нас вода. Уночі це сталося. Гвалт зчинився, усе село на ногах. А вода вирує, залила весь луг, підтопила наш корівник, прибуває і прибуває.

Ви можете собі уявити збитки, якщо корови загинуть. А Школа покладав тоді великі надії на молочне господарство, бо стадо племінне, і він казав, що зможемо вийти на перше місце в області. Прибіг він на ту повінь. Став на узвишку, ось там, де зараз корівник, зблід увесь, зуби стис. Треба ж рятувати худобу! Треба — але як?

Вересень, ще тепло, але вже відчувалося, що на холоди повертає. Наказав: дроти, канати, мотузки, хто що може, — негайно все сюди. Посплітали довжелезні линви. Тоді він на човна — і до корівника. А корови ревуть, бо вода підступає, і вони ж чують лихо, чують. А прив'язані. Добралися до корівника — голова, Павло з ним, і Микола, головин брат молодший, і ще двоє наших хлопців. І знаєте що зробили? Кріпили оті линви до корівника, а другі кінці завели до дерев на узвишку. Води ще небагато, як на лузі — десь по пояс. Але ж прибуває.

Між линвами утворився довгий прохід по воді. Вже ми їх позв'язували, ті линви, як він велів. Тоді голова під'їжджає до гурту й каже: «Корів проводити одну за одною, гнати водою, поміж линвами». Воно-то нічого, але течія, хоч і не прудка, а є. Потім таки вже вересень, що казати. Мовчать люди. Він подивився, ще більше зблід. Але ні слова, ні пари з вуст. Тільки зітхнув, став у човен і до корівника. То все за хвилини вирішувалося. Чекаємо і, знаєте, соромно кожному, але й страшно. А він підпливає до корівника — то вже Настин Степан розповідав, моєї сестри двоюрідної чоловік, він був тоді з ним теж, — підпливає Школа, а вони вже ворота розчинили, самі ще на човнах. Щось сказав Павлові по-іспанському, той йому відповів. Школа вже по-нашому: «Зачекай, спершу я пройду».

Скочив у воду, в чому був. До корівника. Відв'язав одну корову, за налигача її й потяг убрид, за линву тримаючись. Павло побіля нього на човні. А ми позавмирили на горбі й дивимось. Десь метрів зо двісті залитого лугу. Страшно. Йде Школа, вода вже йому по груди, корова голову задирає, але йде за ним, чує, що треба. Отак йде він, а село і оком не змигне. Знаєте, я й досі не можу забути, як ми дивились тоді на нього. Страх і сором. Пройшов. Вивів корову. Комусь налигача в руки тицьнув, ні пари з вуст, на човен до Павла й назад. Потім пішли

вони удвох. Андрій, відтак Павло. А тоді й Микола, Андріїв брат, підліток, тільки школу закінчив. Йдуть вони.

І тоді Ганя, Павла Кінтани дружина, Школина сестра, повернулася до нас, сльози на очах.

— Та де ж,— каже,— люди ваша совість? Скільки там корів, подумайте. Та ж хлопці наші на смерть попростуджуються. А ви будете чекати й дивитися на них! І це чоловіки? Ану, дівчата, хто зі мною. Покажемо, хто у нас на селі баби!

Ще нас три з нею пішло: Ольга-лікарка, тоді ще за Школою не була, Настя, моя сестра, і я.

Ну, а вже за нами наважилися інші. Школу після цього більше не пустили у воду. Тут же заметушилися біля нього. Одежу йому — перевдягтися, горілки чарку. Врешті всіх корів вивели, хоч останніх — майже вплав.

І вже село горою стояло за Школу. Всі ми були його людьми. Так, так. Ніхто не забув, як він покликав нас, і як всі мовчки застигли. Як він роззирнувся і пішов сам. І тільки свої за ним: Павло і Микола.

У нас потім збори були в селі. Ох і поговорили ж ми! І про себе, і про всіх. То й був початок справжніх розмов на зборах. Бо тоді Школа сказав нам — давайте жити добре, і все в нас буде. І буде лад.

Бачите, є.

Я вам ще ось що скажу. Ви знаєте, як ото на селі з городами. А по війні — чоловіків мало, жінки та діти. Колгоспне впроваємо (але поки налагодилось, як нині, ох і довелося ж нам гарувати!) — а до свого городу вже й снаги нема. Ще в кого чоловік у хаті, то сяк-так. А як удовиця? От нема кому, та й що поробиш? А треба ж і картоплю посадити, і зелень... Бідкались ми, і ляялись, бува, та що з того. І от збирає наш Школа колгоспні збори — друга його весна була у нас — і заводить розмову про городи. Люди від несподіванки аж затетеріли, а тоді як знялося — мені треба, та мені треба, та мені... Вгамував усіх і план пропонує. Удовам та старим зорати тракторами. А вдасться, то й іншим, по черзі. Тут уже йому бригадири — а хто на трактора сяде? Коли це робити? І де ж ті люди в нас? Трактористи ледве колгоспне встигають орати. Одне слово, довгі були балачки. Андрій Адріанович закликав до порядку, мовляв, знайдемо й сили і час, як захочемо. І що ви думаєте? Поночі сам на трактора сідав, щоб оті городи людям зорати. Ну, такого вже від голови, знаєте, не чекали. Та й усі взялися гуртом і за колгоспне, і за своє. Дійшла черга і до менс. Ми, правда, половину скопали. Коли десь о десятій вечора заторохкотів біля хати трактор, Андрій Адріанович за

кермом. Уже мені й того досить, не дозволила орати. Ідїть, кажу, додому, на вас дивитись боляче, самі впораємось. І побережіть себе! Отак усі ми його оцінили. Оцінили.

Наприклад, хату собі в останню чергу звів. А при батьках жив і Павло з жінкою та дитинчам, тіснота. Певно ж, Андрієві дорікали. Та він — своє: «Коли в людей буде, тоді й нам». Але пройдїться по селу. Є хоч одна хата занедбана? Асфальтовані дороги! Для кіно нас знімали, іноземців водять... А колись такі страшні баюри були тут навесні та восени, що боже коханий, ні проїхати, ні пройти. Адріанович якось скликав людей та й питає: «У кого цілі чоботи гумові, взагалі, як у кого із взуттям?» Всі дивуються. А він тоді: «Скільки ми взуття зношуємо, якщо в селі такі вулиці?» Вивів людей мостити дороги. Пішли з кожного двору. Казав — держава йде нам назустріч, багато можна зробити при бажанні. Мусимо зробити. Це ж наше життя, життя наших дітей і онуків, Це наша Батьківщина! Якою її зробимо, такою й буде.

Багато він пережив, сердешний. Молодий ще був, коли вернувся, а сивий. Чуб буйний. Він завжди без кашкета — й узимку і влітку. Хіба що злива чи морози до тридцяти — щось там натягне.

Зараз із нашого села мало хто до міста перебирається. Сполучення добре й недалеко. А живемо, самі бачите, як! Заробити можна, як на заводах. Навіть з інших сіл просяться. Та не бере голова, мовляв, треба в себе працювати. Працювати треба... Цей чоловік уміє працювати! Та головне — уміє людину почути. Нащо вже усілякі є — той вип'є лишку, той язиком щось зайве ляпне, — а він з усіма мову знайде. І не те, що бояться його, а совісно перед ним, ніяково в очі дивитися.

Сяде отак та й розмовляє з тобою, як батько, кум твій чи сват... У селі кожну дитину знає, хрестини чи весілля, завжди його кличуть. Завжди завітає, чарку вип'є. Лишень одну. Це всі знають. Не сидїтиме довго — не втримаєш. Подякує і до роботи. На родину йому часу бракує. А родина гарна, дружна. Ще він до полювання охочий. З Павлом ходять. Ліси тут розлогі. Після полювання у нього й очі ніби світлішають. То й добре, знаходить собі розраду. А рушниць тих у нього! Старий вояка. Вже ми, коли прожили з ним років п'ять, тільки й молили бога, щоб не забрали його від нас. І правда — сватали його і в райком, і в міськком, і ще кудись... Але він наш. Сказав — з села нікуди. Я на своєму посту, сказав. Щось у житті треба зробити. Це він нам потім на зборах доповідав про своє рішення, і про те, що пропонували йому. Аякже, вивів госпо-

дарство, колгосп — мільйонер, голова — депутат, Герой. І ще знаєте, все по його вийшло. Всякого бувало: дають — те сій, того не сій, так сій, а не інакше. А він усе — на розмисл. І вчився. У сільськогосподарській академії вивчився, заочно. Знає, що й до чого. Було, що й до Москви їздив за правдою. І знайшов. А тоді минув час, і все вийшло, як задумав... Тут йому й усі почесті, а він — ні, каже, так люди вирішили. Я з людьми радився, люди знають. Воно то так. Та ось поруч, у сусідньому селі... До нас просяться, а ми — ні. Свое, кажемо, зробіть. Ой, не вмю я вам сказати про нього.

Ви ще поспитайте людей, вам розкажуть. Ще до Павла підіть, той усе знає, але він такий, що все — жартами, а щоб усерйоз, то рідко. Може, вам і вдасться. Пробуйте.

Тільки що вам скажу на останок. Пишіть, тільки ж дивіться. Бо ми нашого Андрія Адріановича в обиду не дамо. Вибачайте, що кажу так, але було вже. Колись, давненько вже, один приїжджав, розпитував про Школу, записував, ніби нічого чоловік, на перший погляд. А тоді написав у районній газеті — наш голова, мовляв, самодур, нікого не слухає, ні з ким не радиться, не виконує вказівок районного начальства і таке інше. Андрій Адріанович через ту статтю почорнів за один день. А ми ж бачимо, до чого воно: хочуть його скинути, забрати від нас.

Пішли ми тоді з Настею по хатах — що робити, питаємо людей. Та й вирішили — мусимо нашого Школу рятувати. Він за нас, а ми за нього. А я, між іншим, член партії, і орден маю «Знак Пошани». І знаю, що можна добитися правди, якщо її добиватися. Зібралось нас п'ятеро. Степан Матійко, Настин чоловік, бригадир, я і ще трое, поїхали в обком. Той, правда, що нас приймав, каже — ви що, воювати приїхали сюди? Чого так зайшлися? З вами ніхто, мовляв, воювати не збирається. І напирати на вас — теж. З'ясуємо разом — що й до чого.

А я тоді й сказала, що ми за правду, і її доб'ємось, і якщо нас не вислухають як слід, то ми до самого Кремля поїдемо, а таки свого доможемося. І що ви думаєте? Вислухали. Зрозуміли. В обласній газеті дали статтю проти тієї, що на Школу наклеп зводила. Ще, правда, комісія була обкомівська. Але ніхто нічого не приховував, у нас все як на долоні. Тепер за нього всі. Досвід переймають. На всю область чоловік. Та й у республіці помітний.

То ж дивіться, пишіть, як годиться. А головне, напишіть, що це людина великої душі. Для людей.

До табору рукою подати, кількасот метрів. За півгодини Андрій доповідатиме Массатові про все, що доручив їм зробити Центр. Про все, що відбувається в Сент-Етьєні, де сформувався їхній партизанський загін і з яким вони й далі тримають постійний зв'язок. Про все.

Але ж таки не про все.

Андрій на мить зупинився. Перш ніж вийти на розлогу галявину, окинув її сторожким оком і не відчув найменшої підозри до паркої літньої тиші лісу, помітно зм'якшеної буйною зеленню, в тіні якої він ішов уже кілька днів сам. Лише на галявинах спека по-справжньому давалася взнаки. Притулившись спиною до дерева, він заляк, заплющив очі, намагаючись увійти в лад із собою — не розумом, не думкою, яка безпорадно плуталася у лабіринті суперечливих побудов, а десь глибше, усім своїм еством, що так довго підкорялося йому, аж він зник до думки, що назавше опанував себе.

Спокій гірського лісу проймав його, але збунтовані почуття не підкорялися, найменша думка здіймала вир в його душі, і він дивився, не шукаючи нічого поглядом, спрямовуючи його вдалину, аби відвести думку, забутися. Дрібний, але швидкий шурхіт під деревом, на широкому пні, порослому мохом і травою, привернув його увагу. Сліпучо-зелена ящірка вигрівалася на сонці, майже не помітна серед зеленого моху. Але життя вирувало в ній, і навіть ласкаве проміння сонця не могло надовго втримати її від руху. Андрій невідступно дивився на неї, добре розгледів її, навіть сторожкі очі, під напівприкритими повіками — всього кілька кроків відділяли її від Андрія. Вона теж відчувала його присутність, може, тому й не затрималась тут довго — бо ще за мить ящірка легко ковзнула униз і зезла в гущавині трав. Але Андрій зрозумів. Зараз він зрозумів...

Спливали в пам'яті слова Пако, ота остання гостра розмова, після якої на зв'язок у Сент-Етьєн пішов він сам, а не Пако.

Це почалося давно. Після року перебування в таборі для переміщених осіб в Аржелесі вони втекли в Сент-Етьєн. На зв'язок з ним в Аржелес виходили Антуан і Сімон — французів згодом випустили з таборів і вони повернулися до родин. Антуан поїхав до матері в Сент-Етьєн і через місяць їх навідав. Потім їх навідав і Сімон, родина якого мешкала в Сент-Етьєні. Він увійшов у зв'язок з підпіллям. Ізабель теж була в Сент-Етьєні. Жінок випускали, якщо вони мали хоч якихось знайомих у Франції. Антуан ще в таборі заявив, що Ізабель — його

наречена. Вагітність Ізабель, що на той час стала вже зовсім помітною, позбавила зайвих запитань. Зараз у Збишека в Сент-Етьєні був син, якого він ще не бачив. Ізабель почувала себе добре.

Шахтарське містечко Сент-Етьєн і в часи німецької окупації було незрушне у своїх найкращих пролетарських традиціях. Німці шаленіли — в місті з'являлися антифашистські листівки, шахти працювали нерегулярно через саботажі, якісь невідомі роззброювали поліцію, пускали під укіс поїзди з озброєнням, продуктами, обмундируванням.

Два роки Андрій і Пако жили в підвалі в Антуана, який пішов працювати на шахту, лише інколи вони з'являлися в місті, здебільшого увечері, коли виходили на бойові операції.

Умови конспірації були дуже суворі, і з товаришами з іспанського загону вони бачилися в Сент-Етьєні лише кілька разів.

Усі жили в різних кінцях міста, брали участь в операціях за вказівками керівництва Центру. Тільки Антуан з матір'ю й Антуанова дівчина Полін були їхніми щоденними співрозмовниками. Та ще Мадлен і Женев'єва.

Батько Женев'єви, чоловік Мадлен, загинув в Іспанії ще 1937 року. Мадлен давно була членом Комуністичної партії і входила до керівництва руху Опору в Сент-Етьєні. Через неї Антуан і одержував завдання для себе, Андрія і Пако.

Мадлен тримала невеличку кравецьку майстерню, мешкаючи в сусідньому з Антуановим будинку. Це було зручне місце для зв'язку, в окупаційних властей не викликало підозри, що в будинку Мадлен з'являються різні люди. Приватна майстерня стала центром зв'язку.

Скільки часу провели вони у підвалі, обладнаному під житло, припавши до радіоприймача, ловлячи кожен звістку про події на фронтах! Скільки смутку завдавали їм повідомлення про успіхи фашистської армади, і яким щастям було почути, що фашистів зупинено на Волзі. Відтоді мужній голос радянського диктора раз по раз оголошував про нові й нові перемоги радянських військ.

Восени сорок другого року вони послали диверсійні дії у шахтах, пустили під укіс кілька поїздів — ось де став у пригоді Андрійів досвід і досвід його товаришів з мадрідської диверсійної групи. І тоді німці пішли на провокацію. Пасажирський поїзд Париж — Марсель (пам'ятаєш, Андрію, свою подорож до Іспанії?), був підірваний на шляху поміж Турню і Макон. Двісті п'ятдесят жертв. Багато поранених. По всій Франції розклеїли накази й оголошення окупаційних властей — це

справа рук бандитів, які називають себе рухом Опору! До уваги французьких громадян — кожен, хто повідомить про тих, хто тією чи іншою мірою допомагає бандитам... Гарантували солідну винагороду, закликали допомагати в дотриманні порядку у Франції.

В усіх містах Франції учасники руху Опору, поруч з фашистськими, розклеїли свої листівки, в яких спростовували цю фашистську провокацію. Друкували листівки в Ліоні. Два молодих шахтарі, зовсім юнаки, по вісімнадцять років, везли їх у Сент-Етьєн.

На мосту над Роною поїзд зупинили й почався масовий обшук. Фашисти знали, що шукають. Хлопців схопили. І хоч ніхто не міг довести, що багаж з листівками належав їм, обох привезли до Сент-Етьєна і взяли на суворий допит. Катівня займала кілька кімнат вокзального приміщення. Керівництво Опору знало, що хлопців піддали тортурам, добиваючись зізнання. Тої ночі ніхто не спав, невідомо було — що далі? Чи витримають? Якщо ні — фашисти, маючи цю ниточку, розплутають увесь клубок. І хоч обидва схоплені знали зовсім мало, та фашистам варто було знайти бодай що-небудь, і для населення — ось вони, бандити!

На другий день увечері Антуан прибіг, радісно схвильований.

— Усе гаразд. Їх випустили. Ледве живі, помордовані. Один зовсім без нігтів, а другий не може розігнути. Але хлопці мовчали, якби сказали хоч слово — їм кінець. А так — викинули на вулицю. Переконалися, що нічого не знають. Але вже за ними стежать. Пора в гори.

— Давно треба! — Андрій схопився з місця. — У Франції діє не один партизанський загін. Нас багато. І наших восьмеро, стрижень.

— Андре, ти ж знаєш, що ми виконуємо вказівки керівництва. Чекаємо наказу. Поки що, кажуть, ми потрібні тут. От побалакай з Мадлен...

Мадлен — невисока русокоса жінка. Хто б сказав, скільки їй років, якби не бачив її поряд з дочкою, схожою швидше на сестру? Найпривабливіше в Мадлен — це очі й руки. Жінка з глибокими розумними очима, сіровеликими краплинами, на дні яких таїлося і пережите горе, й щоденне напруження від підпільної роботи, і досвід партійця, і водночас щось напрочуд жіночне, щось таке, що можна побачити тільки в дуже розумної жінки, яка попри все зберігає в собі чарівність жіночності. Досить було її погляду, її владного, незважаючи на зворушливу м'якість інтонації, голосу.

— Не час, Андрію, от і все. Ми — комуністи, це партійна дисципліна. Ти, мабуть, знаєш, що це таке...

І Андрій згасав.

— Звичайно, Мадлен. Ти, як завжди, маєш рацію...

— Не я, Андрію. Партія. Я це кажу від імені партії...

Як ви зустріли 1943 рік? Новими листівками, двома поїздами, пушеними під укіс, новою зброєю, добутою у фашистів.

І новорічною вечіркою в Антуановому домі. За довгі роки це було чи не найкраще новорічне свято для тебе, Андрію. І для Пако, і для всіх інших.

Усе почалося саме тоді.

Пако йшов дев'ятнадцятий рік, Женев'еві сімнадцять.

Женев'ева мало схожа на матір. Біляве волосся, розсипане на плечах, темні густі брови й гарячі карі очі. Це Пако сказав: у неї якісь гарячі очі, у цієї Женев'єви, аж спалюють, коли дивиться...

Гай, гай, прийшла пора, щоб тебе спалили чийсь очі, брате, прийшли твої роки, тільки в лихий час. І зараз не до цього. Але вже скоро перемога. Фашистів б'ють. Радянська Армія тисне їх. Ми повинні докласти всіх зусиль, щоб допомогти їй. Ще рік чи й менше, і перемога відкриє перед тобою світ спокою і нормального життя...

— Швидше б уже, — сказав Пако. — Треба нам у гори, треба діяти активніше...

Ви говорили про це не вперше. Тільки цього разу не довго. Коли розпрощалися, ви з Пако зійшли до свого підвалу, але розмова була коротка. Кожен думав про своє. Не спалося. Й Андрій чув, вже добре пізнавши безсонні ночі, що й Пако не спить, про щось думкує, та не починав розмови, чекаючи від нього першого слова. Але Пако мовчав...

За місяць по радіо повідомили про повну поразку фашистських військ під Сталінградом. Це була перша велика поразка фашистів у цій війні. І це було справжнє свято. Тепер вірилося, що Англія й США нарешті відкриють Другий фронт й наступом з обох боків фашистів буде зметено.

Андрій тоді несамохіть замилювався парою — Женев'єва і Пако. Зовсім різні — вугільночорний Пако, різкий у жесті, дотепний, веселий, і неабиякий залицяльник, як з'ясувалось. І Женев'єва. Граційним порухом голови вона відкидала назад волосся, здавалося, вже свідомо своєї жіночності, що тільки-но пробивається в підлітка, уважно слухала Пако, трохи мружачи очі під довгими пухнастими віями, оті свої гарячі очі, й посміхалася, підхоплюючи на льоту блюдечко, яке, бурхливо жестикулюючи, Пако змахнув зі столу, або розтираючи руку, яку

він садонув гострим ліктем, зриваючись з місця, щоб запросити її до танцю. Так, щось у Пако з манерами не дуже, усміхався подумки Андрій. Але ж і гарний хлопець. Дівча, здається, закохалося.

Таки, закохалося.

Андрій переконався в цьому через кілька місяців. Хлопець почав знаходити сотні причин, аби вийти на вулицю і завжди повертався пізно, теж маючи стільки ж причин, щоб виправдатися.

Андрій спершу не звертав уваги, потім почав сердитися, потім вирішив приглянути за хлопцем.

З Антуанового підвалу було два виходи. Один — просто в кімнату, де спав Антуан, з лядою, що відчинялась під Антуановим ліжком, а другий вихід проробили недавно у двір, у невеличкий сад-городець, що межував з таким же, який належав Мадлен.

Пако сказав, що йде подихати повітрям у садок, щоб не заважати Андрієвим писанням. Андрій саме засів за зошит, у якому впродовж незаповнених нічим днів почав знову занотувати вірші. Андрій відчув неспокій цієї весни. Життя у підвалі почало його томити, йому не вистачало активної дії. Тиша наvertsала до спогадів, до задуми, завдавала болю.

Пако покрутився трохи, підійшов до Андрія, зазирнув у його зошит, сказав:

— Вибач, але це добре, що ти пишеш, ти ще будеш письменником, ось побачиш, ти мені потім перекладеш, добре?

— Добре,— відповів Андрій, згадавши, що Пако це вже казав не раз, виходячи кудись, але досі жодного разу так і не поцікавився Андрієвими віршами. Деколи вони розмовляли в садку з Антуаном, іноді утрюх з Женев'евою. Андрієві це сподобалося. Не можна, щоб юнак сидів отак замкнутий, без спілкування з ровесниками.

Але зараз, коли Пако вийшов, Андрієві вже ніщо не йшло до голови, щось йому муляло. Мент повагавшись, він вийшов з підвалу, і, намагаючись не збудити листу під ногами, рушив у глибину саду.

Він ледь не наткнувся на них і злякано відсахнувся, невідомо чого більше лякаючись — чи того, що вони його помітять, чи того, що побачив, чи биття власного серця, що закалатало так голосно, що, здавалося, його почують і вони.

Пако і Женев'ева стояли під кронастою вишнею, що росла на межі садків. Повний місяць яскраво освітлював садок, і хоч ті двоє стояли під деревом, їх було добре видно, власне, видно було тільки профіль Пако, його руки і вуста, що тяглися до

дівчини в жагучому поцілункові, його руки з довгими тонкими пальцями, що пестили її волосся з якоюсь тремтливою ніжністю. Андрій не бачив його очей, але уявляв їх, напівзаплющеними в солодкому стремлінні до коханої, в заглибленні в іншу душу. Андрій стояв мить, не в силі поворухнутися, не в силі відірватися від цього видовища, відчуваючи і сором за мимовільне підглядання, і щось схоже на образу, бо від нього таїлися, й навіть ревності. Ось чому Пако так довго спить уранці, прокидається з очима, задивленими в себе. Ось чому тривожно Андрієві цієї весни, бо щось відходить від нього зі зрілістю Пако, з його часом, який для Андрія вже давно минув і ніколи не повернеться.

Андрій удав, що спить, коли Пако вернувся пізно вночі. Але заснути не міг. Вир почуттів, плутанина думок. А Пако одразу ж заснув, тільки-но торкнувшись подушки. Щось говорив уві сні. Андрій прислухався. Пако говорив по-французькому. Женев'єва.

Як бути?

Хотів поговорити з Пако, але не міг знайти потрібних слів і наступного ранку тільки дивився на нього, ніби вивчаючи, й помічав нові й нові риси. Пако оформлювався як чоловік — зі своїм характером, зі своїми власними рисами. Він, мабуть, ставав зараз схожий на батька, якого Андрій не знав. А потім, він став чоловіком. Це вже не підліток з юначими пристрастями, а чоловік. Андрій дивився на нього і думав: це я був таким, коли покохав Марію-Терезу...

— Чого ти на мене так дивишся? — спитав Пако.

— Просто дивлюся.

— Ні, якимось не так. Ти дивишся на мене інакше, ніж завжди.

Що трапилось?

— Нічого не трапилось. Не знаю. А хіба щось трапилось?

— Нічого, — сказав Пако і підібгав губи. — Нічого, то й нічого.

Увечері він знову зібрався у садок. Покурити і подейтати в Антуаном.

— Я теж через хвилинку вийду, — сказав Андрій, лаючи себе в душі за це, і все ж несилий відмовити собі в бажанні розкрити Пако перед ним самим.

— Дуже добре, — сказав Пако. — Треба частіше виходити на повітря. Бо ми тут у підвалі засохнемо.

У садку їх справді чекав Антуан. Годинку побалакали, та розмова не клеїлась, і Андрій вернувся в підземелля, узявся до свого зошита. Але небавом встав і знову вийшов у двір. Помітив лише, як Антуан шаснув з-під вишні до саду Мадлен,

швидко вернувся, щось сказав Пако, який сидів на лавці в глибині саду, поплескав його по плечу й подався до себе на гору. За мить у нижньому поверсі будинку Мадлен рипнули двері й Андрій упізнав Женев'єву, яка теж майнула до лазу в паркані. Пако вже був там.

Андрій повернувся в підвал. Отже, Антуан знає. Але чому Пако ховається від мене, навіщо вся ця гра?

Останні дні Пако нервував, суперечки виникали через дрібниці, й Андрій зрозумів — Пако здогадується, що він знає про все. І сказав.

— Я знаю все, Пако. Навіщо ти мене обманюєш? Ти зраджуєш мою віру в тебе, розумієш, ми були одне, а тепер нас двоє. Якщо ти не довіряєш мені, значить, відокремлюєшся...

— Я знаю, що тобі все відомо,— сказав Пако.— Ще відтоді, коли ти підглядав за нами, а на другий день дивився отак на мене. Я бачив тебе, коли ти надзирає за нами. Я ще тоді чекав цієї розмови. Ти мовчав, а наступного вечора знову пішов підглядати. Це, по-твоему, чесно?

Розмова була не з приємних. Вони ще ніколи так не говорили. Пако сказав:

— Це безглуздя вважати, що раз війна, то нічого не можна. Це абсолютне безглуздя, бо ми завтра можемо загинути. Ти любив мою сестру, коли тобі було стільки ж років, як і мені. Серед війни. А якби не було цього, ви б не знайшли чогось дорогого — і ти, і вона. А вона загинула, переживши велику любов, ти... ти... і я... Я люблю її,— сказав Пако.— Розумієш, люблю! От і все. Я дорослий чоловік, і те, що ми брати, не дає тобі права наказувати мені — любити мені дівчину чи ні. І взагалі, облиш керувати в кожній дрібниці. Коли ти командир, то командуй, а коли брат, то не зачіпай мене зараз, розумієш...

— Розумію,— сказав Андрій.— Розумію. На все твоє право. Як знаєш. Тільки нащо ти крився від мене?

— Бо ти б сказав, що не треба, знайшов би тисячу причин, доводів, принципів. А я люблю її — от і все!

— Люби,— сказав Андрій.— Вона дуже мила дівчина. Люби її. Тільки ще триває війна. Подивися на мене. І пам'ятай, що таке може трапитися і з вами. Закохані не бачать небезпеки, і тому найбільша загроза в підпільній діяльності — це закоханий, бо якщо схоплять його кохану...

— Досить,— сказав Пако,— з мене досить. Я це знаю, і з мене досить. Облиш мене.

Минуло кілька днів. Розмови велися короткі й лише принагідні. Пако щезав вечорами і часто приходив аж під ранок.

Андрій мовчав, занурювався у свій зошит, слухав радіо, готував тексти листівок.

Якось Антуан повернувся з роботи трохи раніше і зразу ж зійшов у підвал.

— Незабаром операція. На Вольського. Будуть ще двоє наших, я і ви. П'ятеро. Ти, Андрію, за старшого. Мадлен повідомить деталі. Вона прийде згодом.

Яків Вольський — відомий «спеціаліст» по виявленню євреїв і видачі їх німецьким окупаційним властям. Кажали, що на його совісті кілька тисяч чоловік і що одержував він за це величезні гроші. Вирішено було скарати його саме в центрі міста, щоб труп уранці побачили всі.

— Він озброєний,— попередила Мадлен,— і дуже сторожкий. Зважте на це, хлопці. Щосуботи він сидить у кафе...

Мали ще день на обдумування плану. Мадлен пішла, а розмова точилася далі. Збуджена й напружена. Потім Антуан прощався, Андрій і Пако ще обмірковували хід операції і раптом обоє зупинилися, замовкли. Напруга спала.

— Ти дурний, Андрію. Ні, це я дурний, звичайно. Ти ж знаєш, як я тебе люблю, і все ти знаєш. І мене ти знаєш. І тепер ти бачиш, що я люблю цю дівчину. Я не думав, що так вийде. Все те, що ти казав, правда, але я люблю її і вона любить мене. І це вже наше.

— Ти відійшов від мене, Пако, за ці дні. Ти є, але тебе й нема. Тому я так це сприйняв, зрозумій. Ти був тут, і раптом тебе немає. Це попри все, що я казав. Але ти правий — це твоє життя, є якийсь закон, якому ми непідвладні. Це твоя пора, ваша пора.

— Андрію, наша це пора. Не кажи — ваша, це наша пора, наш час. Наш спільний час.

— Може, й так,— сказав Андрій.— Може, й так.

Тіло Вольського залишили біля міської управи. Їм пощастило. Лив дощ і перехожих на вулиці увечері було небагато. Двоє хлопців, які входили до складу оперативної групи на чолі з Андрієм, прийшли з шахти до Антуана після зміни. Антуан познайомив їх з Андрієм і Пако. Михайло Зеленюк — кременезний, широколиций галичанин з вольовим підборіддям, виріс у Франції, закінчив недавно гімназію, батьки подалися у пошуках заробітку на французькі шахти ще в двадцяті роки. Самі з-під Стрия.

— Тут у нас чимало українців. Серед них комуністи, в Іспанії воювали. Це ми з Чеськом ще замалі тоді були, а то б...

Та є в нашій еміграції й такі, що комуністів ненавидять люто... А все ж такого мерзотника, як цей Вольський, нема. І я тому пішов, коли стало питання про його знищення.

Його приятель — високий, худорлявий Чеслав Леєк. Мовчазний поляк, теж емігрант, Михайлів одноліток. Нерозлучні з дитинства.

— У нас свої рахунки з фашистами,— каже Чеслав, і м'язи на його обличчі тугішають.— Он у Михася, погляньте...

Михайло усміхається. Усмішка торкається тільки губ, а очі суворі. Він простягає руки до Андрія. На пальцях зірвані нігті, ледве почали рости нові.

— Це вони,— каже Антуан.— Це вони, я розповідав, отоді їздили за листівками до Ліона.

— Чесько висів на ланцюгах голий цілу добу, до стелі підвісили. Час від часу відро води виллють, опритомніє, допитують. Мовчить. Тоді нагайкою, по чому попало. Знепритомніє — знову води. Коли нас випустили, я його ледве доволік.

Чеслав мовчить і хмуриється.

— Зі мною — інтелігентно,— веде Михайло.— Посадили, руки на стіл, запитання — і голка під ніготь, або молотком, щипцями. Одне слово, дуже були винахідливі, лиш я не все пам'ятаю.

— Отож,— несподівано перебив його Чеслав.— Ще невідомо, хто кого допровадив додому...

— Та ми живемо поруч,— усміхнувся Михайло.— Яка різниця. Вибралися — і то добре...

Ім було по дев'ятнадцять років. Однолітки Пако й Антуана, Андрій серед них найстарший.

Вольський устиг вихопити револьвер, але вони скрутили «спеціаліста», затиснули йому рота кляпом.

Через хвилину тіло Вольського лежало на асфальті проти ратуші.

Хлопці розбіглися по домівках. А на ранок у підвалі з'явилася стривожена Мадлен.

— Збирайтесь хутенько. У місті поголовні обшуки. І в першу чергу перевіряють усіх підозрілих. Антуан повернувся з Іспанії, цілком можливо, що й сюди зазирнуть. Усі речі — в будинок. На нари — мішки з картоплею. Щоб живим духом тут не пахло. Обидва перебирайтеся на кілька днів на різні квартири. Женев'єва вас одведе. Якщо все минеться, за три-чотири дні повернетесь до Антуана.

Андрій ішов з Женев'євою по вулиці Жаргаль, піднявши комір куртки й опустивши погляд униз, лише час від часу позираючи на милу юну супутницю, що тримала його під руку,

прибравши вигляду щонайменше нареченої, яка пишається своїм кавалером.

Ось вона яка, доля мого Пако, думав Андрій, яке чудове юне створіння, скільки в ній зворушливої грації і тепла, скільки в ній... Навіть забракло слів, щоб осмислити почування, які викликала зараз у нього Женев'єва. Про Пако не говорили, ніби ця тема була забороненою, хоч Андрій розумів, що Женев'єва знає, що відбувається.

Якийсь час вони йшли мовчки, і німий діалог вихрив поміж ними.

«Він мій,— казала Женев'єва, він мій».— «Звичайно,— одрікав Андрій,— звичайно твій, але ж і мій. Мій брат. Він так здавна зі мною, так довго, що не може не бути моїм».— «Нехай так, але то було давно, а зараз інше, зараз наше життя, наш час, і нині він мій, Андрію, і я його».

Що можна відповісти на таке, що можна сказати у відповідь на щире почуття, на юну любов, яка тільки-но розцвіла і якій немає меж, немає війни, немає ніяких бар'єрів, а є тільки одне людське право — любити того, кого любиш.

— Бережіться, Женев'єво,— раптом сказав він,— бережіться.— І ти, і Пако. Дуже прошу тебе, будь уважна. Пако нестримний. Бережіться.

У її гарячих очах засвітилися справжні щирі вогники вдячності, розуміння.

— Обов'язково! Я буду уважна, Андрію, все буде гаразд!

Вона немовби хотіла ще щось сказати, але вже прийшли, стояли перед будинком, і господар, чекаючи їх, задалегідь прочинив двері.

— Добрий день, заходьте, будь ласка!

Андрій ступив уперед, і Женев'єва, легенько усміхнувшись йому на прощання, заквапилася назад, підборчики її тоненько цокотіли вулицею, коли Андрій вітався з господарем, і ще якусь мить в Андрієвих вухах одлунював їхній звук і даленів у часі й відстані.

Минуло кілька днів. Якось увечері прийшов Антуан і одвів Андрія знову до себе. Обшук у нього був, але поверховий, фашисти нічого не помітили, отже, небезпека минула. Однак керівництво підпілля вважає за доцільне усю Андрієву групу переправити до партизанського загону, який уже розпочав бойові операції. Так що готуйтесь. Буде наказ.

— Пако вже у нас,— ніби випереджаючи запитання, сказав Антуан.— Я думав, вони заберуть тебе ще вчора, але забарилась... Ну й...

Хвиля підозри, яка перейшла в образу. Отже, Пако тут відчужора. А його притримали. Щоб не заважав.

Пако не було в підвалі, коли Андрій повернувся. Роззирнувшись, він одразу метнув оком на дошані нари, де він і Пако спали. Дбайливо застелені жіночою рукою. І десь йому згіркло на душі. Отже, він зараз тут зайвий. На жаль, немає вибору, але він — зайвий. Особиста образа дратувала його, але він не міг її подолати.

Зайшов Пако і радісно кинувся до Андрія.

— Ну, як ти? Все гаразд?

— Все гаразд. А в тебе?

— І в мене.

— Ти знаєш, що через кілька днів ми переходимо до партизанського заgonу?

— Ні. Тобто як? Через кілька днів? — Пако змінився на обличчі, помітно було, що в ньому боролися суперечливі почуття.

— Ти не радієш? Ми ж так віддавна цього прагнули.

— Радію, звичайно. Але ж ти знаєш, Андрію...

— Я знаю. Знаю й те, що міг бути тут ще вчора, але ви вирішили інакше. Ти і вона. Чи не так?

Пако змовчав, лиш позирнув на Андрія, тоді ліг на нари й відвернувся до стіни.

Він вийшов до саду увечері, але швидко повернувся, ліг і мовчки дивився в стелю. Потім слухали радіо. Події на фронтах були дедалі втішніші. Почали визволяти Україну, прорвано блокаду Ленінграда, визволено Північний Кавказ.

— А я вже хочу воювати як солдат,— сказав Андрій.— Ми й тут приносили чимало користі. Але я відчуваю спрагу за відкритим боєм...

— Андрію, ми завжди були поруч. Будемо й тепер. І завжди. Ти ж знаєш...

— Я знаю. А от чи знаєш ти? Ти ще й себе самого не знаєш. Ти ще живеш імпульсами, настроями, а собою не володієш...

— Лягаймо спати,— сказав Пако.

Вони прокинулися пізно, бо спали, немовби після довгого походу, як тоді, коли повертались у Мадрид з нічних вилазок. Їх розбудив умовний постук. Андрій похапцем одягнувся і, піднявшись сходами, одімкнув ляду.

Це Мадлен.

— Андрію, вийди нагору. Треба поговорити.

Мадлен передала Андрієві план, за яким його група повинна з'єднатися з партизанським загоном.

— Командира звать Массат. Це прізвисько. В умовах конспірації кожен повинен його мати. Справжніх імен не вживати. Так що обдумай це, уважно вивчи план, а потім, перед відходом з Сент-Етьєна знищи. Це буде післязавтра. Командир загону — француз, колишній льотчик. Воював в Іспанії у складі ескадрильї Андре. Сподіваюсь, що ви порозумієтесь.

Вона замовкла на мить, тоді легким жестом поправила зачіску.

— Ще одне. Андрію, твій брат...

Серце Андрія закалатало.

— Я знаю...

— Я не про це, Андрію. Час любити в кожного свій, і нехай собі... Він дуже симпатичний, твій Пако. Я не про це... Справа ось яка. Обшук у будинку Антуана був того ж дня, коли ви пішли звідси. Отже, вибралися вчасно. Керівництво вирішило на всякий випадок протримати вас на інших квартирах ще кілька днів. Вас попередили про це.

— Так.

— Але Пако повернувся того ж дня вночі. Навіть Антуан не знав. Це Женев'єва... Я вже мала з нею розмову. Але ж вона ще зовсім мала, а в Пако — досвід війни. Військова і партійна дисципліна. Вони не виконали наказ командування.

Пако і Женев'єві винесли догану.

Минуло кілька тижнів. Андрій і його товариші почали звикати до партизанського життя, до розпорядку й дисципліни, брали участь у кількох нападах на німецькі обози і на петенівську поліцію.

Пако, однак, з кожним днем хмурнішав, заглиблювався в себе, відмовчувався, хоч про його кохання вже знали в загоні. І раз у раз товариші кпили з нього. Оживав Пако тільки тоді, коли планувалась якась операція. Тут він був перший, завжди рвався у найнебезпечніші місця, і одного разу Андрій сказав йому:

— Дівчина тебе чекає і хоче бачити живим, а не мертвим. Не кажучи вже про деяких інших твоїх близьких.

Пако тільки зиркнув спідлоба на Андрія і відвернувся. А тоді усміхнувся і обняв його за плечі.

— Ти правий. Але я пам'ятаю про вас. Я просто відчуваю, де мені вдасться і тому трохи отак... Але я не буду... Вибач...

Женев'єва з'явилась у таборі несподівано. Вона приїхала на велосипеді, і перший побачив її Сато, який не був з нею знайомий.

Дівчина запитала, де командир, але Массат десь відійшов, і коли вона спитала про Омбре, Сато радісно засміявся і сказав:

— Я знаю, ви — Женев'єва.— І заволав: — Пако! Пако, сюди! Швидше!

Пако з'явився, коли навколо дівчини вже зібрався гурт партизанів, і вона трохи сором'язливо відбивалась від їхніх жартів і залицянь. Андрій уже поговорив з дівчиною, і коли помітив, що підходить Пако, замовк. Змовкли й інші і розступилися, утворюючи щось на зразок коридора до Женев'єви й Пако.

Пако йшов, як загіпнотизований, не зводячи з неї погляду, не звертаючи уваги на присутніх, і жарти замирили на вустах партизанів, обличчя серйознішали. А він ішов і йшов, не поспішав, довго йшов, хоч погляди їхні давно зустрілися, хоч подумки вони вже давно злилися в обіймах, змучені спрагою довгого чекання, а довкола був великий партизанський табір, кількадесят чоловік, а ще далі, довкруг,— шаленіла війна.

— Ходімо, хлопці,— сказав Андрій, коли Пако підійшов до Женев'єви і мовчки дивився їй в очі.— Ходімо.— І горло в Андрія перехопило, бо це було те, що... давно колись на пшеничному полі під Мадридом, це було те, що для нього минуло, минуло...— Ходімо, хлопці!

Женев'єва пробула в таборі два дні й мусила повертатися в Сент-Етьєн. Пако попросив дозволу її провести. Массат усміхнувся, дивлячись на них обох, усі посміхалися, проводжаючи поглядами Женев'єву і Пако. В таборі було свято, і вони були його королями.

Женев'єва і Пако вийшли з табору вранці. Пако не з'явився ні через годину, ні через дві, ні увечері. Андрій не знаходив собі місця. Потрапив у засідку — билась єдина думка. Потрапив у засідку, десь скочив на німців. При зброї — які розмови — все зрозуміло. Пішов до Массата за дозволом шукати Пако.

— Зачекаємо,— сказав Массат.— До ранку зачекаємо, Омбре.— Поночі нічого не з'ясуєш. А ці закохані... Одне слово, все може бути. Вранці підеш. Ти і Жане.

Жане — підпільне прізвисько Збишека, Спати Андрій не лягав.

Пако придибав над ранок утомлений, напружений, але внутрішньо спокійний.

Андрій лише глянув на нього — і все зрозумів.

— Ти знов! — йому бракло слів.— Тут переполох. Усі думають, що ти потрапив фашистам у лапи, що тебе вбито! А я? Що я думаю? Що я почуваю, сучий ти сину?!

— Я не міг. Я мусив провести її додому.

— Ти був у Сент-Етьєні?

— Ну... не зовсім... але...

Андрій сплюнув і відвернувся.

— Будеш сам пояснювати Массатові. Ти боєць, а не шмаркате хлопчєня. Хто тобі тут був на заваді? Любиєся. Але є дисципліна. Ти здавався дорослішим, коли був молодший. А зараз — настрої змушують тебе забути про обов'язок. Ти розумієш, що міг накликати на неї біду своєю «охороною»? Вона — дівча, мало де може блукати і чому. А ти при зброї — і з нею, один погляд і все зрозуміло...

— Андрію...

— Забирайся геть!

Массат говорив чітко й категорично. Його всі любили і слухалиєся з першого слова. Високий, чорнявий, з тонким орлиним профілем, Массат швидше нагадував кіноактора, хоч не було в ньому найменшого накипу манірності чи самомилування. Він у всьому був природний: у діях, у рухах, у наказах і рішеннях. Йому хотілось вірити. Йому вірили.

— Наступного разу, коли зв'язківець прибуде у табір, Пако звідси ні на крок — це перше. Друге. Нам необхідно послати і свого зв'язківця в Сент-Етьєн, і зрозуміла річ, я хотів доручити це як постійне завдання Пако. Відміняється. Пако в Сент-Етьєн не піде, доки не доведе, що розуміє дисципліну. Все.

Пако мовчав. Минуло два тижні. В Сент-Етьєн ходив Збишек. Повернувся. Приніє для Пако листа. Андрій усміхнувся, дивлячись, як заєяв його брат, удивляючись в сторінки з шкільного зошита, списані дрібнєньким дівочим почерком. На доброго півзошита лист.

Пако носився з ним весь день. Настрій у нього був чудовий, і коли Сато під час вечері, розпливаючись у широкій посмішці, запитав: «Пако, ти, здається, вивчаєш напам'ять шкільний твір на тему вільного кохання?» — Пако не образився й не огризнувся, як деколи на під'юджування товаришів, лише підвів голову і сказав:

— Таки вивчаю напам'ять. Бо твір чудовий.

Увечері він знову узявся перечитувати листа, а тоді обернувся до Андрія, який саме лаштувався спати і запропонував:

— Хочеш прочитати, що вона пише?

— Не боїєся? Не шкодуєш таїни?

— Читай, читай! Я хочу, щоб ти знав. Щоб ти знав усе. Читай.

Що нам промовляють слова кохання, сказані комусь? Що ми розуміємо в нюансах чужих почуттів, у глибинах мук і радостей, сумнівів і осяянь, які бринять у кожному слові коханої людини, у кожній літері, виведеній пальцями, крізь які говорять душа, пристрасть, зваба і чекання?

Лист був простий і гарний, наївний і прекрасний. Як усі листи про кохання.

Наступного разу в Сент-Етьєн Массат послав Андрія. Звідти зв'язківця чекали кілька днів, але ніхто не приходив. Дозори повідомили про пересування німецьких військ, про посилений рух на дорогах, який мав щось означати. Треба було діяти, а з Центру не надходило ніяких вказівок. Андрій ішов з конкретними відомостями і пропозиціями загону щодо великої операції. Пако зітхнув, коли Андрій сказав, що збирається до Сент-Етьєна, але не промовив нічого і сів писати листа. Кілька разів він рвав написане на клапті і починав знову, доки Андрій не зрозумів, що по-французькому Пако просто не може правильно написати.

— Слухай, малий, ти напиши по-іспанськи, а я тобі перекладу, якщо не соромишся мене.

— Тебе?

Лист написали. Причепурений Андрій сів на машину — тепер у загоні мали дві вантажні й «сітроен», — і хлопці довели його до Фірміні, де він пересів у рейсовий автобус до Сент-Етьєна.

До міста добрався під вечір. Проїшов на знайому, вже навіть рідну вуличку, де стояли поруч будинки Антуана і Мадлен, але, крадькома позираючи на них, проминув обидва повільною ходю байдужого. Нічого підозрілого не помітив, та водночас — жодних ознак життя в обох будинках. Стало тривожно. Чому так тихо? Де вони? Що трапилось? Вирішив зачекати присмерків, а тоді прийти ще раз.

Ішов вузенькими вуличками шахтарського містечка молодик середнього зросту у добротному сірому костюмі, в начищених черевяках, гладенько поголений, тримаючи в руці букетик польових квітів. Легенький вітерець куйовдив його хвилястий темний чуб, і він час від часу зупинявся, витягав дзеркальце і старанно зачісував волосся, хоч через мить вітер знову розмітав йому чуприну.

У дзеркальце бачив, що за ним ніби не стежать, і все ж допевнювався ще кілька разів, і лише в сутінках, проходячи знову знайомою вуличкою, швидко прошмигнув у двір Мадлен. На нижньому поверсі світилося віконце. Намагаючись не порушити тиші, Андрій підкрався до вікна й зазірнув досере-

дини. Мадлен стояла перед дзеркалом, розпустивши волосся, завжди зібране в тугий вузол, і розчісувала його. Вона була у легенькому халаті, й Андрій не впізнавав її, завжди таку стриману, врівноважену, чия жіночність ледь пробивалася крізь завісу її поважності чи, може, крізь відповідальність за все, що вона робила в підпіллі. Андрій легенько постукав у шибку.

Мадлен злякано озирнулася, мить вдивлялася у постать за склом, не пізнаючи Андрія, а тоді обличчя її проясніло, і вона майже підбігла до вікна.

— Андре, заходь, чого ти там стоїш?

З'ясувалося, що Женев'єва сьогодні вранці пішла на зв'язок у загін Массата.

Андрій усміхнувся, уявивши собі, що десь зараз Пако зустрічається з Женев'євою, і Мадлен, помітивши його усмішку, й собі усміхнулася.

— Мабуть, уже прибула. Вона вийшла удосвіта. Ситуація в місті напружена, усіх підозрілих затримують, шпики на кожному кроці, німці лютують, бо підпілля дедалі більше їм дошкуляє. А вони ж відступають і відступають там, на сході. Нам стало відомо, що незабаром фашисти почнуть виводити усі свої частини з навколишніх містечок, щоб у Ліоні зібрати їх у велику ударну групу, яка має підтримати німецькі війська на східному фронті. А може, вони готуються й до західного...

— Цей західний фронт...— Андрій нахмурився,— скільки вони можуть тягти! Це ж просто підло. Вичікують, доки Радянська Армія вкрай виснажиться. А може, сумніваються — хто візьме гору. От з тим і будуть...

— У нас є відомості, що американці й англійці ось-ось висадять десант саме тут, у Франції. Уявляєш, як зараз важливо відтягти на себе їхні сили... Про план перегрупування фашистів у Ліоні ми довідалися докладніше тільки вчора. Чекали, доки не з'ясувалося, що і до чого. Тому й не посилали зв'язкового. Ви з Женев'євою розминулися, а вийшли водночас...

Андрій вечеряв. Розмова перебігала жваво, і йому здавалося, що він ніколи по-справжньому не бачив Мадлен. Завжди серйозна, стримана, одна з керівників підпілля в Сент-Етьєні. вона зараз була просто жінкою, якій уже котилося під сорок, трохи втомлена і звано-жіночна. Вона випромінювала дивну м'якість, подеколи навіть мрійливу лагідність... Може, це все її халатик і незвична зачіска?.. У хаті було чисто і затишно, а вона ж ще й працювала на свою кравецьку майстереньку, мусила шити щодня, вести господарство. І при цьому відповідати за долі сотень людей, зв'язаних з нею підпіллям.

— Тобі доведеться зачекати тут певний час, доки не з'ясуємо ситуацію в місті. Бо зараз перший-ліпший шпик має право зажадати від тебе документів, тільки-но майне в нього тінь підозри. І все тоді. Виберемо час, коли тобі повертатись. А поки що пересидиш тут. У мене теж були обшуки, Андрію. Вже двічі. Хоч нібито власті переконані, що я дбаю лишень про заробіток. Ця моя майстеренька добре прикриває мене. І все ж я знаю, завжди ходимо по лезу...

Постелила Андрієві в кімнаті Женев'єви. Андрій тут був уперше. Затишок дівочої кімнати вразив його. Хоч усе було ніби й звичайним. Поштівки з квітами. Вирізки з якогось журналу із краєвидами африканських джунглів і екзотичними звірами. Вишивані подушечки, фіранки на вікні, помережані старанно, але не досить вправною рукою. Нічого надзвичайного, і все ж таки, Андрій вдивлявся у те, що складало внутрішнє життя цієї кімнати з якоюсь особливою увагою. Скрізь він бачив тут Женев'єву. А за нею — Пако. Пако бував тут часто. Пако знав цю кімнату добре, дуже добре. Пако жив цією атмосферою, цією дівчиною. Ось вона яка, думав Андрій...

— Не знаю, чи буде тобі тут зручно, але ця софа розкладна, вона досить широка.

Мадлен розстелила постіль, принесла води у довгошийому глекові синього фаянсу з химерним азіатським малюнком і срібною ручкою. На таці, поруч з глеком, така ж чашка.

«Гарно»,— подумав Андрій і сказав:

— Який цікавий краєвид на цьому глекові. Такі ніжні кольори. Бамбукові зарослі, птахи. Навіть пити з такого приємно...

— Колись надибала в Ліоні — дуже сподобався малюнок. Давно. Ще до війни. Якось вціліло й досі. Ну що ж, на добраніч, Андрію!

Вона повернулася, щоб вийти, але в її рухах проступала якась непевність, щось вона хотіла ніби сказати...

— Мадлен, зачекай хвилинку. Якщо ти не дуже хочеш спати, давай трохи порозмовляємо...

Вона усміхнулася, і він побачив у її усмішці радість, справдження очікуваного, вона не хотіла лишати його, їй, певне, було самотньо у великому будинку без доньки, їй було самотньо... Мадлен дивилася на Андрія, і усмішка її раптом збентежила його, захвилювала, серце забилося, щось схоже на страх поїняло його.

Але то був не страх, то було розуміння неминучого плину подій, невідворотності того, що мало статися, раптове осягнення неунікненності розвитку цих взаємин; давно вже це

існувало в ньому, в ній, у всьому, що пропонував їм зараз час, небезпека, життя... Острах народжувався тільки від сумніву, тільки з почуття власної поразки перед життям, багаторічним самообмеженням, відмовою од себе, категоричністю, що зараз виявилась несподівано позірною, умовною, може, й не виправданою...

Андрій стояв посеред кімнати, тримаючи за лікоть Мадлен. Він торкнувся її майже в ту мить, коли попросив не йти, але, здавалося, минуло багато часу, поки його пальці відчували тепло її руки, і вона, усміхаючись, повернулась до нього, ще мить вдивляючись у його очі, а тоді, не віднімаючи руки, наблизилась до нього, і Андрієва рука на її лікті вже напівобняла Мадлен, він теж не одпустив руку, вже не міг одпустити, вже ним рухали інші сили...

— Мадлен...

— Андрію...

Це не я — це хтось інший, я пливу в минуле, в майбутнє, своє чи її, у життя чи в смерть... Куди я пливу у безмежному морі пристрасті, у цьому океані жаги, куди викидає мене оцим шаленим вулканом невтоленого мого ества, час злютовується в єдиний клубок, у вузол — сьогодні, вчора, завтра, зараз, завжди... Я — човен, що потрапив у стрімку течію, з якої вже несила вирватися, і солодко піддається безмежжю хвиль могутньої ріки, ріки життя, ймення якої жінка, жіночність, володіння і віддавання, знаходження і втрата, я зник, мене немає, це вже не я...

— Я все розумію, Андрію, я все розумію. Ми ніби два острови на бистрині життя, що їх примхлива доля звела разом. І все ж ми не просто порошок, гнані вітрами, Андрію, ми люди, ми мислимо і відчуваємо, шукаємо, прагнемо одне одного, намагаємось побачити того, хто стає з нами поруч, і врешті стається з нами те, що й мало трапитись... Часто не бачимо, не розуміємо, не відаємо, що пошукуване — поряд з нами, лиш треба ширше подивитись, розкрити очі й побачити його, простягнути руку, доторкнутися...

Мадлен замовкла, але Андрій відчував, що сказати їй хотілося більше, щось нуртувало в ній глибинніше, щось рвалося зсередины у неї, і вона ніби тамувала цей настрій, вагалася, прагнула розкрити себе і боялася. Себе? Чи його розуміння, його сприйняття, його ставлення до неї? Він провів рукою уздовж її розпущеного хвилястого волосся, ще раз і ще раз. Не мовив нічого, але мовчки, ніби обіцяв їй зрозуміти, чекав її подальших слів. Якийсь час панувала тиша, і врешті Мадлен заговорила знову.

— Жіночий час мій минає, Андрію, важко про це говорити, але так, минає... Уже багато років тільки Женев'єва — мое особисте життя. Усе віддаю я справі, за яку ми боремося, глибоко вірю у цю боротьбу. Тільки Женев'єва в мене — мое особисте. А все ж у жінці живе жінка, хоча б які лихі часи були, — я глибоко чую це, особливо зараз, Андрію! Ти для мене свіжий подих повітря серед чаду війни, серед постійних напружень, коли усі сили віддані боротьбі, ти — боже милосердя, мій нетривкий рятунок у цьому вирвищі, ти мое «зараз», у якого не може бути «завтра», бо мій час вже лічиться тільки на «сьогодні», на це саме «зараз», «нині», «тепер»... Раніше мені теж здавалося, що, коли довкола війна, коли ми стаємо у лави бійців за велику нашу справу, то не маємо права на особисті почуття... Але ж, Андрію, без цих почуттів ми втрачаємо у собі щось справді людське, а відтак це не може не позначитися і на нашій боротьбі... Мені бракує слів, щоб пояснити це... Але я глибоко переконана, людина повинна жити, завжди випроставшись на повен зріст... Тоді вона бачить більше і більше може...

Чому після такої гострої насолоди так важко тверезіє розум, так плутаються думки, пам'ять і сьогодення, сумнів і біль, відчуття втрати чогось важливого і... полегшення від цієї втрати? Вона все знала про мене і Пако, а що я знаю про неї? Хоч ми знайомі майже п'ять років... Чоловік Мадлен загинув в Іспанії, бійцем Інтербригади, ще у тридцять сьомому під Уескою. На великому фото у вітальні — усміхнений світловолосий молодик, батько Женев'єви.

Що вона відчуває зараз, Мадлен? Але ж у неї було своє родинне вогнище, була Женев'єва... А у мене? Все щезло. Порожнеча, жодного сліду на тій вулиці, лиш невиразне відлуння, лише спогад про те, що могло б відбутися. Та ще Пако. І я казав йому, що тепер не час. Я доводив, що це не обов'язково. Ми мусимо жити ненавистю, тільки гнів повинен нуртувати у нашій крові. А як же тепер? Може, Пако мав рацію, кажучи: те, що діється з нами, повинно пережити наше сьогодні. Завтра цього може не бути, бо невідомо, що трапиться з нами... Він відчував життя глибше.

Але годі! Не слід про це зараз думати. Я не повинен образити Мадлен. Навіть у душі. Ця ніжна лагідна жінка віддала мені своє тепло й раптом видалася такою маленькою, беззахисною, ну — зовсім дівча, яке потребує моєї опіки, моєї чоловічої підтримки. Я потрібен їй, і яка полегкість — відчувати, що вона все збагнула й не потребує моїх пояснень. Вона говорить саме те, що заспокоює мене, гасить сумніви. Вона

відчуває лід у мені, тому й сльози на її очах, тому й говорить без угаву в намаганні пробитися крізь товщу холоду. І я чую її, чую.

— Життя, Андрію, таке складне. А ми повинні жити попри все. Треба жити, бо людині відмірюється не так багато, щоб чекати ранку, який невідомо коли прийде і що принесе.

— Моя маленька, не треба плакати, все чудово, все так, як мало статися. Твоя правда, такі треба жити. Тільки надто це важко, моя маленька Мадлен. Важко нести на собі тягар цього існування. Деколи здається, що немає на це сил. Тільки треба, треба жити.

Мова рук, мова цілунків, і затих голос розуму — тільки гармонія чистих відчуттів і німа безконечність.

— Ти молодий і сильний. У тебе життя попереду й не говори, як старий. У тебе все ще буде, матимеш дітей і родину. Коли я вперше тебе побачила, то зрозуміла, скільки у тобі сили. Правда, мені й на думку не спадало, що між нами щось виникне. Приємно було дивитись на тебе, бачити твою чоловічу впевненість, твої рухи, твою усмішку. Людину пізнаєш глибше, тільки коли проймешся нею всеціло, коли вона тобі віддасть усю себе; й не розум, не слова, а тривожна і дивна сукупність її душі і тіла наповнять тебе, тоді нараз відчуєш, хто вона, ця людина, яка вона... Я тепер знаю, який ти, Андрію, я щаслива цієї ночі. Й невідомо, чи матиму ще коли таке щастя: забутись, не думати, не страждати, не тривожитись, не чекати, а просто жити коханням, жити, щоб жити...

Через три дні Андрій вийшов з будинку Мадлен удосвіта. За рогом вулиці на нього чекала машина. Його довели до Крапонна. Далі він добирався пішки.

...Зараз він стояв, удивляючись в те місце на старому пні, де щойно сиділа ящірка, і думав — ось воно, в чому суть. Незважаючи на запізнілі морози й сніги напровесні, брунькуються дерева, вигрівається на сонці ящірка — скільки в неї того життя, а вона живе, і її не обходить ніщо з того, що діється з людьми. Ця ящірка теж уособлює незупинність світу, ту силу, яка перекреслює в людині всі закони логіки, ту потребу рухатися у звичному колообігові буття і небуття, допоки існуєш, доки живеш.

Він зітхнув, знову уявивши собі розмову з Пако. Але що робити, треба на все дивитись відкритими очима. І на себе, так, на себе передовсім, на все, що ти чиниш і правильно й неправильно.

Андрій прийшов у табір непомітно, майже позасвідомо оминувши стежку, якою ходили всі, ще на кількасот метрів

завернув убік і, нечутно ступаючи серед густого сосняку, наблизився до партизанських наметів.

Треба буде сказати Массатові, що вартують погано. Біля крайнього намету розмовляли партизани, й Андрієві чомусь заманулося настрахати їх, зненацька висунувшись з-за кушів, але він почув голос Пако і на мить завмер, ніби перед стрибком.

Заговорив Сімон, робітник-металург з Лотарінгії, який воював разом з ними під Барселоною і знав Андрія вже добрих п'ять років.

— Та що ти так захищаєш свого брата! Хто на нього нападає? Хіба тобі невідомо, як я ставлюсь до Омбре? Я за ним в Іспанії йшов на смерть і тепер піду за ним у вогонь і воду, тут тебе переконувати не треба, Пако. Але я не про те. Тобі ще й двадцяти немає, ти дещо бачив, ніби звідав життя, думаєш, напевне, що все знаєш. А втім, ти ще дуже зелений. І багато чого не визнаєш, доки не проживеш ще стільки. От і Омбре так. Я лише про те кажу, що інколи йому здається, начебто він усе знає краще за інших. Ну, в деяких справах воно так. Омбре — чоловік грамотний, з досвідом, командир. Але є й інші речі в житті, до яких він ще не доходив. Є родина, діти, є повсякденна праця, є стосунки між людьми в іншій часовій площині, де наш Омбре ще зовсім юнак, просто молодий чоловік. Є речі, Пако, яких ніколи не можна зрозуміти, доки тобі двадцять п'ять, а зрозуміти їх можна тоді лиш, коли людині за сорок, як ось мені. Оце й усе, що я хотів сказати. Ми всі його любимо, ще й як! Але часом Омбре просто не розуміє, щб людину непокоїть, що вона переживає, бо йому ще двадцять п'ять, а не сорок. У кожного віку свої розуміння. Ти б йому якось делікатно натякнув, хай би деколи не забував про свої роки...

Далі їх слухати Андрій не хотів. Не міг і не хотів. Він повернувся і побрів у ліс через той же сосняк, з якого щойно прокрався до табору, вибрався на стежку, якою звичайно ходили партизани, очікуючи оклику вартового, думав: «Ось іще одне, Андрію, ось іще одне! — крутилося в голові. Гірко усвідомлювати за втратою втрату. Ніколи про це так не думав, ніколи не придивлявся до себе з цього боку. А таки правда. Життя твоє, роки твоєї зрілості, Андрію, минають на війні і з того, що знають Сімон й усі старші за тебе, хто осягнув повноту життя, як Мадлен, ти знаєш дуже мало. Не можеш знати більше. Ні, не шкода за цим часом, хай би випало воювати ще стільки, хай би ніколи не звідати того, іншого, справжнього життя, аби перемога. Що ж, думати треба й про це,

Колись таки настане перемога, і доведеться вчитися жити спочатку. Тобі зараз двадцять п'ять, Андрію, твій час попереду і все ще треба вчитися жити, треба вчитися жити...»

XX

Рипнули двері... не стукає... отож іде... я чекав, звичайно, чекав його... знав, що прийде... ми не домовлялися, але я сподівався, як приїхали додому... я передчував, що надвечір він неодмінно буде тут, почнеться розмова... в бога й чорта. За стільки років я вперше втратив самовладання... але ж ні... я лише дав собі трохи волі... Найгірше, що бачили малі... Микола й Андрій... Так, це недобре. Але, думаю, вони не дуже второпали, що й до чого. Миколі сімнадцять, головастий, але ще не до цього йому... Паковому Андрієві тільки тринадцять. Як важко, цілий день сьогодні важко... після тієї розмови в райкомі. Я вже не міг стриматись. Він мені... ще невідомо, що ви там робили в тих закордонах... Ну, я його і схопив за груди, гада... цей-то, мабуть, в тилу сидів... а потім, виявляється, ні, воював, нагороджений... під Сталінградом відзначився... І що йому скажеш? Як ми тоді у Франції шодня на карті відзначали лінію фронту? Як переживали, як раділи кожній перемозі Радянської Армії? Як намагалися зробити і свій внесок у Вітчизняну війну? Ми, люди з різних країн, французи, колишні інтербригадівці,— як ми зустріли перемогу під Сталінградом! Не було для нас в ті дні більшого свята... тільки ще та Перемога, остаточна. А зараз?.. Ет, як воно все перемішалось... догану я, певне, заслужив, коли вже так прорвало, але я цього не подарую... не прощу цих закидів, цих підозр, цих нарікань... досить, чорт забирай!.. досить!..

У такому стані я приїхав тоді з району. А Пако з дітьми вже зібралися на полювання. Радісні. Особливо хлопці... Ну й притлумив я все це у собі. Не вперше. Лиш важко дихалось. Пако бачив — щось негаразд... не питав... знає, як треба, знає, що і як... мовчить. Вийшли на вепрів... хлоп'ята вперше. Андрій з батьком, Микола з іншого боку, я в центрі! Не сумніваюся, що десь тут мають бути... пройшли... тільки сліди... Тоді я змінив тактику... виженемо на озеро. Розпалили на березі багаття, а самі лісом до озера. Я знав, що тут є кабани, мусили бути. І коли зашурхотіло в кущах, ми побігли на той шурхіт. Я крикнув — не стріляти, доки їх не побачимо. Ми бігли вчотирьох... ну, просто данцюг... солдати в наступі... мені стало враз гаряче, рушниця в руках заважילה силою... я ніби в неї переходив... це була атака, знову атака... знову

вороги... Вперед! — крикнув я. Ми вибігли на озеро. Кабанів було два. Злякавшись вогню, вони шугонули назад... І я вистрілив у чорний важкий обрис, тоді ще раз, відтак зірвав з плеча другу рушницю — і ще... а тоді вихопив ніж... і пішов. Що я кричав тоді? Щось кричав. Поранений звір хрипів переді мною... а я йшов на нього, як на ворога... тремтів з люті... з помсти... з ненависті... з образи на весь світ... Кабан кинувся на мене... я вдарив його ножем, ікла ковзнули по чоботу, розідрали халяву, вдарив ще раз і судома прокотилась по тілу звіра... Постріл поруч... Пако тремтів... ти збожеволів, Андрію. Він заговорив по-іспанськи... «Брате, що з тобою? Що з тобою?» Лише тоді я отямився трохи й глипнув на мертву тушу кабана, на Пако, який застрелив його впритул, на розірвану халяву чобота, на кров на своїх руках, на вбитого звіра... Стривожене обличчя Пако... його очі... я вже отямився... перевів погляд на хлопчаків... вони злякано стояли трохи віддалік... Другий кабан теж лежав непорушно. Полювання було вдале... все було чудово... Я сказав їм — все чудово!.. чудове полювання!.. Голосу свого не чув. Пако поклав мені руку на плече... «Андрес, треба відпочити... здають нерви...» Мені було соромно, соромно розпускатися отак дядькові, як хлопчаку... як... як... потім випили трохи, втім, я ж взагалі не вживаю цього зілля, а тут ніби за плече кинув. І полегшало... та й холодно... було холодно... чи на душі було холодно... чи за всі роки, що я намерзся, мені стало холодно сьогодні... чи за своє життя мені холодно... чи... ні, щось таки гріє мене... оці троє, що сидять тут... оці очі, що берегли мене скільки років... а ще хтось вдома... ще вдома... хтось дибав... хтось спить і чекає уві сні. Ніколи не належав собі... ніколи не було можливості навіть умерти, бо належав іншим. Складаєшся з частинок, які належать іншим... тільки якась частинка належала комусь раніше... і вмерла з тією смертю. Але то було давно... давні рани... Пішов дощ... чортів дощ... уперіщив... Хлопці поставили намет, вогнище падало... велетенський дуб трохи прикривав нас... «Ні, зараз не поїдемо,— сказав Пако,— зачекаємо...» Хто це ще знав би, що я не можу ступити й кроку, що я не повинен рушати з місця, що треба годину, ні, дві, може більше, щоб все вляглося... що треба просто бути поруч... мовчати, не влазити в душу, не розмовляти про це... Про це потім, потім усе... потім — забуття й нове народження... і все спочатку. Щоразу все спочатку. Можна жити отак, як птах фенікс, який відроджувався з попелу... як фенікс... я умирав стільки років... а живий. Мене давно не повинно б бути, мого життя вистачило б на десятьох... де в мене ті сили? Може, тому й тримаюсь... на

чому... саме на цьому відродженні, на диханні, на погляді, на дотикові до чогось, що є минулим і сьогоднішнім і яке поєднує у мені все, що було, і все, що буде, що горить у мені, як досі горіло моє життя, горіло, як це полум'я, як це багаття... Пако розмовляв з хлопцями. Я, мабуть, теж щось сказав... але хлопці у нас що треба... жодних перепитувань, ні словечка. Що я тоді кричав? Чого кричав? Зараз він знайде і поговоримо... власне, й говорити не треба... хай просто знайде і посидить поруч. Я перечекаю, переплавлюсь, переживу... і завтра поїду в область, поїду в Москву. Я доведу спокійно, чітко, логічно. Я доведу, хто такий Андрій Школа... чого ми досягли у своєму колгоспі і скільки ще можемо... Але я не витримую... старію... Ми старіємо... час минає... і на плечі щось лягає й лягає... Чому не треба, Пако? Я поїду! Хто їздив? Самі? Ну і як? Ні, я поїду у Москву, я... завжди сам виборсувався... Мої сплять... на тій половині... Ольга з малим... вона нічого не відає... не казав... Чому? Вистачає й самому... Нехай дітьми займається.

Ой брате, важко стало. Там було простіше... А тут вільно, лиш треба вміти довести. А якщо хтось не слухає, не хоче, не вірить... як довести? Люди... це я тобі завжди казав: люди!.. ти правий... десять років... ні, дев'ять... так, це доказ... із села поїхали за мене воювати! Через цю замітку в газеті. Збори відбулися без мене?.. вибрали делегатів?.. справді, з людьми не пропадеш... Я ніколи й не думав інакше... просто я дуже втомився. Нерви... Тут, у цьому селі, я знайшов зміст свого життя і треба довести до кінця, розумієш, уже виходить, сам бачиш що вдається... І зупинитися?.. Ні!

...А тебе хіба не захопило? Ми йшли, як в атаку... пригадав? Під Ліоном вискочили з лісу на фашистів. А в Каталонії? Ось бачиш... але там був ворог конкретний... там ти йшов на герць... а тут який герць!.. Є логіка, є правда, є боротьба думок та ідей... тут не штикова. Я на цьому полюванні втратив витримку... в атаку б мені зараз, у штикову... Досі живе в мені ота війна.

...Добре, що все це так. Але однаково — твої діти!.. Сил забракло? До ранку минеться... посидь, просто посидь... Завтра на зборах розповім про все людям... не можна приховувати нічого... Довіра — перша ознака майбутньої перемоги, запорука... і я вже вірю, що перемаємо... Поїдемо в область? Не може бути нічого приємнішого за любов людей, для яких існуєш, за їхню довіру, за відданість... Хто це краще розуміє, ніж я, ніж ти...

Завтра починаю ще раз... як фенікс із попелу... Завтра я буду інший, як завжди, коли настає новий день... Але й сьогоднішній вечір — це теж частина нашого життя... сьогоднішній вечір — це початок завтра...

XXI

Хтось поклав Андрієві руку на плече, й він здригнувся, розплющив очі. Сидячи на великому сірому камені, раптом відчув, як палить сонце, як важка втома обволікає його і нестерпно хочеться спати: нікуди не йти, нічого не робити, а просто спати. Він ніби лише на мить примружився і відразу ж потрапив з важкої реальності в інший світ, час і сутність якого незворотні, у світ справжнього себе і тих, кого в тому світі залишив.

Та коли знову відчув легенький дотик долоні на плечі, прокинувся зовсім.

Вони стояли перед Андрієм усі четверо, і він одразу упізнав їх. Тепер він міг їх роздивитися краще. Вони застигли на відстані двох кроків. Андрій здивувався, що дивиться на них спокійно, без тіні остраху, лише з відчуттям якоїсь непевності.

— За що ти вбив нас? — запитав невисокий одутлий чоловік. У нього було кругле, але вольове обличчя, і років йому було на вигляд десь під сорок. Андрій пригадав його. Здається, на нього нападав Тодор, коли знімали вартових.

Це він поклав Андрієві руку на плече, бо стояв ближче за інших та й, здавалось, узагалі, був старший у цій групі. Андрій перевів погляд на чорнявого юнака з ледве помітними вусиками. У юнака все було ніби знайоме і якимось невловимо близьке, навіть хворобливо рідне. Яскраво-блакитні з видовженими прорізами очі різко контрастували з темним волоссям, дивився він теж сумовито, і губи кривилися в печальній усмішці.

— За що ти вбив нас? — знову спитав той найстарший, й Андрій відчув, що всі вони очікують відповіді.

— За Республіку, за свободу, так було треба, — відповів Андрій. — Ви вороги. Ви на боці фашистів. Ви винищуєте нас. Це війна. Я обстоюю правду, і я повинен убивати. Такий закон. Я убиваю за правду. Зараз і завжди.

Андрій сказав це впевнено і твердо, та відразу ж відчув, саме зараз, саме їм цього пояснення замало. Його глибока переконаність в абсолютній справедливості сказаного цих людей не задовольняла. Мабуть, потрібно було говорити про те, що таке класова боротьба, що таке фашизм, що це означає

врешті-решт, коли людина волею-неволею виступить зі зброєю в руках за неправду. Та сказати це йому забракло сил, і в ньому піднялось глухе роздратування.

— Я був покликаний. Я воюю проти фашизму. От і все,— закінчив він.

Усе це якесь безглуздя, ці балачки. Ми виконували завдання. Знищили фашистських вартових біля мосту. Ми діяли правильно, єдино правильно. А з того, що цей одуглий чоловік меле, виходить усе навпаки. Ось вона, правда фашиста. Треба взяти себе в руки. Але як я втомився, боже, яка важка голова. Тіло геть не моє. Коли усе це зрештою закінчиться? А ще цей хлопець, я його все-таки десь бачив, я нібито добре його знаю. То дурниці, що говорить їхній ватажок, я просто цього хлопця десь зустрічав. Тільки де?

Андрій уже не звертав уваги на старшого, а намагався перехопити погляд чорнявого юнака. Той був без шапки. Андрій помітив, що його нагрудна кишенька віддимається. Мабуть, записник. Комір сорочки розстебнутий. На щоках проступала ріденька темна щетина. Андрій дивився йому просто в очі й відчував, як дедалі важчає на серці, як зашкарубла, мовби замкнута на всі шори, душа ламає раптом захисну оболонку й беззахисно наражається на колючі вістря кинутих йому докорів.

Безглуздя, подумав Андрій знову. Усе це безглуздя. Й те, що я нібито чую, й що нібито відбувається. Вони ж усі мертві.

...Коли стемніло, Андрієва група несподівано збилася з дороги. Дві години видиралися на крутий схил, порослий велетенськими буками. Під ними нічого не можна було розгледіти. Попередньо з'ясували, що дорога закінчується на колишніх лісосіках. Та потемки збилися на іншу дорогу, яка завела в дрімучі хащі. Вже було пізно вертатись, та й не мали певності, що за групою не рушив патрульний загін. Отже, мусили пробиватися далі.

У непроглядній темряві стовбури дерев ледве розрізнялися на відстані кроку. Знявся вітер, вгорі зашуміли крони дерев, і додолу падав їхній тривожний віддих. Всі змокрили від поту, чекали команди на перепочинок. Але мовчали. Андрій зупинив Санчеса, який ішов першим, і всі звалились на землю. Андрій і собі вмостився трохи віддалік, відчуваючи, з якою насолодою розпросталося втомлене тіло. Якби це на кілька годин. З острахом подумав, чи вистачить сил добратися до мосту. Здолали ж лише третину шляху і то найлегшу.

Потім на мить змусив себе про все забути, щоб дати спочинок голові. Лежав, уткнувшись лицем у запашну гірську

траву. Гарно дихати одим п'янко-солодкуватим запахом, подумав він. Взагалі, гарно було б отак лежати цілу вічність, не поспішаючи, не збираючись нікого вбивати. Гарно все-таки жити.

Але ця думка нагло обірвалась — війна, Андрію. Він зітхнув і подивився на годинник.

Друга ночі. До п'ятої мусимо дійти до мосту за будь-яку ціну. На світанку можуть засікти. Підірвати міст повинні о десятий.

Він добув карту і ліхтарик. По прямій до призначеного місця лишилося близько восьми кілометрів. Ніби й недалеко. Але це гори. Ніч. І на дорогах довкола чигають патрулі.

Підійшов Санчес, уточнили маршрут.

— Знаєш, хлопців мучить спрага, Антонію натер ногу, — негласно сказав Санчес. — Просять дочекатися світанку. Там ось провалля. — Він розшукав камінець і кинув у темряву праворуч. Звук долинув знизу через кілька секунд.

— Якщо оступишся — все. А тут динаміт. — Це промовив хтось із групи. Здається, Антонію...

— Але відсиджуватися — злочин, — озвався Андрій до Санчеса. — Якби не збилися з дороги...

— Я пройду вперед, спробую знайти її, кляту.

— Я з тобою. Самому не дозволю.

Санчес — одчайдух. Неговіркий, діяльний, він не раз виручав з біди, завжди вчасно приходив на допомогу, не шкодуючи власних сил.

— Ідемо удвох. За старшого залишаю Янішевського. Про всяк випадок ось карта.

Узяли ліхтар і по дві фляги, можливо, натраплять на воду. Автомати полишили, тут достатньо пістолета і ножа.

Після відпочинку йти значно легше, трималися на відстані кількох кроків. Та минуло півгодини, і Андрій знову змокрів від поту, а навколо все ще стояла темінь і з-поміж дерев не проблискувало небо.

Пітьма несподівано розсіялася, коли Андрій уже почав втрачати надію вийти на дорогу, скорившись монотонності того пересування вперед без передиху і перспективи. Ліс раптом розступився, перед ними відкрилася галявина, за якою здіймалась гора, і верха її не видно. Через неї і проходила дорога. Довкруг тихо. Хоч за всіма донесеннями тут фашистів не могло бути, ще й у такій гушині. Та все ж... Після вдалого переходу у ворожий тил наступило розслаблення, хотілося вірити, що в цих горах, у занедбаній далині не повинні б вештатися ворожі патрулі. Та коли вийшли на відкриту місцину, відчуття

небезпеки загострилося. Почули себе у цій місцині чужинцями, які невідомо чого прийшли сюди. Але наступної миті вже й гола плоска вершина здавалась безпечною. Міст, очевидно, був десь унизу, за протилежним схилом, де понад річкою проходила залізниця. За схилом, безперечно, табір.

Вибралися на гору. Ось і дорога, правда, пробігає зліва й перетинає їхній маршрут. Нічого, зорієнтувалися.

Ще б знайти воду. Охопили суперечливі почуття: вернутися чи шукати струмок.

Мовчки рушили назад. І раптом Санчес метнувся в бік невеликого виярка. Води там не було, але земля сльозилася. Отже, джерело було десь вище або нижче.

Вирішили спускатися вниз сухим річищем. Спершу воно йшло полого, та далі частішими стали перепади. Раптом Санчес зойкнув. Упав з двометрової висоти, але на щастя лиш обдер об каміння руку. Далі йшли річищем, поряд.

Воду незабаром знайшли, справжнісінький струмок. Напилися, набрали у фляги, присіли на хвилику спочити. Андрій знову ковтнув води, потім ще і ще раз, тоді просто ліг щогою у потік, уможуочись, як у найприємніше, найзручніше ложе. Каміння, струмисько води, трава, кущі, ніч.

Тіло оповила солодка млість, від втоми обважніла кожна клітина, й джерельна вода дихала в неголене, спітніле обличчя приємною прохолодою. Андрій не знав, скільки отак пролежав. Не чув, що робить Санчес, знав лише, що й він десь тут, напевне, що і його може зморити сон. Та час повертатися.

Вони дряпалися просто на скелю. Це й було оте провалля, в яке кидав тоді камінець Санчес. Хлопці, отже, десь трохи вище і праворуч.

Перші кроки були найважчі. Дряпалися навкарачки, знову піт проступав по всьому тілі. Андрій подумав, що доведеться довго шукати, але натрапили на своїх досить швидко. Збишек здогадався розвести невеличке багаття, й вони помітили його відблиски, як тільки дісталися за кряж.

Хлопці спали. Збишек сидів з автоматом трохи віддалік. Зачувши шурхіт листя, він схопився, гукнув стояти на місці. Була вже четверта.

Схопився Тодор, сараєвський серб,— він, однак, дуже скидався на цигана: худий, гостролиций, з вороно-чорним чубом. Тодор спав, як кіт: умить засинав, але й прокидався від кожного підозрілого звуку, готовий до дії.

— Ну що? Як там?

Коротко відповівши, Андрій поставив його на варті:

— На півгодини, і ні хвилини довше.

Заснув, ніби провалившись, і здавалося, не проспав і п'яти хвилин, а Тодор вже торсав його легенько за плече. Андрієві снилось, що він пливе величезною рікою повільно і спокійно. Ласкава вода м'яко оповиває його, пестячи, і раптом якась перепона не дає йому пропливти, він упирається плечем у величезний підводний камінь, облутаний густими зеленими водоростями, і ніяк не може висмикнутись. Тоді відкриває очі й бачить Тодора.

— Вставай, пів на п'яту.

Тепер Андрій ішов першим, а Санчес замикав групу.

Уже коли зібрали зброю і вантаж, загасили вогонь, Андрія змагало бажання ще трохи посидіти. Він рушив уперед, перемигши себе, й десь невдовзі знову відчув вагу автомата, і дисків з патронами, вагу пістолета, й ножа, вагу кожного предмета на своєму тілі. Ця вага шохвилини збільшувалася, речі тиснули, ноги ковзали по зрошеній траві, невидимі гілки кілька разів шмагнули його по обличчю. Андрій навіть не потер сльозу від удару, лише відчув, як набрякає на щоці рубець, подряпина.

Його це не обходило. Він важко дихав, намагаючись переставляти ноги в такт диханню, і напружував усі сили, щоб не піддатися втомі, цій нелюдській втомі. Андрія вже непокоїло одне — тільки б не впасти, не впасти. Організм має свої ресурси, і Андрій побоювався, що ось-ось його просто-напросто підведе тіло, заніміють ноги, і він впаде, не в силі поворухнутися. Але він мусив іти, хоч би й кінець йому на цьому маршруті, раз і назавжди, бо його вела мета. Це вже стало більшим за нього, перевищувало його, вже не він, Андрій, володів собою, його вела ідея, яка стала його суттю. Ми повинні дійти до мосту й підірвати його.

Це завдання набрало особливого значення, рівного його теперішньому буттю, рівного змісту його подальшого життя. Дійти, зірвати міст.

Між горами посвітлішало. Коли закінчився ліс, хлопці ожили, почали тихенько перемовлятися. Андрій не чув, про що гомоніли ззаду, ішов не озираючись, доки не зупинився на вершині. Дорога збігала пласким хребтом донизу.

Група розтяглася, і він бачив, як Санчес перемовлявся з хлопцями, що йшли поперед нього. Нібито сперечалися. Андрієві здавалося, що він не здатен на жодне людське почуття. Втома тисла його до землі, він стояв мовчки, збайдужілий, чекаючи, щоб підійшли інші.

Останніми вибралися Санчес, Збишек, і Антонію. Коли вони вийшли нагору, Андрій завважив, що Збишек сплотнів і відразу ж сів, не чекаючи команди. Антонію сів теж.

— Ходімо, хлопці! — сказав Андрій. — Зараз немає часу сидіти.

— Ти поглянь, що у нього з ногою! Він зовсім не може йти. І я здихаю. Треба спочити. — Збишек говорив хрипко, ледве переводячи подих, й Андрій бачив, як важко йому навіть говорити.

Але вони не мали часу.

— Треба йти! — сказав Санчес. Ми з командиром стомилися більше, але йдемо.

— То йдіть. Я не можу. Треба бути людиною. Чорт не вхопить цей міст за півгодини. Мусимо спочити. — Збишек зовсім підупав.

Інші мовчки посідали одразу ж, як почалась ця розмова.

В Андрієві закипіла тиха лють.

— Відпочили, — сказав він. — Поки теревенили. А зараз марш уперед. — Він умовк, бо злість застинала йому очі. Це було дивно і страшно навіть для нього самого. Лють під час цілковитої апатії, попри збайдужіння до всього на світі, крім мети їхнього походу.

— Підуть усі. Разом! — повторив він. — Ми виконаємо завдання. Це наш обов'язок.

Останні слова він промовив немовби спокійніше, ніж перші, але рука його лежала на пістолеті.

Збишек зміряв Андрія довгим поглядом і встав. Підхопилися й інші. Санчес забрав у Антонію динаміт, полишивши йому автомат, і всі рушили далі. Почався схил, пішли швидше. За годину дісталися до покинутої кошари, там починався спуск в ущелину.

Спускалися двома групами. Четверо з легкою ношею попереду і п'ятеро дещо на відстані.

Нарешті міст. Біля нього невисокий дерев'яний будиночок, обгороджений колючим дротом. Вартових, за донесеннями, мало бути четверо.

Коли наблизилися настільки, щоб розгледіти постаті, Андрій лишив частину групи в засідці, сам же з трьома хлопцями поповз далі.

Метрів за десять од будиночка, вливаючись у річку, збігав струмок між жовтими обривистими берегами майже в людський зріст. Андрій і хлопці причаїлися в кущах над струмком — якраз навпроти будиночка, спостерігаючи за вартовими. Далі, нижче моста, в широкому видолінку — військовий

табір, тому вартові цілком спокійні. Отже, треба провести операцію тихо, щоб не здіймати тривоги. Бо тоді звідси не вирватися.

Вибух підготували на півгодинну затримку. Це досить, щоб одійти, якщо пощастить. Довкіл гори. Головне, щоб не засікли. Бо тоді вже напевне не вийти.

Зовсім розвиднілось. Вартові про щось перемовлялися, тупцяючи на місці, а загалом поводитися сторожко.

Безшумно їх зняти посеред дня важко. Андрій нічого не міг придумати. Вони запізнилися. Вирішив почекати, коли вартові засядуть снідати. Він пильно вдивлявся у їхні постаті, обличчя, намагаючись оцінити фізичну силу кожного, визначити характер, знайти якусь ваду чи слабину, аби легше впратися з ворогом. Адже все треба виконати без пострілу.

Найбільше непокоїв його (так, найнебезпечніший саме він, бо може підняти тривогу) кремезний дядько у франкістській формі. Вона висіла на ньому незугарно, над паском випирало черевце, та все це якось не єдналося з метушливістю цього вартового. Він походжав по мосту туди й назад, раз у раз позирав в ущелину, де виднівся табір, ворухив губами, мабуть, щось бурмотів весь час. Андрій спробував уявити собі його монолог.

«...Тільки ідіот може послати охороняти міст чотирьох солдатів, яких увіпхали в цю ідіотську війну два місяці тому і які ледве здатні натиснути курок. Замість того, щоб спокійно шити черевики у власній майстеренці в прекрасному місті Бургосі, я змушений бігати по якомусь ідіотському мосту між цими чортячими горами та ще дбати, щоб придурки, яких мені цараяли за товаришів, не лічили мух, а хоча б поглядали навколо. Бідна дружина, бідні мої діти, ні, ви лишень погляньте, цей бідося, зовсім шмаркач, ледь що — хапається за записник і шкрябає вірші, уявляє, певно, якусь Розіту чи Кончіту, і війна йому ніби в жмурки... А ти, коли хочеш орати землю і годувати восьмеро пущівірінків, думай, що тебе, ідіота, можуть забити, бо це війна, чорт забирай. Не знаю, чого ти, довготелесий, навчав тих бідолашних школярів, але тебе не навчили, я бачу, ні думати, ні ходити як годиться. Ви подивіться: він ледве чвалає. Теж мені вартовий... Уже пора снідати, а в таборі не ворухаться, начхати їм на наші шлунки, як і нам на їхні... Хоч би нас швидше змінили, бо щось мені неспокійно, як і того вечора, коли жінка стала докоряти за Лауріту, але не могла вона нічого знати... А вранці мене потягли в оце трикляте військо...»

Врешті, посперечавшись, вартові послали двох товаришів за їжею. Вони швидко почимчикували стежкою до табору. Це й була очікувана нагода. Андрій кивнув Санчесові, й вони майнули за тими двома, що пішли вниз. Обігнавши їх через ліс, залягли в траві біля стежки.

Андрій мусив брати першого, Санчес — другого. Знову у зелені трави, і знову вона пахла мирним теплом. Та вже чутно кроки, голоси. Андрія чогось тіпало, просто тіпало. Він стискав ножів'я, до крові кусав губи. Санчес зиркнув на Андрія, і той помітив, що обличчя Санчеса, звичайно усміхнене, з тонкими рисами, зараз бліде і спотворене гримасою.

Андрій кивнув, і вони метнулися угору на вартових, які проставали стежкою.

Один стрибок, і Андрій перетиснувши горло людині, що злякано шарпнулась під ним, ударив ножем в її тіло, і воно знову шарпнулось, і затремтіло гостро й розпачливо болісно.

При першому ударі ніж ковзнув по нагрудній кишені, в яку було щось напхано, а за другим ударом увійшов у тіло, яке вже обм'якло під Андрієм. І вони разом упали на землю.

Андрій все ще тримав затиснутим його рот, хоч почував, що чоловік під ним уже не ворухився. Якусь мить не міг розчепити своєї хватки. Розкуйовджені пасма довгого чорного волосся переплуталися з травою. Андрій поглянув в обличчя вбитому. Великі сині очі, приємне обличчя ще зберігало вираз жаху, болю й нерозуміння. Очі. Вони ще ніби дивились, але погляд затухав, як далекий вогник, гаснув, під наступаючою зимою. Погляд цей пронизав Андрія, і він різко відштовхнув уже нерухоме тіло, озирнувся на Санчеса. Мабуть, усе сталося в часточку секунди. Андрій побачив Санчеса, який качався в траві, затискуючи супротивникові рота й марно намагаючись звести ніж.

Мить — і Андрій був там.

Вони відтягли трупи в траву й подалися назад.

Половина справи. Тепер легше.

Тих два ходили по мосту, зрідка перекидалися кількома словами. Чекали на товаришів.

Розходилися, кваплячись, у протилежні боки, повертали назад, знову зустрічалися, знову розбігалися. Коли вони порівнялися й почали про щось перемовлятися, Андрій кивнув Тодорові, і той у два стрибки опинився під мостом. Вартові озирнулися на шурхіт позаду, але нічого не помітили і знову рушили кожен у своєму напрямку. Санчес з двома товаришами рушив в обхід, щоб перебратися трохи вище через річку.

зайти з іншого боку мосту. Треба було трохи зачекати. Небавом Санчес з'явився у домовленому місці.

Вартові знову затрималися посеред мосту, поговорили. Андрій побачив, як метнулись дві постаті — Санчес і ще хтось — і залягли в пониззі біля мосту.

Вартові знову розійшлися, і коли один з них повертав назад, Андрій шпурнув камінь у потік. Вартовий зреагував на звук, підійшов на край мосту і почав вдивлятися у ліс, просто в Андрія, а тоді опустив погляд униз. Тодор сидів якраз під ним, але вартовий його не бачив. Тепер Санчес чатував з одного боку, Тодор — з другого. Враз під Тодором зашурхотів камінець. Вартовий ступив крок до краю моста, й помітив Тодора в ту мить, коли серб метнув у нього ножа. Вартовий упав просто на Тодора.

Андрій добре його розгледів. Невисокий, кремезний чоловік, років під сорок, круглоголовий, з утомленим обличчям.

Поклали його там же, під мостом, Санчес і Антоніо. На тому боці одтягли четвертого. Підійшли хлопці з динамітом, заклали вибухівку.

Поки все йшло добре.

Андрій поглянув на годинника. Восьма. Мали ще годину в запасі, поки змінитимуть варту.

Сонце почало припікати, й Андрій сів на великий сірий камінь, саме проти будиночка вартових, і на мить заплющив очі.

«...У мене троє дітей і хвора дружина. Що буде з ними? Батько того високого, білявого — інвалід, що не переживе сигової смерті. Він — учитель, розумієш. Він так гарно розповідав. Хіба може бути поганою людина, що любить дітей? І навчав їх добра. А отой крайній — звичайний селянин. У нього восьмеро дітей. Учора він написав додому листа. І фотографія їхня з ним. А в цього, — він показав на чорнявого юнака, лише починалося життя. Йому вісімнадцять...»

Андрій мовчав, чимдалі більше почувуючи — щось зв'язує його з тим чорнявим вісімнадцятилітнім юнаком... писав вірші, записник у нагрудній кишені... тільки зібрався жити... що ж у ньому таке знайоме... оці світлі очі під темними бровами... це широке підборіддя з рівчачком... припухлі вуста... чорне волосся... Ставало моторошно... не хочеться вірити... і все ж мусив признатися собі... хлопець був дивовижно схожий на нього.

«...Ми не хотіли воювати... Нас мобілізували до армії Франко. Силою мобілізували. Так вийшло. Навіть раділи, що це тил, а не фронт, нема стрілянини. Мц не фашисти... Але нас нема. Ти нас убив! Ти розумієш, що це безглуздя? Як будь-яка війна! Люди не повинні вбивати... Люди повинні любити. Ти

ж сам про це говорив, переконував. То ж пам'ятай про це. Зараз і завжди...»

«Досить,— сказав Андрій. Досить! А Герніка? Ви не знали? Що роблять фашисти з полоненими? А з родинами людей, які воюють у Республіканській армії? Чому ти не говориш про це? Може, вам нагадати, як ті, на чиему боці ти воюєш, скинули над Мадридом з літака пошматоване тіло льотчика, який боровся за Республіку? Він потрапив у полон!.. Ви стали по той бік, з волі чи проти волі, але ви стали на бік фашистів зі зброєю в руках, і якби ми потрапили вам на очі ось тепер, ви б, не вагаючись, убивали нас, як справжні фашисти. Тому ми вбиваємо вас, як фашистів. І досить про це!»

В Андрієві знову закипіла лють, бо те, що він говорив, була правда. Але й цей чоловік говорив правду, хоч і малу, свою, але правду... І вони не хочуть... ні, просто не можуть досягнути його правди. Бо коли могли б, то не було б війни... Війна не може виникати лише з суперечності великої і малої правди.

— Ми повинні йти,— сказав Санчес.— Пора.

Андрій розплющив очі. Перед ним Санчес, який, поклавши Андрієві руку на плече, будив його.

— Я позабирав їхні документи. Один — селянин, другий — учитель, а цей вірші писав. Ось записник.

Санчес простягнув Андрієві товстий блокнот, на шкіряній обкладинці якого виразно виділялася ножова подряпина.

Тоді на нього поглянуло чорночубе юнацьке обличчя з великими світлими очима. Він заховав документи до кишені. Й записник.

Замінували. Ось-ось прийдуть з'ясовувати, чому ніхто звідси не покажується.

— Усе перевірів?

— Так.

— Тоді відходимо. Ми зробили те, що треба було зробити. Завдання виконали. Пора подумати про себе.

І вони рушили далі у гори.

XXII

Я молодий і сильний, і в моїх руках меч. Я — юний рибалка в країні джунглів. Це я — але чимось схожий на Пако у його п'ятнадцять років. Але я не зовсім він, це якась суміш його й мене, я знаю, що це я, але бачу себе в ньому.

Я іду темною печерою, голий, у моїй руці великий меч. Темно й холодно, але тіло моє гнучке й пружне, в мені буяє молодда сила і мужність. Я іду на бій з драконом...

Віддавна тримає у страхіві й покорі усю країну дракон, щороку вимагає людських жертв, збирає величезні податки. Час від часу з'являється бунтівник, який зважується вийти на бій з драконом. На дні озера живе черепаха, яку ніяк не може спіймати дракон. Вона володіє мечем, яким можна перемогти дракона.

Пішов до неї сильний і хоробрий юнак і попросив меча. Вилася йому черепаха меча, і пішов юнак битися з драконом. Зайшов до печери і не вернувся.

Минув час, знайшовся ще один герой, згодом ще один, і ще. Черепаха кожному вручала меча, але жоден не вернувся.

Люди казали — ніхто їй не сподобався — не дала вона їм справжнього меча.

Прийшов і мій час. Я не знав, чи настільки сильний я і хоробрий, щоб перемогти дракона, але зрозумів, що не можу далі жити в страхах і покорі, не можу дивитись на вбогість і нужденність свого поневоленого народу. Та хоч би що спікало мене, я повинен вийти на герць із драконом. Я відчував у собі досить сили, щоб спробувати. І мушу. Чому не я? І якщо не зараз, то коли?

І я пішов до озера й покликав ту черепаху. Вона повірила мені і дала мені меч. Я запитав тільки, чи можу ним перемогти дракона, адже стільки було сміливців, які вірили у свою силу і ставали на прю з драконом, та жоден не повернувся...

«Ти переможеш, — сказала мені черепаха. — Тільки повір у себе, не зрадь самого себе, і ти переможеш».

І я пішов у печеру. Пішов як був, просто з озера. Не одягав ні шолома, ні панцира, навпаки — роздягся зовсім. Я хотів бути метким, як пантера, гнучким і легким у рухах. Це мало б мені допомогти, бо дракон великий, а я малий... Мої м'язи напружені, я готовий до бою. Кожної миті чекаю зустрічі з драконом. Меч у руці перетворив мене. Я — сильний, я — мужній. Я переможу дракона.

Аж ось і він!

Великий і потворний, і в лапі меч, точнісінько такий, як у мене. Треба ж!

Я кидаюсь уперед, доки він не розвернувся, і дістаю мечем його ліву лапу. Р-раз — відсік. Таланить! Уперед!

Дракон зойкнув, замахнувся мечем, я легко відбив удар, аж дивно. І знову вдарив його!

Бій триває, я перемагаю. Дракон старий, безсилий. Ще удар — і я заб'ю його. Він зойкає і покійно підставляє голову під мій меч, випустивши свій. Дивно! Щось не так. І я питаю:

«Чи це ти, драконе? Що з тобою?»

А за ним величезні багатства виблискують із неглибких печер.

«Я чекав, коли ти запитаєш про це,— каже дракон.— Усі питали. Так ось. Досі кожному з тих, хто приходив сюди, вдавалося перемогти дракона, бо той вже був старий і немічний. Але ставалося так, що ті переможці натомість самі перетворювалися на дракона. Бо ж чи багато таких, хто устоїть перед оцим багатством, у кого змога вистояти перед спокусою такого панування— тримати всю країну у страхові й покорі? Хто? Я чекав нового героя, бо сам я вже старий і кволий. І вже віджив своє. А тепер, очевидно, станеш драконом ти! Ха-ха-ха-ха! Подивися на себе, ти вже відчув силу, відчув владу, побачив багатства! Подивися на свої руки, вони вже вкриваються лускою, подивись на своє обличчя, воно ось-ось перетвориться на пашеку дракона. Ну, рубай же мене, рубай! Але шкіра в тебе вже — ха-ха-ха! — зеленішає...»

Я рубонув його з острахом і злістю, і він затікся кров'ю. Я відкинув меча й поглянув на свої руки. Вони на моїх очах проростали зеленою лускою, я позирнув на своє обличчя, віддзеркалене у золотому дзбані біля мертвого дракона, і побачив, що з моїх ясен випинаються ікла...

— Ні,— заволав я,— ні, ні, ні! Я не буду драконом, ні за що в світі! Ніколи! Не буду!!! — Я здирав з себе ту огидну, зелену луску, шматуючи своє тіло й стікаючи кров'ю, здирав до останнього клаптика, з власною шкірою. Вона не здиралася, було боляче, я майже плакав од болю, стягав її усіма силами, але ні, ні, ні, — ніколи, я не буду драконом, не за це я вийшов на прою зі злом, не за це я боровся... Біль пройняв усе моє тіло, кров струменіла з ран, а я зривав із себе, знищував на собі навіть найменший слід страшного драконового подиху...

— Боже мій, що з тобою, Андрію! Ти перевтомився, так не можна!

Голос дружини розбудив мене. Вона стояла боса, у нічній сорочці, побіч мого ліжка. Голос її тремтів.

Я сидів у ліжку голий, як любив спати віддавна, і обличчя мое було в сльозах, а руки подряпані в кров.

...Що це зі мною? Що за страшний сон? Це вчора діти дивилися діафільм, якась східна казка. В'єтнамська, здається... Про дракона. І про молодого рибалку... І про черепаху...

Кепські, видно, мої справи, коли такі сни! Але ж я завжди прагнув справедливості, завжди для всіх... Зачекай хвилину! Треба зупинитися і про все у деталях, про все по краплині. Не маєш права інакше. Ти — голова, тебе обирають. Отож перед

кожним відповідаєш! Перед кожним! Ану, помисли, Андрію, чи можеш перед кожним колгоспником відповісти за все, що робиш? Ніби можеш?

А без «ніби»? Хтось сказав — влада псує людину! Ганнуся якось показала мені фразу Горького: «Якщо хочеш знати людину, то дай їй владу». А таки воно так! Бо повинно лежати в основі не протиставлення: я — і людство, я — і мій колгосп, а єдність: я — частина людства, я — один з колгоспників у своєму селі. З цього треба виходити!

Мені часом важко розмовляти з людьми віч-на-віч, це правда. Треба навчитися, треба змусити себе, перемогти внутрішню скованість і навчитися. Коли про роботу йдеться — усе гаразд. І я на місці, й люди задоволені. А коли вже приходять з таким особистим... Важко. Часто не виходить розмова. Чому? Люди, десь, певне, ображаються. Ольга не раз натякала. От Пако — цей на селі улюбленець! Нема родини, де б він не побував. Ну, директор, діти, зрозуміло... Але все ж уміє з людьми. Хоч я знаю, що й він, як я. Замкнуте коло. Але про нього цього ніхто не скаже. Душа-чоловік. А я не можу вивертати душу навіть з Ольгою. Вона знає вже про мене все, ну, майже все. Зрозуміла, повірила, прийняла. Пережила і поважає моє минуле, моє життя, яким воно є.

І все ж — кожна жінка прагне бачити в чоловікові героя. Так або інакше вона його створює, вигадує, — але для жінки мужчина мусить бути героєм. Хоч би в чомусь.

Але жоден герой не може бути тільки героєм, він ще й людина, просто біологічна істота, хтось ще й поза звичними рамками, у які його поставило життя. Та як це важко розкритись іншому, хоч хто б він був для тебе. Але часом це вкрай необхідно. Бо інакше — нерви, втома, неспокій.

Ольга бачить мене головою колгоспу, знає героям Іспанії і Вітчизняної війни. Я для неї на постаменті. Що їй сказати? Чи можна явитися їй без тих постаментів і чи треба? Та й чи потрібен я їй без постаменту? Сльози її, переживання! Чи я не бачу? Хоч усе потай. Одначе...

Дурні думки. Діти, родина. Що за сумніви? Що зі мною, хай йому чорт? Котра година? П'ята. Треба перебалакати з Пако. Він зрозуміє, що трапилося. Він-бо знає не героя, а просто вісімнадцятирічного хлопця і далі — усе життя. А потім — він чує. І зараз, і завжди. Бо слухає. Через дві години піду до нього. Він встає о сьомій. Але ж сон! Але ж і сон! Треба подумати!

Коли ти збагнув, Андрію, що таке кохання? Що таке любов? Що воно таке, оця непоборна тяга до іншої людини, пристрасть, жага, ніжність?.. Де їй межа, де різниця між тим, що називають коханням і що іменують любов'ю, але не коханням, і між тим сокровенним, без чого немає ні любові, ні кохання, але що, існуючи й відокремлено, ховається на самому дні нашого ества, раптово випліскуючись назовні несподіваним джерелом пристрасті, прадавньої потреби, упокореної цивілізацією, і непокірної, невблаганної, непереможної назавжди...

Воно збиралося у тобі все життя, може, з дитинства, з перших уподобань, перших захоплень дитини, з перших бажань підлітка, з перших шалів юного кохання, з першої зустрічі з тим, що раptom стало єдино існуючим на світі, єдино справжнім, єдино можливим у житті, як повітря, як сонце, як Марія-Тереза...

Марія-Тереза... як усе, що було пов'язане з нею, що продовжувало її буття в часі і просторі, як її брат, з її очима і її по-смішкою, як дотик тіла, якому немає відмови до кінця, до забуття, до смерті...

Смерть. Може, смерть додала тобі останню краплю до того, що ти пізнав у житті; може, смерть дала тобі розуміння того, що ти мав, що з тобою трапилося; може, її смерть стала тією могутньою райдугою, яка винесла твоє кохання в позасвітні простори...

Ніхто не сказав би, що ти шукаєш смерті, ніхто, бо ти... Ти, Андрію, не шукав її. Її не треба було шукати, вона була завжди поруч. Ти лиш не тікав від неї, не ховався, не ухилявся від небезпеки. І смерть почала сама боятися тебе. Не трафляли тебе кулі, які влучали в інших, минали бомби і снаряди, не вражав ворожий багнет в рукопашному бою, ні шабля марокканського кіннотника, ніщо не зачепило тебе...

Останнього року ти йшов крізь іспанську війну, як вітер, як меч, як Омбре. Зараз уже не жартом було це прізвисько, бо за голову Омбре франкісти пропонували винагороду, бо дії твого загону були дедалі сміливішими, дедалі дошкульнішими для ворога. Висіли оголошення — за голову Омбре десять тисяч песет. Хлопчику з України, дорогий же ти став для ворогів, так їм тебе треба! А ти мовчав похмуро, чітко виконуючи бойові операції, накази. Відтоді, як очолив загін, людські втрати у нас зменшилися. Ішов попереду, а доля невідомно щадила тебе в усіх, навіть найкарколомніших вилазках.

На той час з'явився у загоні Санчес. За його голову теж обіцяли п'ять тисяч песет, добрий напарник тобі, Омбре, ще один дорого оцінений фашистами чоловік.

Загін зміцнів. Вас посилали на найвідповідальніші завдання. Вам усе вдавалося, усе було гаразд. Із Санчесом ви діяли ще злагодженіше і непомильніше. А ще Збишек Янішевський, Антоніо, Пако, серб Тодор Петрович, двоє мексіканців, Пауль Вернер, колишній студент філософ з Австрії, японець Сато. Щось берегло вас. І загін Омбре діяв. Однак, найзухваліші рейди ніколи не приносили тобі заспокоєння, ти вже звик до постійних навантажень, до нічних роздумів, коли інші спали, а ти зважував кожний крок, бо твої люди йшли на ризик.

Ти боявся снів. Боявся, що знову прокинешся в сльозах, у пекучому болі, хапаючи повітря руками, обіймаючи тінь, привид, її тінь, її привид, і, прокинувшись, зрозумієш — нема, нема, нема і не буде! Ніколи! Не буде, ніколи й нічого!

Тому ти звик падати в ліжку, до паморок зморених утомою, виснажених, не дозволяв собі занурюватися у спогади, почувати. Ти діяв. І дбав про інших.

Пако жив у загоні відтоді, як ти став командиром і привів його під скептичними, але загалом співчутливими поглядами товаришів. Минуло близько півроку. Зараз ніхто скептично не дивився на Пако. Хлопець довів, що він не лише не в тягар, а й потрібний. Чимало операцій починав саме він. І завжди чи майже завжди йшов поряд з тобою. Ти звик.

Але ти не міг витримати його погляду, коли одного разу ввечері, перед сном, він сказав:

— Андрес, якщо ти загинеш, я теж не житиму, пам'ятай про це! У мене більше нічого не лишилося.

— А революція? — заперечив ти, — а Іспанія, ти що?

— Я помру за Іспанію, за революцію! Тут легко померти за це, але ти... Ти знаєш, про що я кажу... Не шукай смерті, Андрес, бо це буде і моя смерть, і все! Добраніч!

Щось ти мовив до нього, ще хотів заперечувати, але він так дивився на тебе, що ти замовк і за мить, не витримавши його погляду, відвернувся. Бо раптом зрозумів, що малий казав правду. Ти не думав про це, ніколи не думав. Але йшов на ризик, накликаючи смерть. Пако це бачив.

Можливо, це й був тоді єдиний спосіб стримати тебе — ті його слова. Можливо, саме завдяки їм ти став більше остерігатися. Бо тоді стиснуло тобі горло, потеплішало на серці, ти жив уже не тільки для себе, а й для нього. Ти повинен був жити.

Скільки разів відтоді перебирав ти в пам'яті найменші подробиці твого короткого життя, скільки разів зціплював зуби, щоб не заплакати, не завити з горя. Як важко було стояти тобі біля щасливого Збишека, який одружувався з Ізабель — тут, у напівзруйнованому Мадріді, в маленькій церквici на околиці. Цього запрагла мати Ізабель. «Мої батьки — теж католики, казав Збишек.— Напишу — зрадіють».

Ти не міг писати додому. Не міг віддавна. Переправив через Францію поштівку, а далі... Далі слова втратили сенс. Ти не хотів думати про домівку. Все, що було з тобою до вибуху бомби біля будинку Кінтана, біля мазанки, в якій ти прожив кілька щасливих місяців, ти не хотів згадувати. То давно минуле, таке ж далеке, як урок латинської мови в гімназії, на якому тебе спіймали за читанням нелегальної газети. Давно, давно, давно, а зараз був тільки Пако. Ось тут, поруч. Спить? Ти наблизився до нього. Він уже спав. Хлопчик, хлопчик, він швидко засинав. Зморений за важкий день війни. І все ж це був чистий, здоровий юначий сон. Ти стояв зараз, вдивляючись у його обличчя, як колись. Обличчя інше, дім інший, близько року минуло, але це Пако. Тут, у Мадріді... ти пам'ятаєш... кохання...

Може, тоді ти вперше замислився: що ж таке — кохання? Кожного вільного вечора ти ходив з Марією-Терезою на прогулянку. Вільний вечір. Прогулянка. Воєнний Мадрид. А все ж вона одягала тоненьку червону кофтину, темну спідницю, стрічка у косах теж червона. Ти ніколи не забудеш її волосся, ніколи не забудеш ту червону стрічку. Ніколи не забудеш, ніколи.

Якийсь час ви ходили на те саме місце пшеничного поля, де ви пізнали одне одного вперше. Запах колосся, жовті стеблинки, густоблакитне небо. Тут можна було полежати і вдень, рідко хто добирався сюди. Потім ви подалися далі, за поля, до оливкового гаю. Боже, зараз кожна дрібничка живе в тобі, Андрію, житиме завжди. Ти мудрий був, хлопче. Вже першого разу, коли ти отямився... Ні, коли все почалося... Ти відчув шалений наплив щастя, до болю, до межі, яку ледве можуть утримати нерви, і раптом на мить зупинив час. Ти сказав собі — це щастя, ось воно — щастя, запам'ятай це. І знову пірнув у нього, як в океан, тепер не вертаючись, не згадуючи, не думаючи ні про що. Але мить була схоплена і твоя навіки. І зараз вона твоя. Зараз і завжди. Завдяки тій зупинці ти можеш переживати цю мить нескінченне число разів і цю мить, і все, що було зокіл, тоді, того вечора.

Коли ти зрозумів, що час треба зупиняти? Давно вже, ще підлітком. Бо все гарне минало, все, що здавалось, пам'ятати-мемо завжди, стиралося в пам'яті, тьмяніло, набирало невиразних обрисів і зникало. Залишався звичайний спогад, просто факт з минулого, а почуття, настрої... Це забувалося. Але час ти зупинив тоді, коли ступив на іспанську землю.

Перші кроки в Барселоні. Ви зійшли з французького пароплава. Добровольці, перші інтербригадівці. Одні з перших. І ви, семеро українців з Волині. Ви простували вулицями Барселони, і радість світилася в ваших обличчях. Ще гімназистом ти пережив таке захоплення, коли поїхав з мамою до Львова. Місто зачарувало тебе, ти благав маму побути ще день, і ще, і ще хоч трішки. Тобі було дванадцять тоді, Андрію. Давно це? Чи недавно? Тоді полюбив Львів. Бував потім кілька разів, але ніколи вже так не сприймав його, як уперше.

А тепер — Барселона, чудове казкове місто, екзотичний порт. Люди, мова, одяг — усе різнобарвне. Іспанська мова здавалася піснею. Спекта. Але ви прибули під вечір. Листопад. І повітря було приємне, як на Україні в цю пору. З моря дихав свіжий вітер, але було тепло, зовсім тепло. Ми приїхали боротися за революцію, за правду, за свободу людей у всьому світі...

Щось вигукував романтичний, схвильований Мирон, жестикулюючи, кумедно підстрибуючи, роззираючись на всі боки, у захваті салютуючи колоні Республіканської армії, щось гукаючи до дівчат, які проходили мимо. По-іспанськи ніхто ні слова. Лиш ти знав французьку. Але це не заважало. Мирон говорив по-українськи. Дівчата по-іспанськи. Все сприймалося однаково. Все було добре.

Гостроносий, у тонких окулярах Поліщук радісно усміхався, як дитина. Ти вперше бачив його усміхненим. Він майже не сміявся протягом останнього часу. Він був у вас за старшого, відповідав за всіх. А зараз — зараз вас чекала війна. Але воля.

Та не ця мить запам'яталася тобі, Андрію. Минула доба у Барселоні, вас нагодували. І наступного дня під вечір групу з тридцяти чоловік направили в табір, де збиралися добровольці зі всіх країн. В Альбасете.

Ви сиділи на вантажній машині. Ти біля самої кабіни. Потім ти підвівся. Вітер в обличчя. Ти стояв увесь час, до Альбасете було не так далеко. Їхали у присмерку. Дорога, оливкові гаї, вітер. Теплий вітер в обличчя, поруч товариші по зброї, їдемо воювати за свободу, за людство!.. Почуття переповнювали тебе. Хотілося їхати так якомога довше. Усе, що потрап-

ляло на очі, було чудове, незвичне, нове. Все потребувало твого захисту, Андрію, твоєї мужності, і ти пишався цим і зупинив цю мить, подумавши — хочу запам'ятати це, хочу не забути цю дорогу, цю ніч, цей ваговик, це відчуття щастя, готовності пожертвувати собою заради того, за що вирушили на герць. Той вечір залишився з тобою, Андрію! Потім не раз ти згадував його, і ще згадуватимеш, бо тодішні відчуття сплітаються з новими, і ти розумієш більше і себе в той час, і себе тепер, усе порівнюється і знаходиться сенс. Знаходиться сенс. Зараз знаходиться сенс у тому, що дивишся на сонного хлопця, бо це нагадає тобі інший вечір, коли знову зупинився час — той вечір, коли все було чеканням, життям, вітром, шепотом олив, нею...

Ти дивишся зараз, як спить Пако. Як дивишся на нього щовечора, коли він засинає, а ти сидиш над картою, мізкуючи над новою операцією, ти дивишся, бо у нього її вії, її волосся, її брови, її вуста... Ти дивишся, бо любиш і його самого, бо він такий, як є. Просто підліток, якого дала тобі доля під опіку, який чекає від тебе захисту. Напевне, так. Але ні, зараз ні, це вона... Щоразу ти бачиш, ти старанно віднаходиш, вдивляючись у його обличчя, її риси, її посмішку. І зараз його слова — зовсім інші слова, і його погляд — зовсім інший погляд, але, як і тоді, навівають задуму і тугу. Приходить спогад, і ти не в силі його одігнати, проминути цей вечір у пам'яті, хоч не час нині, не час для переживань, для болю, завтра знову в бій, зараз не час, але ти не можеш одвести зір від його сну...

Чому ви з Марією-Терезою прийшли знову туди? Людину вабить обжите? Чи, може, тому, що спізнали радість саме там? Чи, може, тому, що там було затишно, там, куди вас загнала тривога, бомбардування?

Доля була ласкава до тебе, Андрію. Якби Пако знайшов вас раніше, не було б того вечора, того супокійного вечора. Ще перед горем, ще все було майже добре, і ви любилися в пшениці, у густих поростях жовтих стебел. Стигле колосся, океан пшениці, початок довгого плавання, гавань кохання.

Ти чотири дні пробув у ворожому тилу, на завданні. Повернувшись, тут же побіг на вулицю Сан-Матео.

Як вона зустріла тебе! І мати, і Пако. «Думали, що з тобою щось скоїлося! Так довго ще не затримувався ніколи! Яке щастя, що ти живий!» Марія-Тереза плакала. Вже пізня година. «Далеко тобі, заночуєш у нас,— сказала мати,— разом з Пако. Тут широко, поміститься. Якщо хочеш, Андрес. Хоч трохи тіснувато».

Яка різниця? Аби спати тут, у її домі, в їхньому домі. Ти зрадив, бо й повітря тут було тобі рідне. Приємне було все: і вбога постіль, і скособочений буфет, і низенький столик, накритий скатертиною, завжди чистою, вибіленою, і кілька клишоногих, старих, навіть старовинних стільців.

Ви пішли з Марією-Терезою гуляти. Ти не осмілювався... Батько загинув... Зовсім недавно... Не міг. Хоч запах її волосся манив тебе, будив у тобі бажання пригорнути її, обняти на очах у всіх, цілувати до нестями, забутись в ній, не пам'ятати нічого. Тоді ти не хотів пам'ятати. Ти хотів забуття. Потім згадуватимеш і цей день, і цей вечір, коли все було іншим і ти розчинився в забутті.

Вона сама сказала — туди. Ходімо туди. Звичайно, ходімо. Зараз же туди, сю ж мить, летімо, швидше... Ви таки квапились тоді, Андрію, ви поспішали, можна було подумати, що до сховища чи додому... Ні, ви поспішали до кохання, ви поспішали, щоб не втратити хвилини, миті, долі миті, щоб забрати все у сьогоднішнього вечора, бо завтрашнього може не бути. Ти щодня ризикував життям. Війна, смерть, кров, піт, бруд... Ні... тільки вона. Усе відійшло, все зникло. Тільки вона... жовтий океан пшениці, вітрилом червоним кофтина на стеблах, і хвилі, хвилі йдуть вітром на пшеницю, йдуть від вас у пшеницю, вливаючись вітром у простір, вітром од вас. Ваші хвилі, хвилі вашого щастя, хвилі вашого кохання, хвилі жаги, кінця якої, здавалося, не буде ніколи.

Юність. Ти знаєш, у вас буяла юність. Тобі ще не було дев'ятнадцяти, а їй ледве шістнадцять... Юність буяла, квітла, пахла юність у ваших тілах, гаряча юність, весна серед літа, прохолода у спеку, хвилі, океан, ріка... ніколи в світі, єдина любов... назавжди...

Ви повернулися додому. Ти вже казав — додому. Давно не доводилось казати так. А зараз промовив — додому. Ви прийшли додому. Як солодко це вимовлялось! Як приємно було тобі казати — час додому, кохана. Ти слухав свій голос і радів. Ти гарно говориш по-іспанському, зараз це ваша мова. Ти ще навчиш її по-своєму, ще все попереду. Буде довге життя, і ти казатимеш: «Нам пора додому, кохана». Колись, коли вона буде старою, а ти дідусем, ти теж скажеш: «Нам пора додому, кохана, нам пора...»

Довго цілувалися у дворі, під хатою. Довго стояли. Може, й недовго, але завмерли, обнявшись, і знову час зупинився. Знову була вічність. Знову був час, який означав — зараз, сьогодні, завжди. Один час — навічно. Потім прошмигнули в дім, у різні кімнати. Потиск рук, тихий поцілунок. Усі спали.

Пако спав, а ти стояв і дивився на нього. Ти був щасливий і спокійний, ти стояв і дивився на нього. Ніч була місячна — молодик. Ти стояв і дивився на її брата, близьке її повторення. Однакові вії, однакові брови, однакові припухлі губи, трохи різкіші у Пако, трохи худіше, твердіше його обличчя. Він гарний, подумав ти. Майже як вона. Треба було лягати, але ти боявся, що він прокинеться, ти дивився на нього ще мить, ще і ще, і тобі було байдуже — міг би й не спати. Тільки бути б тут, у цьому домі, тут, у неї, належати їй, їм...

Думки наповнювали тебе, летіли кудись далі, і раптом ти почув слова:

— Андрес, ти дуже любиш мою сестру, правда?

Пако дивився на тебе. Коли він прокинувся, хлопчик, коли він почув, що ти прийшов? Чому він прокинувся? Діти сплять так міцно! Чому він так спитав, трохи тривожно, трохи наперед знаючи відповідь, ніби бажаючи ще раз переконатись? У чому?

— Звичайно, Пако! Дуже люблю, понад усе на світі, більше за життя...

— Це добре,— сказав Пако,— це дуже добре. Ми всі любимо тебе, лягай спати... Ти тепер мій брат... Отже, давай спати...

Він заснув майже одразу, і тобі ще мить здавалося, що ця розмова приснилася, що Пако не прокидався, так рівно й міцно він спав, розметавшись на широкому тапчані.

Ти ще довго не міг заснути. Вечір, відчуття того вечора ще хвилювали тебе, ще манили у спогади, в думку про кохання, з якого виринав щасливий сон. Тебе схвилювали слова Пако. Чому він спитав це, невже вони сумніваються? Може, думають, що я погуляв і не одружуся... Треба поговорити з доньєю Хуанітою. Завтра ж. Неодмінно.

Близькість тіла Пако трохи заважала тобі. Але втома змагала, сон уже надходив. Пако повернувся на бік, волосся спадало йому майже на плечі, закривало шию, лоскотало тобі обличчя. Ти лежав на боці, і, вже засинаючи, обняв Пако однією рукою, бо й так не було де її подіти на завузькому для двох ліжку. Стало затишніше. Прийшов сон — глибокий, щасливий... Рідко коли бував такий сон у твоєму житті, Андрію. Щось навіювало тихий спокій, здавалося найзатишнішим, найкращим... І вже поринаючи у несвідоме, ти зрозумів свій жест, обійнявши хлопчика, ти зрозумів, звідки цей спокій. Волосся Пако пахло її волоссям...

Зараз ти стояв і дивився, як спить Пако, розтягував мить, ще і ще. Давав волю спогадам, давав простір думкам, коли раптом побачив його розплющені очі і почув запитання:

— А мене ти сприймаєш, Андрес, мене ти бачиш? Чи я тобі здаюся привидом, лише образом моєї сестри? Чи мене немає? І тому ти хочеш померти, бо померла вона...

Минув майже рік. Ви не розмовляли на цю тему, рідко згадували про спільний біль, що об'єднував вас. Але спогад жив у кожного в душі, жив поруч з вами, зливав вас в одне! Незалежно, чи були ви поряд, чи нарізно. Ви вже були у чомусь нероздільні, невіддільні один від одного. Але так ви ще ніколи не говорили.

Що було відповіді? Що ти міг сказати хлопцеві, коли він питав, знаючи правду, знаючи, що й «так» і «ні» — твоя відповідь, що і вона і він присутні в твоїй душі, Андрію? Що ти міг йому відповіді, як лиш погладити його по голові і гладити його ще і ще, чуючи, що це ще не відповідь, що на відповідь Пако чекає, чекає довго, хоче знати правду... Що сказати йому, як довести? Ти нахилився і поцілував його в чоло, він не відводив погляду від твоїх очей, і ти раптом відчув провалля, безодню, раптом все змішалось, ніхто б не вимірив цього часу — довго, мить, хвилину, вічність... Потім прийшов спокій... Ще житимемо... Здається, житимемо... Так, можна жити, поки ще спроможний когось любити...

XXIV

...Ось так. Після відступу з Іспанії мене, Пако і Збишека зачислили до французької армії. Ми воювали в складі 29-го окремого польського батальйону, сформованого при першій французькій армії.

Ми йшли по Німеччині й Австрії, брали Карлсруе, Ральштадт, Фрайбург... Перемогу зустріли в Лінді, на березі цього знаменитого Баденського озера. Ми увійшли в Дахау лише на півгодини пізніше за американців, до Мюнхена теж за американцями, бо, смішно сказати, американці нас постачали бензином, і нам не вистачило, а вони свідомо нас притримали. Та, одне слово, воювали ми до останнього дня війни.

Французький уряд нагородив усіх бійців польського батальйону спеціально встановленими орденами «За нашу і вашу свободу».

Командиром у нас був капітан Юзеф Ліс, з колишніх інтербригадівців і макізар. Прекрасна людина... Ще одне життя, гідне книги.

Як зараз пам'ятаю, 17 листопада 1945 року наш батальйон прибув до Польщі. Як нас зустрічали поляки! Це було невимовне торжество. Ми відчули, що люди розуміли нашу місію,

пам'ятали й чекали нас. Тут ми вдруге відсвяткували перемогу над фашизмом.

Було нас у батальйоні троє українців з Галичини. І Пако.

Навесні 1946-го я добрався з Пако у повоєнний зруйнований Луцьк. Ще один початок. А час не зупинити. Війна закінчилася, юначе, але більша частина життя позаду, — глухішають емоції, одцвітають почуття. Для інших лишаються з нашого минулого тільки слова. А що можуть передати слова? Я розповів вам багато, може, дуже багато. Не знаю, чи й оповідав кому стільки про себе. Мабуть, таки ні. Може, ви мені сподобалися — з щирим бажанням написати правду. А може, вік мій минає, тому хочеться щось утримати, зберегти щось зі свого життя. І кожний спогад для мене стає дедалі вартіснішим, вагомим. Розповідаючи про себе, я заново переживаю усі події, озивається минуле, наворачтається у сьогодні, мовби з намаганням ще раз підкреслити одночасове існування усього, тому й розбалакався, як ніколи. Вибачте, але не вірю я, що це можна описати. Людський досвід, крути не крути, не вміщається в найдетальніший переказ... Слів мало. Вони лиш блідий натяк або сухий кістяк. Справа далеко не в змісті того, що пережито, а в тому, як пережито. Оце «як» і важко розтлумачити. Те, що пережив інший, можна уявити. А відтворити?.. Не знаю. Мабуть, самому б краще написати, але для цього потрібен талант Достоевського, Гоголя... Ось «Тихий Дон». Масштабно, глибоко. А як би це передав Достоевський? Ви бачите, хочу неможливого. Думаю, немає митця, якому б удалося передати на письмі те, що набуто неосяжним людським досвідом, а тут ще й особистий йому диктує.

Я багато про це передумав, навіть мав намір писати. І писав трохи, правда, вірші. Був такий настрій. Але збагнув, що мало хисту й покинув. Людина, яка береться за перо, повинна сказати щось вічне.

Пробачте, скільки вам років? Удвічі молодший... Напишете? Запалу, бачу, вистачає.

Зустріньтесь із Павлом Петровичем. В Іспанії його називали Пако. І ми його так називаємо. Батько його — Педро. У документах він — Франціско Педрович Кінтана. А в селі звать Павлом Петровичем. Наймолодший його синок у Києві, разом з моїм братом Миколою. Микола кандидат наук. Найстарший син Пако у Львові, обидва середульші тут. Чи молодь з села не тікає? Бува й таке. Було. Одначе, вселили людям віру... Зрештою, розказати про все неможливо. Як прокотилася по цих землях війна, треба пам'ятати. Про кров і піт, бруд, на-

сильство, смерть. Лиш так можна зберегти віру в життя. Це не тільки слова. Це і є правда. Отак і напишіть.

Важко мені було, а Пако ще трудніше — ні освіти, ні фаху. Був у нього час для роздумів, для остаточного рішення, що йому робити, де жити. Я сказав — поїдь до Іспанії! Поїдь і подивися! Можливо, тобі слід вернутися туди назавжди. Подумай!

Нелегко було мені це вимовити. Пако довго зволікав, та все ж поїхав. Ганнуса плакала, як за покійником. І я ледве сльози стримував. Та проти волі не можна нікого тримати. Я ж бачив — мучився чоловік. Я довго товкмачив про це Ганнусі. Вона мені мало очі не видряпала. А я їй — нехай їде! Повернеться, значить, наш назавжди, а якщо не повернеться, то це доля.

У глибині душі я був переконаний, що Пако не затримається в Іспанії. Тут його Батьківщина, тут його родина.

Приїхав через два місяці. Ще побував там двічі. Але тут ми вже не сумнівалися, бо, що не кажіть, коли він їхав уперше, в мене таки були побоювання. А раптом залишиться? Не обмовився жодним словом. Але я завжди вірив, що погляди промовляють більше за слова. Ну що я можу вам оповісти про те, як ми дивилися один на одного, коли він від'їжджав? Річ ясна. Важко було. А слова — нічого. Проводжали його гуртом до обласного центру. «Вернуса, Андрію, не думай». А я йому — дивися, як уже вийде.

Довелося й разом побувати в Іспанії. Запросив канадський комітет колишніх інтербригадівців, бійців із батальйону Мекензі-Паппіно. Я вже казав, що ми підтримуємо зв'язки з бойовими побратимами. Тож повідомили про цю поїздку Збишека Янішевського. Зустрілися з ним у Варшаві й разом доїхали до Мадріда. Побували і на Сан-Матео, і в госпіталі... Одне слово — усюди.

А на те пшеничне поле — ви подумайте, й досі сіють там пшеницю, в околиці Мадріда, — я пішов сам.

Ми прибули до Іспанії у червні. Ліг я посеред лану, заплющив очі, і все відновилося, я майже фізично доторкнувся до минулого, як до живої землі. Сльози — не сором! Я вже літня людина, даруйте — не криюся ні перед вами, ні перед собою. Так, сльози виступили на очах, сльози гострого щему за життям, яке кудись одійшло з літами, що ніколи вже не вернуться, як запахи рідної для мене іспанської землі, за якими я сумував довгі роки.

Усе раптом з'єдналося в мені у ті хвилини. Минуле й сього-

дня. Усе, що могло бути й що відбулося. Усе злутувалося, склубочилося в нероз'ємний вузол...

Ми об'їхали всю Іспанію, усі ті місця, де воювали, де полягли наші товариші. У Толедо довго стояли біля могил інтербригадівців, які загинули під час штурму фортеці Альказар. Зненацька підкосилися ноги у канадця Степана Войтюка. Він схопився за серце й звалився б на землю, якби не підхопили його. То він помер на наших руках.

Убив Степана Войтюка інфаркт на тому місці, де поховали його найближчого друга, де міг спочивати й він, і кожен з нас...

Захоронили Степана Войтюка тут же, біля братської могили з іменами загиблих інтербригадівців та іменем Івана Северенчука, який прожив тільки двадцять чотири роки. На постаменті викарбували прізвище Войтюка, який помер на шістьдесят п'ятому році, повернувшись на схилі віку до свого друга, щоб лягти з ним поруч назавжди.

Ми всі плакали, не витираючи сліз, бо знали, що таке життя і що таке смерть. Час уже шикував нас услід за Степаном, тож плакали за ним і за собою, за життям і втраченим минулим, за неосягненими ідеалами нашої іспанської одиссеї.

Один з фундаторів прогресивного товариства українців у Канаді, який написав чудову документальну книжку «За нашу і вашу свободу» про канадських добровольців з батальйону Мекензі-Паппіно й з роти імені Шевченка, потім сказав мені, що прощання з Степаном Войтюком — ніби трагічний реквієм по Інтербригаді. Тільки ж як написати про це! Як? Тож уявіть собі, що я відчував тоді, в Іспанії. Що відчуваєш, бачачи на згарищі твого дому пагіння нового життя? Бігають діти, гуляють закохані, клопочуться інші люди — а ти усвідомлюєш у цьому, що ти є і тебе немає...

Добре, що я побував там, хоч побоюювався цієї поїздки, просто лякався. Але все немовби укріпилося, знайшло в пам'яті своє місце, з'єднавшись з тим, що довелося пережити.

Пако це звідав ще в перші одвідини Іспанії.

Він заочно закінчив університет. Директорує, а ще викладає англійську й іспанську мови. Іспанську запропонували вивчати недавно, і ми радо ввели її в нашу школу, бо вже нам як рідна. Та й потреба в ній чимала: Куба! Латинська Америка! Зовсім інше життя.

Але що ви напишете, наприклад, про досвід Пако, про його життя, про наші спільні стежки? Бо важливо, дуже важливо, як людина йшла... Куди йшла — важливо. Та важливо і як... Скажу вам і таке. Воювати легше, ніж берегти спокій. Мабуть,

вам це видається дивним чи й неймовірним, але цю думку я приніс із пройдених доріг. В Іспанії воювали підлітки, навіть діти. На Кубі все повторилося. Й ось в Анголі. Дітлахи з автоматами на грудях. А які бійці! Віддані, чесні, хоробрі... Звичайно, їм би до школи ходити. Все ж таки — діти. А на війні у п'ятнадцять літ — це солдат. Та ще оці акселерати. Ви на них гляньте! Моїх бачили? У них кров буяє, як на старі часи — хоч завтра одружуй. Одначе, школярі, ще діти. І вимоги до них відповідні — допомагати батькам у колгоспі, якісь домашні обов'язки і книга. Я проти такого оранжєрейнго виховання. Юнь мусить усе знати. Своїм розповідаю. І діти в мене не казяться, не знаючи, що з собою робити. Молодь — не молодь без задалегідь усвідомленого напрямку. Тоді все гаразд.

Знаєте, ще з дитинства, ще з гімназії я полюбив античну історію. Міфологію на зубок знав. Війни, подвиги титанів і богів...

Якось мені спало на думку: виховуємо дітей, але про ті війни говоримо, як про справи звичайні, само собою зрозумілі. Але ж за всіх обставин ми повинні завжди наголошувати, що війна це передовсім — біда, зло, лихоліття, нещастя. Коли війна неминуча, коли люди змушені убивати, то змушені чинити те зло, бо це обставини, історична необхідність. Але насильницька смерть кожної людини — це передовсім смерть, це смерть, яка укорочує життя людства. Розумієте мене?

Я провоював десять років і єдине, чого навчився — убивати. Єдине. А Пако взагалі дитиною ув'язався в ту бійню. Вийшов із неї дорослим. Що ми знали? Що ми тямали у мирному житті? А воно багато в чому виявилось ускладненішим за війну, та в сто крат, ні, в мільйони разів людянішим попри всі його проблеми. Отак я вам скажу, саме отак. Треба відчутти війну на дотик, щоб кров загиблих друзів і вбитих тобою ворогів пропекла тобі серце до самого дна. Тоді знатимеш, що воно й чому — людське життя. Може, вас здивує зараз моє зізнання, але ніколи не захоплювався я сільським господарством. Ніколи в житті не думав ним займатися. Не вважаю й досі, що це — єдине моє покликання. Але я зрозумів, що хтось повинен вибрати й це. Це була найважча ділянка мирного фронту, я ніколи не шукав легких шляхів. Віддавна. Тому й пішов сюди. Так. Саме з цих міркувань. Бо люди чекали підтримки. Тут я роздивився і зрозумів, що село — мов загін, мов рота, яку можна повести в бій. А скількома загонами я командував за ті десять років? Ось і тут повів їх. І тепер не шкодую. Бо спромігся. Тепер хвилює мене — хто за мною прийде. Хоч є заміна, є хлопці, вже мої вихованці, з нашого села. Агрономи,

ветеринари, вчителі. Чорт забирай, можна зробити з села маленьке місто чи ні, загадав я колись. І зробив. Таки можна.

Було усякого, але я добився свого, як на фронті. І бюрократів довелося не раз долати. Але скрізь знайдеться людина, яка допоможе відстояти правду, ось що треба пам'ятати. Я шукав і знаходив.

Може, це й головне покликання людини — шукати справжню людину. Пам'ятаєте, як Діоген з ліхтарем ходив по місту удень. Спитали його, чого він з ліхтарем, а він — шукаю людину! Бо довкола нелюди. Але Діоген шукав! Важко було йому з висот своєї мудрості знайти людину, рівну собі, яка повинна б стати і близькою, і необхідною, і найбільшою підтримкою у житті. Але Діоген шукав оту свою справжню людину.

Коли шукаєш людину для себе й віриш, що вона існує, й кладеш на терези усього себе, сказати б, власне існування, то, напевне, колись таки знайдеш того, хто врівноважить тебе на цих терезах буття. Можна знайти. Одну людину, то напевно. Але й двох, і трьох можна... А збудувати колектив — то вже праця. Я хотів саме цього. Щоправда, парторг мені багато допоміг, колишній фронтвик, теж з нашого села хлопець, без руки вернувся. Сам прийшов. Десь у місті працював, а почув, що в селі діється, — прийшов. Поговорили. І лишився. Згодом вибрали його парторгом. Теж чоловік хотів правди, хотів добра людям, а не собі. А згодом і лікарка приїхала. Тепер — це моя дружина. Бачили її? Вона мене зцілила. Я вже не мислив свого особистого життя. Після всього, що пережив. Для села душа моя була відкрита. А для когось зокрема — ні. Та ось Ольга увійшла в мое життя. Знаю, не просто було їй зі мною, але вона все зрозуміла, і це головне. Взаєморозуміння живить любов, підіймає подружні стосунки над буденністю. Розуміння душі, розуміння серця... Розуміння недосяжне для підозри і ревнощів, втоми і роздратування. Повага і взаємність. Кохання на цих засадах — передоснова шлюбу. Я маю на увазі, справжнього шлюбу, а не реєстрації у загсі.

Ольга теж багато зробила для села. А за нами й інші. Мої старі довго не йняли віри, що мені щось вдасться. Лише за якихось десять років тато сказав: «Андрію, ти зробив неможливе, пишаюся тобою!» Поруч з ними я завжди почувався легко. А потім прийшла Ольга. Може, тому й потягнув. Сам тепер дивуюся — звідкіля сили. А ось підняв. Завжди дотумкуєш з деяким запізненням, що повинен був робити і чому так, а не інакше. Кожному здається, що він добре розуміється на людях, а вже себе розуміє досконало. Я теж так вважав. Та лише недавно

збагнув, у чому суть мого життя, моїх помилок і моїх перемог. Мені немовби істина відкрилася.

Раніше я дивився у себе, як у глибокий колодезь. Все, що було вчора, стосувалося мене, відбивалося у мені, переломлювалося, проникало глибоко й чисто, бездонно. Але тільки те, що торкалося мене, що прозирало в мою душу, в мою особистість. Решта світу обходила мене значно менше.

Настала пора, і я подивився на світ. Не світ тепер проглядав крізь мене, а я, його активна клітинка, дивився на нього зусебіч, дивився на людей і відлунювався у них незчисленими відгомонами, вглиблювався, проникав у їхнє загальне, спільне й особисте, у колодезі їхніх душ, спраглих уважливості і співчуття. І вони відбилися у мені помноженими струменями людського тепла, вони повертали мені свою енергію, збільшену стократ, тисячократ, дрібні частки росли, з'єднувалися, в'язалися в одне велике діло, в могутнє джерело, в колективну свідомість, яка піднімала мене на гребінь хвилі вище й вище, яка давала мені силу й снагу творити, не шкодуючи себе, віддавати чимбільше, жити ними, цими людьми, їхніми долями, так тісно переплетеними з моєю, що нині всі ми одна доля — доля нашого колективу, нашого села, нашого народу...

Мені здається, сучасне покоління живе інакше, в іншій системі цінностей, серед інших справ і проблем. Люди забагато віддають уваги матеріальним зацікавленням, щось хочуть купити, щось дістати, кудись поїхати. Шукають розваг, анекдота, байки. Ось болільників за спорт зараз скільки! Як матч, то всі до телевізорів. Якщо футбол хокей чи ще щось, то кожен тобі хлопчик розповість, що і як... В той час, як літні люди любляють слухати про політичні події, про те, що діється у світі. Їхній досвід, життєві підсумки зводяться до загальних інтересів, масштабних. Їх цікавить, що ж твориться з людством, з людьми...

Ми, я кажу про фронтовиків, про всіх тих, хто пройшов війну, жили в ситуаціях, коли вибір ставився категорично: бути людиною чи ні. І бути людиною часто означало — вибрати смерть. Розумієте? Свідомо вибрати небуття. І зараз, ось у цю мить, у світі теж не припиняється боротьба, хтось повинен вибирати отак, як вибирали ми... І тому я проти війни, я противник війни. За мир! І цю нову, Стокгольмську відозву, і все, що робиться в справі миру, підтримую обома руками...

Більше того, саме тому я відчуваю землі і континенти, де ллється кров. І саме тому розумію, що означає мир. Я залишився живий випадково, врешті. Але я повинен знати, задля чого я не загинув в Іспанії, коли жити мені не хотілося, задля чого

врятував мені життя Пако, ледве не віддавши своє, задля чого я повернувся додому, на Україну, потративши десять років на боротьбу з фашизмом.

Я повинен був це збагнути, я повинен був вирішити для себе це питання раз і назавжди. І я його вирішив по-страдницьки. Задля людей. Для них, для загалу, для загального добра я поклав своє життя. І зараз цим живуть інші, для цього ростуть інші, це можуть інші. І могтимуть.

До речі, Збишек Янішевський, мій давній друг, теж пережив війну і зараз живе з Ізабель у Кракові. У них четверо дітей. Вже й онуки. Були вони у нас, та й ми до них навідуємось. І ви знаєте, от Збишек, той пішов у літературу. Повісті для юнацтва пише, пригодницькі, переважно. Зверніть увагу, що в усіх нас багато дітей — у мене троє, а в Пако і Збишека по четверо. Це не випадок, це голос землі, внутрішня потреба жити, продовжувати життя. Після усіх смертей, які ми пережили.

А ось я згадував Массата, командира нашого партизанського загону у Франції. То ми й зараз тримаємо із ним зв'язок. Його справжнє ім'я Тео Валь, він мер містечка Вірмені, біля Сент-Етьєна. Ми з Пако побували в нього кілька років тому.

Під Барселаною впав Євген Поліщук. Бачили хлопці, як він упав, залитий кров'ю. Ми відступали. Так і не поховали товариша. Але Поліщук, якого завжди уберігала доля, лишився живий. Поранений потрапив у полон, там підлікували, а потім знову розстрілювали! Та коли здійснювали вирок, виникло якесь замішання, здається, наші літаки почали бомбити фашистів... І в поспіху розстріляних не закопали. Поліщук, легко поранений, упав з усіма, а потім відповз у кущі. І врятувався. Обріс бородою, блукав, удаючи німого, добрався на південь. Потім, десь уже в сороковому році, влаштувався на пароплав, який відходив у Марокко. А там звернувся у Радянське посольство, розповів про себе і напередодні війни прибув до Радянського Союзу. Додому не встиг. Фронт. Почалася війна. Після війни лікувався кілька років і вже в п'ятдесятих вернувся сюди, жив у Львові, почесний пенсіонер. Бачилися ми досить часто, та ось помер він кілька років тому вже сивим дідом. Чи це вам не історія для книги, еге ж?

А знаєте, що я вам скажу наостанок? Ви не пишіть про мене. Усе ж таки для людей важливо не хто, а як. Бо про моє життя, може, не вийде у вас, як ви собі замислили. Не вийде. Бо мною стати ви не зможете, не відчуєте усього так, як я відчував, не будете любити так, як любив я, не будете вмирати так, як

умирав я. Ви напишіть про себе. Не дивуйтеся, а послухайте. Напишіть про те, як би любили ви, якщо у вас є снага і сила любити, як би вмирили ви в іспанській війні, якщо у вас є мужність, як пережили б ви роки поневірянь і знедолі, роки принижень і ошуків, якщо у вас є віра в людину і в майбутнє. Тоді, може, у вас щось вийде. Історія нашого життя для вас тільки поштовх, тільки готове чисте полотно в підрамнику перед вами, на якому уявляються невиразні риси можливої картини. Намалюйте її своїми фарбами, своїми почуттями, своїм талантом, якщо вам це даровано. І тоді все може стати правдою. Більшою правдою, ніж переказ справжніх подій, про які вже й так існує довгий літопис, складений численними їх учасниками й очевидцями. Ви ж і перечитали, мабуть, немало та багато занотували і можете собі уявити, як довелось воювати інтербригадівцям у тих громадянських антифашистських війнах. А тепер вживіться у кожного з нас, увійдіть у те наше життя. І нехай не наші, а власні ваші слова зазвучать про те, як ми жили. І по справжньому.

XXV

Вони вступали на територію табору неквапним, утомленим кроком, йшли один за одним, усі при зброї, у цивільному одязі; вираз полегшення на обличчях і тавро незворушності. Швидко затихли вітальні окрики партизанів, які вже їх чекали. Прибульців було дванадцять, переважно молодь років двадцяти, лише троє — літніх. Андрій упізнав їх. Товстий Ян керував підпіллям у Сент-Етьєні, білорус Петро Вучко — його заступник по підпільній роботі, Максим — цьому було десь добре за сорок, шахтар-українець, теж знаний з часів підпілля; далі йшов Антуан, худий, виснажений, трохи загострене обличчя, з темними набряками під очима. Завжди охайно зачесаний коротенький русявий чуб зараз був розкошланий, стирчав над лобом кумедним дашком. Ішли Михайло Зеленюк — Жорж, Чеслав Леєк — Мат'є та інші. Це було поповнення загону із Сент-Етьєнівського підпілля.

Андрій стояв поруч з Массатом біля штабу, який розмістився у колибі гірських пастухів. За штабом двома широкими півколами стояли намети партизанів.

— Чому їх дванадцять? — запитав уголос Массат. — Їх мало бути чотирнадцять. І ми їх чекали завтра. Там щось сталося, в Сент-Етьєні!

Андрій теж відчував неспокій, як і всі партизани, що, висипавши з наметів, мовчки чекали, доки Товстий Ян підійде до

Массата і доповідь йому, що в загін прибуло поповнення, і передасть вказівки від керівництва підпіллям.

Товстий Ян рапортував Массатові як належить, але командир ледь помітним жестом перервав його і запросив до штабу. Усіх, хто прибув.

Вони сиділи, вмотивившись на командирському ліжку, на ослонах — кому де випало. Андрій дивився на Антуана, який теж не зводив з нього очей, доки й не увійшли до штабу, ні на мить не озирнувшись на Пако, який і зараз, певне, стояв блідий від тривожного очікування тут ось, під штабом, разом з товаришами, чекаючи, що ж повідомить їм командир після наради з новоприбулими.

— Слухаю,— сказав Массат, коли вони розсілися.— Що трапилось?

— Загинула Мадлен,— сказав Товстий Ян, важко видихнувши слова, і повітря раптом загусло. Антуан потупився. Моторошне мовчання знову порушив Товстий Ян.— Мадлен, Женев'єва і ще два товариші — Леброн і Тандье.

Не вірилося, не хотілося чути. Хотілося тиші, спокою. 14 червня 1944 року, чудовий літній день, зелень дерев, війна закінчується. Радянська Армія продовжує свій переможний наступ вже на території Західної України, ще трохи — і фашисти будуть викинуті геть за межі Радянського Союзу. Тиждень тому відкрито врешті Другий фронт, англійці й американці висадилися на французькому узбережжі в Нормандії, рух Опору розгорнувся по всій території країни, й не сьогодні-завтра гітлерівці будуть викинуті й з Франції. Скоро перемога.

Чому ж зараз? Чому Мадлен? Чому Женев'єва? Пако... Ні, це неможливо — бути такою юною, такою коханою, так втішатися життям — і загинути. Женев'єва приходила в табір два тижні тому. Вона квітла у своїй дівочій красі, й партизани завжди раділи, коли вона з'являлася, просто раділи її з'яві, хоч всюдисущий Пако ні на мить не відпускав її від себе. Массат давав йому волю, коли навідувалася Женев'єва. Приємно допомагати щастю, коли це можна зробити, навіть трохи попустивши дисципліну. Виняток, казав Массат. Вони — це виняток. Але до Сент-Етьєна Пако так і не пішов на зв'язок. «Небезпечно було б його посилати,— сказав Массат Андрієві,— ти ж розумієш, що він може накоїти дурниць, підведе Мадлен, а важити її життям ми не маємо права, ні за яку ціну...»

Ні за яку ціну не мусила ризикувати Мадлен; і до Сент-Етьєна ходив Андрій. Точний у часі, обережний у поведінці, він завжди залишався тепер у цьому ж будинку, тільки вже в іншій кімнаті, і довгі ночі минали в розмовах з Мадлен, у неспо-

діваному звиканні до неї, до її ніжності, до її пристрасних вуст і рук, до її слів.

Холод обійняв Андрія зараз, суворий зимовий холод, важка студінь, хоч надворі було спекно. Куточки губ сіпалися. Про нього й Мадлен знав тільки Антуан. Більше ніхто, окрім Пако.

А про Пако знали всі.

Закам'яніло Массатове обличчя, заходили на скронях жовна. Всі любили Мадлен. Але як усі любили Женев'єву і Пако! Вони були дітьми підпілля, його радістю і надією, символом усіх сподівань, символом життя, символом майбутнього. Кожен, хто бачив їх разом, думав і про своє, про те, що мав, і що має, і що матиме, про тих, кого залишив, або про те, що хтось з'явиться і в його житті і любитиме він свою прийдешню кохану, як Пако Женев'єву. Молодь заздрила йому. Але тим, кого люблять, не стільки заздять, як радіють за них.

— ...Підпільники готувалися до переходу в партизанський загін. Були відомості, що гестапо має якісь дані про членів організації. В останні дні з'ясувалося, що плануються масові арешти, і ми мусили вирушити в ліс за кілька днів до фашистських акцій.

...У нас була зброя і радіопередавач. Апарат на квартирі Жана Тандье. Зброя у підвалі в Леброна. Ми повинні були сьогодні вийти, а прибути сюди завтра. Нас попередили позавчора увечері, що квартира Тандье на підозрі, можливий обшук. Мадлен запропонувала сховати передавач у себе. Відомо було, що вона поза підозрою. Леброн прийшов до Тандье у присмерки з великою валізою, упакували в неї два автомати, три пістолети й передавач. До Мадлен вирушили пізно увечері, коли перехожих на вулицях було зовсім мало. Однак за ними стежили, квартиру Мадлен оточили. На вимогу поліції відкрити двері підпільники відповіли автоматною чергою...

...Я вилетів з дому через підвальні двері, майнув у сад, а тоді повзком — під паркан: там дошка на одному цвяхові; сусідньою вулицею метнувся до Жоржа, підняли по тривозі всіх наших, зібралися за містом, де починаються виноградники...

Антуан був білий, коли оповідав це.

Добре, що він попередив матір. Вона прийшла до виноградників по обіді. Ледве говорила. Сказала, Мадлен застрелилася, коли німці висадили двері. Женев'єву вбито в саду: будинок Мадлен так оточили, що звідти й миша б не проскочила. Фашисти не знали, скільки всередині людей. Закидали помешкання гранатами й запалили з вогнеметів. Будинок зруйновано вщент.

Антуанова мати протягом ночі не зімкнула очей, ледве жива від страху. Каже, що обшуку не було, ніхто про Антуана не питав.

«Але йдіть з міста, йдіть геть, бідолашні мої... На світанку фашисти винесли тіла в машину. Отже, всі вони загинули».

Партизани мовчали, понуро дивлячись у підлогу.

Стиснувши губи в тоненьку смужку, Массат мовчав. Тільки жовна на вилицях не переставали рухатися. Мовчали командири відділень, осмислюючи страшну новину. Адже за півроку в загоні загинуло двоє. І то у відкритій сутичці. А тут — одразу четверо. І як! І хто!

У заціпенінні мовчав Андрій. Це просто неможливо зрозуміти! Гострий біль розпикався в грудях червоною жариною, пронизуючи гострими, як багнет, жалами все тіло.

— Андрію, — врешті промовив Массат, — іди, скажи йому...

— Я? — заледве проказали Андрієві губи. — Чому я?

— А хто? — спитав Массат. — Ти хочеш, щоб це зробив я?

Андрій звівся. Кров зовсім відхлинула від його обличчя, ноги погано слухалися, й коли він виходив із штабу, раптом похитнувся, здалося, упаде. Але це тільки здалося, і він ступив з хатньої прохолоди в гаряче червнєве повітря й сказав, дивлячись просто перед себе, просто в очі Пако, який не зводив погляду з Андрія і вже прочитав у його очах усе, вже розумів, вже все знав, але ні, ні, ні, ні...

— Вона загинула, Пако, — сказав Андрій. — Вона і Мадлен. І ще двоє — Леброн і Тандьє. Вони загинули, брате.

Лихо влучає несподівано, як постріл у спину. Воно приходить саме тоді, коли забуваєш про нього, коли думаєш, що твоя радість незмінна і вічна, як земля. Як нам завжди хочеться, щоб наше існування було довгим плином щастя, щоб відчуття впевненості не полишало нас, — упевненості в собі, у ближньому, в тому, що новий день принесе нове сяйво лагідного сонця. Як нам бракує перестороги, коли ми вперше сягаємо високостей своїх почуттів! Чекаємо тільки на повторення, бо не мислимо інакше, звідавши щастя, не допускаємо й гадки про щось інше; коли ти любиш і тебе люблять, і ти молодий і сильний, і життя перед тобою... І війна закінчується, і довге безконечне життя попереду, і твоя душа прийняла всередину іншу, і навколо друзі... Чи думаєш ти про біду?

Я чекав цього, боявся цього і казав йому, кілька разів казав. Але ж хто почує застереження, хто зупиниться перед звабами кохання, стримає свої почуття у вісімнадцять років, приймаючи якийсь інший перебіг подій замість такого логічного,

такого узвичаєного — кохати і бути разом з коханою? Зараз і завжди...

Минає третя доба, як сказав я йому й іншим жорстоку правду. Пако кричав на весь табір, аж луна йшла горами, танучи в лісовому шумі. «Ні!» — кричав він. — Ні! Ні!» Але було так, в якусь мить він затих, реальність стиснула йому горло, повернула до глухого мовчання товаришів, які застигли навколо. Я мав щось сказати, але будь-які слова зараз прозвучали б безглуздо, нічого не засвідчили, нічого б не повернули й не могли повернути... Просто слова, безпредметна січка звуків, що втратили зараз всякий сенс.

Уже третю добу Пако лежить, повернувшись до стіни. День і ніч змішалися у його сприйманні в одне, і я вже не знаю, думає він, марить чи забувається у важкому сні, який змагає його знеможену душу.

Я теж не сплю. Массат сказав: «Побудь з ним, Андрію, доки не отямиться. Просто побудь з ним зараз, обійдемося без вас якийсь час, тим більш, що на ці дні не планується нічого особливого. Треба достеменно з'ясувати, що діється в Сент-Етьєні, та й підготуватися як слід до наступних операцій. Дещо згодом передбачається серйозне завдання, дату повідомлять з Центру. А зараз допоможи йому».

Я був вдячний Массатові. Він розумів усе. Йй особливо я був вдячний йому за те, як він це сказав. У його голосі бриніли не тільки співчуття і жаль, прозвучав не лише наказ командира, який повинен піклуватися про людей. Я чув у тих кількох фразах справжню прихильність, навіть щось рідне, так говорив би до мене батько, або брат, або близький мій друг. Ось за що ми всі любили Массата. І я був вдячний йому.

Пако пішов у наш намет, потупившись, не бачачи нічого й нікого, ліг, не роздягаючись, на дощатий лежак, як завжди, застелений картатою вовняною ковдрою. І повернувся до стіни. Так він лежав третю добу. Я сидів біля нього, але зараз слова були марні. І я мовчав.

Що я міг сказати йому? Тільки те, що я цього боявся, боявся його болю, і сказав колись Женев'єві — бережіться. Пако живий, а вона загинула.

Я не міг задрімати, відчуваючи, що він не спить, але втомився по раз по раз змагала мене, і я поринав у коротке забуття, щоб тут же тривожно прокинутися й переконатися, що він поруч, але й далі не спить, марить своїм горем, все ще неспроможний осягнути поза межами болю холодну правду смерті.

Наш намет один з найменших у таборі, але найчепурніший, Пако дуже пишався ним — «альпійський», срібноблискучий,

просто незвичайний. «Аякже — ми ж горяни, я от з Піренеїв, Андрій з Карпат, а Карпати — це ті ж Альпи...» Хлопці сміялися: «Адже ти мадрідець, а не з Піренеїв, та й Андрій не горянин, а з невеликого містечка, від якого до тих Карпат ще ого скільки». — «Так, але ми в горах прожили не один місяць, у наших, іспанських горах, та й зараз на височині», — не вгавав Пако... Дуже йому хотілося бути «незвичайним». Отак він усе розповідав і Женев'єві. Коли вона приходила в табір, я ночував у Збишека й Ізабель, хоч про людське око мала б спати у них Женев'єва. Та всі знали, що я лишаю Женев'єву з Пако, і щоранку Пако ставав об'єктом жартів і кепкувань. Тільки він, а не Женев'єва. Ми всі любили її.

Я дивився на неї і все більше розумів палке захоплення Пако, його жагучу залюбленість у цю дівчину. Вона була таки якась особлива. Оті гарячі очі, той загадний, ніби трішки й млявий порух голови, ота стримана хода промовляли значно більше, ніж у звичайної дівчини. Було у ній щось, що заворожувало чоловіків, вабило, перемагаючи логіку й розум. Ніби чари, думав я тоді, в ній є щось чарівне, ось воно що. Відганяв цю химерну думку, та зринала інша: може, ми просто відвикли від жінок у лісовій глушині, може, ми такою бачимо Женев'єву, бо нема з ким порівняти. Та ні, у кожного було своє, кожен знав, чим живе і для кого, а тільки Женев'єва була незвичайна. Може, в ній так яскраво виявлялося те, чого ми чекаємо від жінки, від дівчини, від коханої, може, зваба попри всю відносність краси Женев'єви таїлася саме в отій внутрішній вогнистості, яка раптово виблискувала з її очей, освітлюючи і зогріваючи кожного, з ким вона розмовляла або на кого дивилася.

Це була наша втрата, наша спільна втрата. Наш спільний біль. Але що це означає зараз для нього?

Мені боліло, що Пако не спить третю добу, боліло, що нічим йому зарадити, але знову щось умерло в мені при цій страшній звістці, і біль той ніби обріс важкою кригою, і всі почуття узялися льодовим панциром.

Тільки думка працювала шалено, з невловимою логікою, краяла усі мої попередні усталення, проривалася далеко вперед і сягала назад. Я пам'ятав усе, я не забув нічого, ніщо в нас не зникає назавсім, ніщо не забувається, тільки ховається десь углиб, затлумлюється повсякденністю, щоб несподівано виринути на поверхню і нагадати про себе. У мене було довге і важке минуле, воно прийшло, воно вернулося, стало переді мною, і я розумів — воно постало і перед Пако.

Про що він думає зараз? Чи згадав той вибух бомби на вулиці Сан-Матео в Мадриді, ту мить, яка забрала у нього все, яка змінила напрямок його життя настільки, що нині, через шість років, він зовсім інший, ніж був і ніж мав би бути. Той страшний вибух бомби зріднив нас навек, більше, ніж зріднила б радість: наше спільне горе з'єднало нас на довгі роки в одне, а нині усе повторюється знову. Наше спільне горе, скільки йому ще чигати, скільки чатувати на нас?

Мадлен була для мене подихом свіжого повітря, оновленням і життєствердженням. Я важко вертався у світ відчуттів, у світ пристрастей, до поняття «жінка», яке на довгі роки стало для мене майже умовним, символом того, що минуло і ніколи не повернеться. Мадлен нагадала мені, що я ще молодий, допомогла зрозуміти, що я ще житиму, що світ існує і можна все починати спочатку. І я майже повірив їй, я намагався забути з нею, що шлях мій у житті не має повернення, що минуле не зродити заново, приходить щось інше, нове.

Ніколи не повертається те, що ми мали і чого так жадаємо знову. Може бути тільки інше, і гарне, і чудове, тільки інше. Я почав вірити їй, що це інше має право на існування, якщо колишнього не вернути, бо треба жити, бо життя минає...

Я майже повірив їй. Мадлен, Мадлен! Як ти помилялася, як ти помилялася, Мадлен! Не може бути щастя, доки триває війна, не може бути; немає місця кохання і пристрастям, доки на них чатує небезпека і смерть; не можна вірити, якщо кожної миті ця віра несе за собою біду і втрату, несе біль, якого вже не позбутися ніколи. Ніколи вже Пако не буде таким, яким був з Женев'евою, ніколи. Якби ця струна не обірвалася, якби кохання їхне розквітло в мирні дні, все було б інакше.

Над зледенілими почуттями моя думка рвалася далі. Кожна людина, яка була близькою з нами, залишає після себе незгладний світ, кожна спільно пережита пристрасть, вибух чуттєвості об'єднують нас; нехай навіть на мить, проте, слід залишається. Чим триваліший зв'язок між людьми, тим більший слід.

Той, з ким ми розлучаємося, якогось дня може прокинутися в нас пам'яттю тіла, пам'яттю почуттів, наснитися, повернутися досвідом і втратою. Не випадково в народі стільки мови про вірність, про незрадливність у коханні, як про найвищу цноту. Чужі почуття, навіть перехідні, випадкові пристрасті замулюють душу, ставлять своє тавро на наше ество. І ми вже інші.

Дивно згадувати тих, хто був з нами і тепер десь далеко; десь зовсім не з нами, ніколи не буде, але був, жив нами, відчував нас. Де ти, Барбаро зараз? Чи пощастило вижити в окупо-

ваній фашистами Варшаві? Чи кудись виїхала? Хто з тобою зараз?

Задавнений спогад ворухить сліди під спорохнілим листом часу, підіймає легенький сум.

Як важко повірити, що той, хто був щойно з тобою, хто чекав тебе, хто жив і снів кожним твоїм приходом цього тривожного року, відійшов у страшне небуття, не існує, не живе, не дихає. Нема.

Разом із такою смертю вмирає щось і в нас. Скільки мене забрала ти з собою, Мадлен, скільки у вирі небуття щезло мого шалу, моїх дотиків, моєї пристрасті, яка, ніби відроджуючись з вогню, ставала щораз глибшою, самодостатнішою. Ти казала мені: «Стаєш іншим, Андрію, ти ніби оживаєш...»

Я хотів ожити, Мадлен, я дуже хотів ожити! Може, побачивши щасливого Пако з Женев'євою, може, просто минув час, і я почав прокидатися, щоб жити, може... може, це таки ти, Мадлен, може, це ти привабила мене своєю ніжністю, своїм розумом у почуттях, умінням бути жінкою і товаришем, коханкою і другом.

Ти стала моїм другом, Мадлен, ось що! Я ніколи не думав про тебе так, але зараз я зрозумів, тільки зараз, коли гратив тебе назавжди, я зрозумів — ти була для мене великим, мудрим другом, якого так часто бракує чоловікові, котрий звик до тягаря відповідальності за інших, звик вести за собою інших, звик воювати і спраг за розслабленням, за правом бути самим собою, хоч на мить не відповідати ні за що.

Я знаю, може, ти образилась би за ці думки, але ти сама вела мене до цього, сама запропонувала умови нашого спілкування, сама наголошувала на тимчасовості, на «зараз», такому необхідному тобі. («І тобі, Андрію, теж, тобі теж, вір мені»).

І я повірив. І прийшла смерть.

Я отямився від своїх думок, почувши якісь дивні звуки з кутка Пако, сів на своєму лежаківі й нахилився до нього. Він тремтів. Плечі його зводила судом. Він плакав... Уперше я бачив, як він плаче, і мені стало страшно. Зледеніння почало обвалюватися з мене, біль гарячою хвилею розтікся по тілу, і я здригнувся, відчувши силу цього болю.

Я поклав йому руку на плече, але ридання його ставали ще сильнішими, він не повертався, ні слова не зронили його вуста, тільки судомно тремтіло його тіло, — і сльози підступили й до моїх очей.

Я гладив його плече, зіпківши зуби і вдивляючись у стіну намету, до якої відвернувся Пако. У куточку висів портрет

Женев'єви, маленьке фото, що стало вже невід'ємною часткою нашого життя, як і все наше невеличке майно — дерев'яні лежачки, ковдри, низенький ослін, збитий із дошок, що правив і за стіл. Легенький вітерець надимав стіну намету, подихи його спадали, і фото погойдувалося. Я дивився на портрет, з якого крізь темінь ночі ледве проступали риси її обличчя, і, здавалося, вона розчиняється в саму ніч, відходить, усміхаючись своєю лагідною усмішкою, відходить саме зараз, в оцю мить, і Пако плаче, бо вона відходить.

Врешті він заснув. Цього разу він запов у сон. Я знав, що біль знесливи його остаточно, і він заснув важко, ніби провалившись у сон, але я вже був певен, що він спатиме бодай кілька годин. Тепер можу спати і я.

Я вкрив Пако теплою курткою, яку він носив узимку, і він не прокинувся, тільки по-дитячому зіщулився, підібгавши коліна.

Я розпростерся горілиць на своєму лежку, не роздягаючись, лише накинувши на ноги ковдру, і намагався заснути, але сон утікав від мене все далі й далі, і я втратив надію задрімати, і знову думки обсіли мене. Я не гнав їх, не мав сили керувати собою, не мав сили спрямовувати свідомість, крутилося в голові щось само собою, і я раптом зрозумів, що горе заслонило мені життя, що я нічого не бачу, крім себе і Пако, що ця втрата і біль від цієї втрати — це наше. Ми живемо, ми переживаємо, але ми — живі.

А їх немає. Женев'єви і Мадлен нема.

Я думав про сімнадцятилітню Женев'єву, яка загинула, спізнавши радощі життя, як дарунок долі перед загибеллю, перед небуттям. Я думав, як було б жорстоко, коли б вона загинула, так і не зазнавши кохання, ніколи не відчувши втіхи від розділеної з коханим пристрасті, торжества обіймів і поцілунку, насолоди єднання.

Я думав про оте «зараз» Мадлен, якій підбивалося до сорока, про те, що вона відчула в останній рік свого життя, про розділене нею зі мною, про наші ночі...

А якби загинув Пако? Я жахнувся цієї думки, але вона висвітила мені, що означала для нього Женев'єва. Яке щастя, що у нього було кохання, що переступив він перший і найголовніший поріг зрілості — кохати і бути коханим.

Згадалася мені раптом яскраво-червона яшірка, що вигрівалась на великому пні на галявині перед табором, коли я уперше вертався від Мадлен, і я осягнув ще раз, що життя прекрасне у кожній своїй непересічній яві, що не можна відміряти довгими пасмами майбутне, зневажаючи «зараз». Так,

Мадлен, ти знала. Вік — це досвід, це відчуття того, що таке істинна справжність.

Коли я прокинувся, Пако не було в наметі. Мої плечі були вкриті його курткою. Я важко приходив до тями, потім схопився на ноги і вийшов назовні. День був спечений, як і всі дні цього місяця. Массат щось розповідав групі партизанів, які стояли біля штабу. Серед них був Пако.

Незабаром ми групою з дванадцяти чоловік виїхали на відкритій машині у невеличке містечко Бріюд, де розташувався загін петенівської міліції.

На світанку ми вихопились на великий плац у центрі Бріюда поряд з казармами. Наша машина розвернулася боком до плацу, на якому вишикувані у кілька рядів петенівці виконували гімнастичні вправи під керівництвом офіцера. Усі до пояса голі, без зброї. У нас два ручних кулемети, і в кожного — автомат. Ми скосили їх за кілька хвилин. В якусь мить я глянув на Пако, який, випроставшись на повен зріст, строчив по фашистах із автомата. Я не впізнав його. Це був інший чоловік — старший, затятий, навіть жорстокий.

За мить машина розвернулася і ми повним ходом помчали з Бріюда.

XXVI

«Андрійку-у! Ходи вечеряти!» Десь іздалека лунає голос, носить вітер оклик. Чутно його широко й розлого ген аж до села, вусібіч від Зміїнця, де дідова садиба, де кілька хаток притулилося не на рівнині, а на горбах пообіч села. Чомусь цей хуторець називають Зміїнцем.

— Хіба тут змії, бабусю? — спитав Андрійко. — Я не бачив жодної... а вони ж кусаються...

— Немає змій, може, колись були.

— Колись — це коли?

— От дитина! Все питає, все йому скажи! Давно були. Люди так назвали, отже, треба було.

— А чому?

Оте прокляте «чому» домучує усіх. Андрійко йде собі стежкою геть, образившись. Питає, а не кажуть. Завжди чогось не кажуть. Треба вчитися, всі повторюють. А книжок нема. Татко з міста приїхав, привіз книжечку тоненьку — самі малюнки. Андрійко за мить її проглянув. Та й знову нема чим зайнятися. А у книжках нібито про все є. Там пригоди. Мама розповідала про маленького юнгу Шарля, який подорожував навколо світу на кораблі. От би й Андрійкові стати юнгою на пароплаві й відпливати далеко-далеко. В Африку. Там, де дикі

звірі, де живуть мавпи і жирафи, і пальми ростуть, і кокосові горіхи... Ой, солодко мріяти Андрійкові, солодко плисти кораблем під час бурі, виконувати накази капітана. А тоді б самому стати капітаном. Мама казала — є така книга «П'ятнадцятирічний капітан». П'ятнадцять... Це хоч і багато, але менше, ніж зовсім дорослий. Скільки треба ще тих років? Та й не відразу стають капітанами...

Шхуна з напруженими вітрилами летить морем. Море... Мама розповідала про море. Й Андрійко замріяно заплющує очі, знову й знову насолоджується мрією. Він неодмінно поїде, колись він поїде на море. І це буде чудово, з цього почнеться здійснення його мрій. Початок... Тільки шкода, що на тепле море, де на берегах пальми і скелі, зараз не можна. Щось там сталося, і це зараз інша країна. Тато звелів Андрійкові не говорити про Чорне море при сторонніх. Дивно, завжди ці дорослі забороняють. «Можна поїхати тільки на Балтійське море, — сказав тато, — до Гданська. Але там холодне море», — «Ні, — каже Андрійко, — ні! Я хочу на Чорне море. Мама розповідала, що ви їздили часто. А тепер чому — ні? Я тебе дуже прошу, татусю, давай поїдемо на Чорне море...»

Не втія Андрійкові того, що говорить тато. І слова якісь незрозумілі. «Частина України зараз відійшла до Польщі». — «А чому вона відійшла, татусю?» — «Бо була війна. А ще була революція. На великій Україні перемогла народна влада. — Тато зітхає. — А наша Волинь одійшла до Польщі. Колись усе зміниться, ми об'єднаємось з великою Україною, з Радянською Україною...» — «А що таке Радянська, тату?» — «Виростеш, синку, усе розповім. Там народна влада, тому така назва. Ось коли ми об'єднаємось, коли і в нас буде народна влада, тоді зовсім просто буде поїхати на Чорне море». — «А на Індійський океан?» — «Ти хочеш усього враз». — «Давай спершу на Чорне...» — «Щоб об'єднатися, треба багато, синку. За це мусимо боротися. Рости швидше, дуже нам треба мблоді — свідомої, розумної, справжньої...»

Андрійко почувується у цю мить великим, майже дорослим, а вже розумним і справжнім — то поза все. Ось тільки б вирости хутчіше. Десь у глибині душі відчуває, що тато більше промовляє до себе, ніж до нього, але ж звертається до нього, Андрійка, й хлопчик зі всіх сил намагається зрозуміти батька, догодити йому, аби він сказав: «Таки син у мене, таки ж синок, як я й замріяв».

Часом тато каже це, коли Андрійко вдало щось зробить чи коли виявилось, що знає напам'ять майже весь Шевченків «Сон». Були у діда гості — іменини дідові. Сімдесят років. По-

чали про Андрія. Той сидів поважно за столом. Як годиться. Хтось запитав, чи вміє читати. «Уміє,— сказав дід,— і добре». А як же вчився? Всі уже перезабули. Навчився якось, а читати дитині нема що! «Е, ні,— каже дід,— ось у нас головні книги». Й дав Андрієві читанку та дві книжки Шевченка старенькі, два томики.

Віднайшов «Сон», почав читати, а тоді книга йому стала ні до чого, бо знав напам'ять і чимдалі відчував, як тихо стало, як слухачі ловили кожне слово, і самого чарувала музика слів, легкий і ніжний ритм вірша. «...Летим, дивлюся, аж світає, край неба палає, соловейко в темнім гаї сонце зустрічає, тихесенько вітер віє...» Це так зрозуміло Андрійкові, це він бачив навколо й ось тут, у діда. І він усе сміливіше підвищує голос до урочистості, читає дзвінко, голосно, з несподіваним прозрінням у кожне слово.

Коли закінчив, побачив сльози на маминих очах й вологі дідові очі, урочисто-мовчазні обличчя присутніх, і лячно йому стало й трохи моторошно: чи погано щось вийшло, чи недобре прочитав? Що сталося? Тоді тато сказав: «Оце син мій, мріяв про таку дитину, справжній син! Це наша зміна!»

Андрійко пишався. Зрозумів, що догодив старшим, пишався батьковою похвалою, бо прозвучало в ній щось нечуване досі — якась нова нота, дуже приємна. Саме таку похвалу від батька він хотів заслужити. Хоч і не завчав Шевченкові поезії. Само увійшло у пам'ять. Бо спершу не віршами він цікавився, хотілося пригод, мандрів, моря...

Нудився й скиглив Андрійко, просив книжку про мандри, про далекі світи. А якось дід сказав: «Ось послухай, як гарно слова складені, мов пісня. І прочитав той уривок зі «Сну». Й раптом відчув Андрійко, як це гарно, як гарно складені слова. Наче музика. Але тут, у цій книжці, всі слова складені, як у пісні...

Хто б злічив, скільки разів Андрійко перечитував ті дві книжки з початку й до кінця! Щоразу знаходив щось нове, вчитуючись, здобував нові слова, змісту раніше яких не тямив, несподівано відкривався йому новий зв'язок між словами, поглиблювався їхній зміст. Він відчув, що читати ці книги можна і треба завжди, що знайде в них для себе щось нове, зрозуміє і побачить.

— Тату, я хочу теж боротися за те, щоб об'єдналася Україна,— сказав якось Андрійко.— Ти мені кажи, я тобі допомагатиму. А тоді поїдемо на Чорне море...

— Мій синочку,— обняв його Школа,— маленький ще ти, але я почув від тебе саме ті слова, які мріяв почути. Виріс же

ти розумником, та ж ніколи нікому про нашу розмову не розкажуй. Нехай це лишиться нашою таємницею, нашою чоловічою таємницею...

— Добре,— обіцяв Андрійко,— я нікому не казатиму! — І раптом:— А мамі?

— Гм,— засміявся тато,— а й справді... Як же ми без мамі? Тільки давай так — я їй сам скажу, отож вона знатиме. А ти нікому про це ані слова! Обіцяєш?

— Обіцяю! — сказав Андрійко. Урочиста хвилина.

Але батьки знову в місті, а він самотіє у дідовій садибі. І його думки мандрують далеко-далеко. Ген за видноколом, ген серед океанів, на далеких дорогах, де безліч хвилюючих пригод, де хлопчики плавають на кораблях юнгами, де ростуть кокосові пальми і живуть мавпи... Ну зовсім, як у нас кішки...

Як гарно простувати стежкою кудись у далечінь, іти і йти, не вертатися, не озиратися, аж доки дім залишиться за горами, за долами, й аж раптом шляху назад немає... «І не хочу вертати,— думає Андрійко.— Піду ось до Кушніруків, ні, аж до Гната Соломонюка... Тут теж можна мандрувати. Я ще там, за Соломонюками, не був ніколи».

А там село. Звідти дідову хату ледь-ледь видно. Андрійко ніколи сюди не забирався, бо Гнат завжди похмурий. І дідусь не велів туди ходити. Щось там, мабуть, не так, бо й з Гнатовими дітьми ніхто ніколи не грається. Але Кушніруки поряд, на пагорбі. Дітей у них п'ятеро. Найстарший, Степан, працює вже, три дівчини — Віра, Женя, й Оля — трохи перегнали Андрія. А Юрко — його найближчий друг, його єдиний приятель на Зміїнці. Він і заночовує у них часом, їдять з одної миски... Юрко — друг. Але він не завжди розуміє Андрія, він ще малий. Мабуть, тому, що він менший, він не може втямити, чого Андрій вирушає в мандри по околицях. Він безвідмовно йде за Андрієм, тільки Андрій бачить, що Юркові нецікаво, тому і в нього пропадає настрій. Юрко каже: «Ну що там у Рубановому саду? Сад, та й годі. Дома яблук поїли». Нічого примітного там справді немає, і вони поїли яблук з дідового саду, але Рубанів глухий, занедбаний, переходить у ліс. Це майже нідчий сад, і він завжди вабить Андрійка. Він бачив там ялини. То вже ліс. Довкола ні душі, а дерева здаються таємничими, незвичайними... Тут може з'явитися мавка, можливо, заховані скарби. А якщо відкритуться печери з розбійниками, підземні ходи?.. Андрійкові робиться лячно, і він задкує на стежку. Краще-таки навідатися з Юрком. Удвох веселіше, міркує він, не признаючись собі, що злякався. Але ось знову тут сам. Зно-

ву починає боятися. Біля ялин йому зовсім моторошно, але тепер не відступає, простує за ялини вниз. Тут темніше, бо багато дерев. Хоча б не заблукати! Розпитував у діда про Рубанів сад. Дід одказав, що поза ялинами можна вийти на луки. Туди й прямує Андрійко, йому кортить бігти, хочеться вибратись на відкрите місце. Але він іде повільніше, стискає зуби. Раптом за деревами виступає зелений обшир, ще трохи вниз — і луки. Андрійко пускається підбігці, але вже весело, верещить, щось, вигукує. Пахне на луках соковито вогкувата трава, пахнуть квіти — фіолетова смолка, сині дзвіночки і жовта свиріпа. Її скрізь так багато, але це добре. Дід казав, що з неї дуже смачний мед. Нехай росте, нехай усе росте. Все росте. І Андрійко росте, незабаром великий стане, як тато, і вони поїдуть до моря, він влаштується юнгою, вони будуть боротися за Україну... ось як...

Ось як... Він падає в траву і слухає голос луків, справжнісінський хор: коники, джмелі, оси, мухи; шелестить трава, дзюрчить річечка. А може, скупатися? Нікого не видно. Знову боязко Андрієві. Тут він ще не бував. Але минув страх. О, сьогодні немало сталося... Він не думав, що саме, тільки відчувається інакше, іншим... Трохи більшим, трохи сильнішим. Він виріс. Ні, він росте, ось зараз, у цю мить. Разом з травою, деревами, разом з вічним дзюрчанням вузького струмка, в якому й поплавати ніде, тому й не страшно.

Нічого Андрійко не боїться. І не боїтиметься. Він застиг голій на бережку й уважно оглядає дно. На луках нікого немає, не може бути. І він підставляє сонечку тіло, йому приємно й у воду не хочеться. Думає, що восени піде до школи. А до того ще підросте. Та вже тепер він вищий за Юрка і сильніший. Чує себе міцненьким. Гарно на сонці. Чомусь люди ходять в одязі. А роздягнутому приємніше. Дивні ці дорослі. Стільки всього їм можна і не можна. Курять. Тато не курить, а дідусь курить. Юрко казав: «Давай спробуймо». Але Андрійко відмовився: «Не хочу обманювати, не хочу, треба бути чесним. Я обіцяв татові. І він пишається цим. Я обіцяв татові як мужчина. І все». У глибині душі закрадається: а може, спробувати? Цікаво ж. Та він полишає цю думку трішки з жалем, та більше з повагою до себе: я обіцяв.

Спека. Просто палить... По-польськи — «упали»... Смішно звучить: ніби хтось упав. Андрій навчився польської у місті, зі Збишеком. Ось хто мій найкращий друг. Збишек. Нехай і по-польськи говорить, але тато сказав, що він гарний хлопчик. Андрійко зачув, як тато з мамою розмовляли про Збишека і його батьків. Порядна родина, чесна. Збишекова мама гово-

рила, що їй однаково — поляк чи українець, аби людина добра, аби до людей по-людськи. «Мусіми жиць, як людзі, вшистці естешьми людзьмі, нема ружниці...» Тато й вирішив — нехай Андрійко товаришує зі Збишеком. Це краще, швидше опанує польську мову. Справді, гарна родина. Батьків колись запросимо, а чого б ні? То вже Андрійка не цікавить. Головне — Збишек подобається батькам. Минуло кілька тижнів, як він з ним познайомився. Вони переїхали в будинок на розі Сенкевича й Спокійної. Збишек з'явився на вулиці й відразу сподобався Андрійкові. Зовсім білявий, але темнуваті брови та вії. Чистенький, охайненький. Забалакав не по-нашому, проте швидко звиклися, порозумілися. Андрійко запросив його до себе. Мама розпитала Збишека про його батьків, а пізніше познайомилася з його мамою. У Збишека ровер. Андрійко завжди мріяв про ровер, але батько казав, що купить колись пізніше, бо не має грошей. Збишек часто давав ровера Андрійкові. Літо він проводить у Гданську в тітки. Це далеко, Андрійко заздрить Збишекові. Згодом Андрійко піде до школи, й цілий рік житиме у місті... Тут йому стає сумно. Якби не Збишек, то й зовсім не хотів би у ту нудьгу. На вулиці дітей мало й нецікаві вони. Хіба що Оленка Волохова. Але ж дівчинка. Нецікаво, та й усе.

Скільки пам'ятає себе Андрійко, він у діда. До міста лиш наїжджає. Захоплює його і подорож, і дім, де мешкають батьки. Усе тут знайоме і незнайоме. Він нишпорить по всіх закутках, вишукує старі забавки, тоді кидається до батькової шафи з книгами. Але з кожним днем його цікавість до того життя гасне, хочеться до діда на село, на волю, де можна побігати босоніж, не треба боятися машин, де — яблука, молоко, де пастиме Миньку пополудні, бо вранці бабуся пасе її сама, де Аза й Топс зустрічають його радісним скавучанням, неодмінно намагаючись лизнути щоку, і це їм завжди вдається, де через півгодини з'являється Юрко Кушніруків і, чемно привітавшись, моргає — ходімо! Бабуся киває на знак згоди: «Тільки ж на вечерю поверніться!..» — «Еге ж!» — лунає вже зі стежки в глибині саду. І тільки їх бачили...

Андрійко йде садом униз. Але не сходить на зелень лугів, зупинившись біля густої стіни глоду, яка відділяє дідову сажу від поля. З цього краю дід недавно посадив ялинки. Зараз вони ще маленькі, Андрійкового зросту, у них ніжні голки, й Андрійко полюбить сидіти тут у затінку глоду і ялинок. Затішок навіює йому відчуття таємниці, усамітнення будить думки: як це він живе, скільки він житиме? А коли він стане старий, то як це буде? Тоді він одружиться. Може, з котроюсь Куш-

ніруковою сестрою. Мабуть, з Олею, вона не така гарна, але добра. І бабуся якось казала — вона така роботяща...

Ця думка сповнює Андрійка спокоем і повагою до самого себе, усвідомленням своєї дорослості. Зрозуміло, це на потім. Але треба ж думати. Дід завжди каже: «Треба думати наперед». «Так і скажу дідові й бабі за вечерею сьогодні, ось вони й побачать, який я вже дорослий, як я міркую... А чого ж?»

Гаряче. Ялинки гіркувато пахнуть хвоєю. Андрійко зриває кілька голоч і жує. Які вони гіркі! Трішки приємні, але гіркі. Нехай задуха. Але літо Андрійко любить. Зиму завжди ніби перечікує, аби швидше минула. Треба вдягатися: чоботи, кожущок. Однаково холоднеча. Але часом гарно й узимку. Згадує, як ходив на полювання. Вставав уранці, снідав, а тоді брав велику палицю і йшов на полювання... Поважно брів через сад, зосереджений, як бувалий мисливець. А коли несподівано вихоплювався майже з-під ніг заєць, Андрійко й сам тетерів з перестраха, тоді кричав — пух! пух! пух!.. Але не вцілив, той стрибками махнув за межу і навіть вухом не повів на Андрійків крик та його палицю. А може, й злякався, але не настільки, щоб здатися в полон без бою...

Навіть зараз Андрійкові шкода, що рушниця в його руках не справжня. Відтоді з палицею на полювання не ходив. Бо що то за полювання? Навіть зайці тікають з нехиттю. Андрійко повертається додому дещо збуджений, але посмутнілий. Він тоді сказав: «Більше не піду, це неправда, це не полювання». І не ходив, хоча й кортіло. Знеохота до нових розчарувань пересилила в ньому жадобу напруженого пошуку, радісної несподіванки. «Неправда. Якби мені справжню рушницю! А так...»

І зараз жаль за тим зайцем, жаль, що не було рушниці, що задалегідь полювання було приречене на невдачу, неможливе. Аби щось робити — Андрійко не бажає. Він хотів би вполювати зайця. Чому влітку не полюється, не вабить його це? Тільки згадав — і жаль. Де, цікаво, зайці пересиджують таку спеку. Де той заєць, що втік тоді від Андрійкового «пух! пух!»? Що він зараз робить? А що робить Збишек там, у Гданську? Заздрить Андрійко. Збишек бачить море, нехай холодне, але ж і там можна купатися. Балтійське море... Страшенно заздрить зараз Андрійко. Сумом огортає його чимдалі думка, що він сам, що нема куди й піти, що все навколо вже знає, що вже давно нема нічого нового. Відтоді, як тато приїжджав зі своїм приятелем Марковським. А той — фотограф. Ось це цікаво! Як же виготовляють фотографії? Татів приятель мостив усіх підряд, клацав апаратом. виявилось — нецікаво. Марков-

ський поїхав до міста. А згодом тато привіз знімки. Гарні. Всі там були. Тато, мама, дідусь і бабуся. Андрійкових знімок було найбільше. Але він собі не сподобався. Малий, нахмурений, волосся розкуйовджене. Ось на тому, де Андрійко з мамою, він причесаний, сміється... Не сподівався, що фотографують, і там найкраще... Цікаво... От шкода, що він не вмів фотографувати. Може, стати фотографом? Але ні. Марковський худий, згорблений, кашляє. Про щось вони з татом весь час говорили, читали. А тоді — Андрійко піддивився — на гориші заховали, у хліві. Не бачив що, але щось несли туди, а коли спустилися, в руках нічого не мали. Андрійко хотів було розшукати, та нічого не помітив, а потім набридло шукати. Та й боявся, аби тато не завважив. Так і забулося.

Марковський спитав тоді Андрійка: «Скажи, а як ти сам хотів би сфотографуватися? Ну, як тобі найбільше подобається, чи де тобі найбільше подобається? Є таке місце?» Це Андрійкові припало до душі. Він замислився. А тоді враз згадав: «Є, ходімо». Він повів Марковського у сад. Тато йшов за ними, здивовано позираючи на Андрійка. Та Андрійко знав, що говорив. «Ось тут, я хочу, щоб було видно дорогу, оцю всю дорогу, ген аж туди в долину, якнайдалі, до самого міста... Знаєте, що це дорога до міста?..» — «Та ми ж добиралися нею, — усміхнувся Марковський. — Зійшли з роверів і рушили пішки. Така краса тут! Справді, гарно ти вибрав... От молодець!»

Ця фотографія Андрійкові теж сподобалася, але якось не так, як хотілося б. Марковський не зрозумів... Дорога починається ось тут, зразу, вона починається із стежки у саду і йде далі за виднокрай, далеко, далеко. Це дорога не лише до міста, це саме та дорога, яка веде в далекі країни, яка вабить Андрійка найбільше, це дорога, якою він піде, щоб стати юнгою на вітрильнику, щоб боротися з ворогами... Дорога, на якій він виросте...

Андрійко сидить на пагорбі й вдивляється у далечінь. Униз збігає стежка — втоптана, заходжена. Стежка спускається в зелень луків, де трава прим'ята, але не витолочена, не можливо столочити лугову траву. Далі кладочкою через потічок по той бік, до ряду високих верб, що звисли світло-зелені коси просто у воду, далі дорога між ланами пшениць і ячменів ніби губиться у полі, аж ось на підвищенні вона виринає знову, сіро лисіючи між жовтизною спілого колосся, й далі вливається у широкий курний шлях. Спека. Курний шлях. Видно його далі й далі, аж до ряду високих тополь. Андрійко знає, що це тополі, ходили з татом колись до міста. А звідси видно лиш темно-зелений ряд височених дерев... Далі вже бруківка, там

їздять машинами, звідти вже недалеко до міста. Андрійкові хочеться в дорогу, хочеться встати й піти... Але не до міста, де все знайоме, де мама й тато, де знов йому бути малим і чекати, поки виросте... А це довго, ой, довго, вже втомився від чекання... Андрійкові хочеться піти далекою дорогою, в інші краї, в нове, незнайоме, у дивовижне, чудове місто, де йому буде хоч би п'ятнадцять років, ну, хоч би дванадцять, і його візьмуть юнгою на корабель. Там він стане дорослим, бо добре їсть, бо слухається діда й тата, маму й бабусю... Ну, часом буває, ну, але ж слухається... Хоч би швидше, хоч би день сьогодні закінчився хутчіше, а завтра почався новий, цікавий і веселий, з пригодами, з усім незвичайним. З дорослістю, коли все можна, коли все вирішуєш сам, коли нікого ні про що не питаєш, коли всі питають тебе, коли йдеш своїм улюбленим шляхом довго і довго, скільки хочеш, коли немає кінця власній волі, власному бажанню вирішувати, що робити, коли... коли... коли...

— Андрійку-у! Андрійку-у! — голос бабусі лунає повсюди, лунає над горбами, над хатинами, над усім Зміїнцем, будить усіх, нагадує... Нагадує про все, про все на світі... Приходить до тям і Андрійко. Пора вертатися, пора додому, день закінчився. Нічого не сталося. Може, завтра... може, завтра... може, завтра... колись...

А зараз — погляд понад дорогу, заходить сонце, і шкода вставати, порушувати рівний мрійливий настрій, шкода рухатися з місця, бо раптом шкода цієї миті, багряного заходу сонця над деревами, що чарує його саме тоді, коли треба повертатися додому, і раптом погляд на дорогу — і вона теж чарує його... Зараз теж, сьогодні теж. Нехай у мріях, але сьогодні він був таки у мандрах. А ось завтра, завтра почнеться. Щось скоро почнеться, щось станеться, не може все рухатися отак спокійно, отак тихо, отак... отак... Може, завтра... Хоч шкода й сьогоднішнього багряного заходу сонця над деревами... І все-таки — завтра...

XXVII

ВІРШІ АНДРІЯ ШКОЛИ

* * *

Я люблю тебе, ой я тебе люблю.
Як знайомо і просто все.
Ось по вулиці люди кудись ідуть.

І до сонця трава росте.
Я люблю тебе, ой я тебе люблю.
Це такий знайомий мотив.
Хтось сказав, хтось подумав, а хтось — це ти,
І немає вже темноти.
Я люблю тебе, ой я тебе люблю.
І шукати не треба слів.
Мабуть, просто здалося, а може,— сплю,
На слова осідає сіль.
Я люблю тебе, ой як люблю.
День мов сірий питання знак,
І відпливом односить юність твою,
А на березі я — маяк.
Я люблю тебе, ой я тебе люблю.
Зависання тремтлива суть,
У бездонному місті вирує люд,
А тебе хвилі геть несуть.

* * *

Коли я вперше по-справжньому побачив твої очі,
І в душі моїй задзвеніли струни, які ніби замовкли назавжди,
Коли блискавка поглядів, з'єднаних у неможливій близькості,
Відкривала позасвітні простори, велич нескінченності
інших вимірів.
Коли рвонулася із середини болюча хвиля захвату,
І здавалось, — не витримати вознесення серця,
Коли одне полум'я почало нас палити і ми вперше
відвернулись від світу,
Коли думки зникли і свідомість стала чистою й глибокою,
як море в тишу,
Коли передчуття нових, несподіваних можливостей
оновило кров,
Коли захотілося вмерти, захлинутися у бездонному морі
твоїх очей,
Коли мій біль потягся до тебе тисячами благальних рук
І стрів тисячі просвітлених радістю відповідей,
Коли мить розпросторилась у вічність
І вмістила усі наші життя, усе наше минуле
І сотворила майбутнє,
Коли я уперше по-справжньому побачив твої очі
І відсяйвість у них себе єдиного, не вигаданого іншим,—
Я народився знову.

КОХАНЦІ

Не можу без... Життя одне. Віддай себе. Забудь про всевіт.
Вчорашній день минув уже, і нас неспокій стереже,
Зламай кайдани, досить жертв, бо час — проклятий людоджер —
Умчить в минуле, все мине, і ранок — сіра безвість.

Переплетись в переплетінь, вкради у сонця власну тінь,
І головою сторч у вир, у дотик, хижий, наче звір,
У забуття, у крик сови. І не підвести голови.
Тонути в золотім чутті і пережити сто життів.

І корчить тіло струм лихий, і чорноти солодкі гони,
І смерть, й народження, й життя, і неприйдешність майбуття,
І пристрасті гарячий стяг. Я так до тебе руки тяг.
І ось нарешті всі гріхи. Летим, де сонць мільйони.

ПОВЕРТАТИСЬ

Повертатись назад, у питання, в ніщо, у життя,
У хвилини, що темними, гострими хвилями плинуть,
У майбутнє учора, до котрого руки ти тяг,
Дотягнувся ж в сьогодні, яке непотрібне і тлінне.

Повертатись у дім без ключів, без тепла, без людей,
У обійми, які вже давно замінилися на інші,
Повертатись в роки без усмішки, що поруч іде,
Повертатись і падати ниць, бо стає усе гірше.

Повертатись куди і чого, до кого, до як?
Теплих слів вже давно нам нема. Та, напевне, й не треба.
Повертатись в холодний свій дім, під утомлений стяг,
Повертатись пора... Я хотів би вертатись до тебе.

ЕЛЬДОРАДО

І ніч і день
Скачи вперед,
Як хочеш знати Ельдорадо.
Едгар По

Так далеко,
Так далеко те нещасне Ельдорадо,
Так далеко.

Тільки люди,
Тільки версти і каміння,
Дні і ночі.
Так ось просто
Упадеш колись, не витримавши зради,
Дві зорі загаснуть в небі,
Упадуть тобі на вії.
І твої закриють очі.
Так далеко
Те, чим марим,
Що жадаємо так гостро
І чого не знаєм зовсім,
Так далеко.
Тільки вітер
У холодний день осінній,
Тільки дощ і зла негода,
Тільки вбогість.
Від дороги
Притомились коні й люди,
Руки повід не тримають,
Опускаються додолу,
Глухо важчають тривоги.
Та коли поглянеш в небо,
Тільки просто глянеш в небо,
Неможливо чисто синє,
Враз побачиш ген на сході
Молодого сонця зблиск —
Й знов мана сліпуча сяє,
Стрепенуться коні раптом,
В поводах відчувши силу,
І поскачуть,
Іржучи, закосять очі.
Ой чи радо, чи нерадо
Уперед летіти знову,
Не знаходити, шукати,
Та ніколи не вертати...
Але так воно далеко,
Так далеко
Те прекрасне Ельдорадо.

* * *

«Що ж то буде далі, дивний чоловіче?
Що ж то буде далі — вже півшляху ззаду?»
Почекайте трохи, коней не женіте,
Хай-но озирнуся та дам собі раду.

«Що ж то буде далі, дивний чоловіче?
Стільки вже проїхав, а набутків — годі...»
Постривайте, вітер щось до мене свище,
Почекайте трохи, най спочинуть коні.

Але коні мчаться, ніби від погоні,
Сліпить болем очі карусельний мерехт,
Тонуть в шумовинні версти, дні і ночі,
Й крізь тумани видно вже останній берег.

* * *

Коли незгоди чорні на тебе стали в ряд,
Коли програв сьогодні і завтра ти програв,
Не дай сумним зітханням зламати твої світи,
Бо тільки розпочнеться, то вже не досягти.

Коли на серці в тебе останній жовтий лист,
Коли встає тінисто десь витрачений зміст,
Коли осіння казка — не казка, а мара,—
Почни усе спочатку усепереч вітрам.

Хай навіть роки вперті засніжують путі,
Хай навіть кілометри далекі у житті,
Хай сонце збайдужіле випалює сліди,—
А ти іди уперто. Іди, іди.

* * *

Сльоза, поранене крило, камінний вітер, синій чад.
Ланцюг порвався, вільне зло отруєє первісний сад,
І Саломея сто голів віддасть, кохання одсіче,
І те, що в грудях так болить, лікується її мечем.

Незмірний час, кохання злет, слова, що замерзають в лід,
І перехід добра у зло, і глек, повішений на пліт,
І безнадії юнь жива, і правди мертва голова,
І віра в вічність — як трава, і спогад про твої слова.

Залізний звук ожив у сні і гостро виповнив пісні,
Чекання сонця довгі дні, чуття, опечене в огні,
Вирує день у голубінь ключем весняного життя,
А тінь минулого в собі ми носимо, неначе стяг.

* * *

Мій син виростає в моїх позасвітніх снах,
Зростає мій син у волоссі моему сивіючому,
А я усе віюся, наче невтомний птах,
А я усе віюся, віюся, віюся...

А я все кричу — ось послухайте, люди, мене,
А я все благаю і руки простягаю боляче,
А син мій росте тільки в сивих моїх думках,
А син мій гука до мене з-за часу мовчки.

А я десь лечу, кручуся в чужу заметіль,
І вітер мені хуртовиною пісню співає,
Я руку тягну до кохання, що зникло колись,
Я серцем тягнуся до сина, якого немає.

* * *

І пролунає сирена, як сигнал до атаки,
І ти за зброю ухопишся й кинешся знов уперед.
Та це лиш швидка допомога комусь подавала знаки,
Та це лише дзвоник зі школи, що навпроти, де ти живеш.

І вдарять постріли гострі, і поранені впадуть на землю,
І ти почувеш — пробила життя твое куля зла.
Та це лиш від втоми тобі заболіло серце,
Та це лиш байдужість чужа по тобі пройшла.

А колись, мов під бомбою земля затремтить задубіла,
І тебе укріє вибухом — і нема вороття.
То, напевне, вже буде правда. Над тобою розправить крила
Остання твоя поразка і забере від життя.

* * *

Сузір'я Веза палить вночі
Чумацьких дітей серця,
І кличе в бентежний, великий світ
Іх з неба Чумацький Шлях.

У зорепадній книзі життя
Вказівних не стає слів,
Та свій новий виборюють шлях
Праправнуки чумаків...

І не відступити, не відійти —
Хай пошуки без кінця...
Бо сузір'я Веза палить вночі
Чумацьких дітей серця.

* * *

Народе мій! Твого чола хоча б одну розправлю зморшку втоми,
Сам лігши в борозну, щоб поле народило плід,
Щоб вирросло й нове заколося жито,
І, щоб його побачивши, зачудувався світ.
Народе мій! Твоє чоло спітніле тремко витираю,
Я — твій вогонь. Горітиму до скону.
Щоб освітілося нове твоє життя.
І щоб поглянув ти на себе по-новому,
Щоби дзвеніла пісня молода
В радянському у краї молодому...
Народе мій! До ран твоїх своє життя я прикладаю,
Скільки стачить сили —
Вогонь нестиму я
Вперед,
Завжди вперед.

ЮРИЙ ВЛАДИМИРОВИЧ ПОКАЛЬЧУК
И ТЕПЕРЬ, И ВСЕГДА...
Р о м а н

Серия «Романы и повести»
1982, № 6

Киев, издательство художественной
литературы «Днипро», 1982
(На украинском языке)

Зав. редакцією *Олексій Дмитренко*
Редактор *Лариса Чала*

Художник *І. В. Якубенко*
Художній редактор *Т. О. Ковальова*
Технічний редактор *Б. С. Грінберг*
Коректор *Г. П. Єрбоменко*

ІБ № 1766.

Здано до складання 12.01.82.

Підписано до друку 06.05.82.

БФ 44541.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір газетний.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Ум. друк. арк. 10,92. Ум. фарб. відб. 11,235.

Обл.-вид. арк. 13,055. Тираж 100 000.

Зам. 2-32. Ціна 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.

310057, Харків, вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

Покальчук Ю. В.

П48 І зараз, і завжди.: Роман.— К.: Дніпро, 1982.— 205 с.— (Серія «Романи й повісті», № 6).

Сучасний український радянський письменник, використовуючи історично реальні факти, ніби досліджує духовні й моральні можливості людини. Герой його роману Андрій Цюкола сімнадцятирічним юнаком у складі Інтербригади воює проти фашизму в Іспанії, бере участь у французькому русі Опору. Після Перемоги повертається на рідну Волинь, згодом очолює колгосп. Автор наголошує, що найтяжчі випробування, які випали на долю цієї людини, не похитнули її віри в істинний гуманізм, у високі комуністичні ідеали.

П 70303—046
М205(04)—82 Бз.10.10.8і.4702590200

У2

РОМАНИ Й ПОВІСТІ

Київ
Видавництво
художньої літератури
„ДНІПРО“
1982

СЕРІЯ «РОМАНИ Й ПОВІСТІ»
1982 РІК

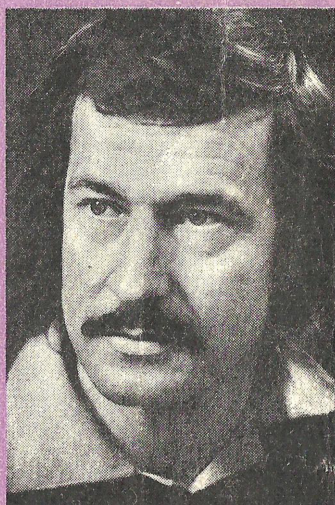
ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

Володимир Яворівський
АВТОПОРТРЕТ З УЯВИ
Роман

Ліна Костенко
МАРУСЯ ЧУРАЙ
Історичний роман
у віршах

Юрій Мушкетик
ВЕРНИСЯ В ДІМ СВІЯ
Роман

Юрій Бондарев
ВИБІР
Роман

Юрій Володимирович Покальчук народився 24 січня 1941 року в м. Кременці, Тернопільської області. 1964 року закінчив східний факультет Ленінградського університету. Працював перекладачем в Індонезії. Вчився в аспірантурі Інституту літератури АН УРСР. 1969 року захистив дисертацію з проблем сучасної літератури США. З 1962 року виступає в пресі з критичними статтями й дослідженнями, публіцистикою, віршами й оповіданнями, а також перекладами з іспанської, англійської, французької, хінді, португальської, італійської та інших мов.

Він автор книжок: «Самотнє покоління» (1972), «На шляху до нової свідомості» (1977), «Сучасна латиноамериканська проза» (1978), «Хто ти?» (1979).